

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 8, SAYI 9 (2022)

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 8, SAYI 9 (2022)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU YAYINIDIR
2022

GENÇ KALEMLER
TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ
YIL 8, SAYI 9 (2022)
ISSN: 2651-2904

KAPSAM

Sosyal ve Beşeri Bilimler (Tarih Öğrenci Dergisi)

YAYIN TÜRÜ VE YAYIN ARALIĞI

Ulusal Bilimsel Hakemli Dergi, Yılda Bir

YAYIN DİLİ

Türkçe, İngilizce

SAHİBİ

Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Adına Başkan
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
naygun@aksaray.edu.tr

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU

Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
ftugluoglu@aksaray.edu.tr
Aksaray Üniversitesi FEF Tarih Bölümü

EDİTÖR

Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU
rkuzuoglu@aksaray.edu.tr
Aksaray Üniversitesi FEF Tarih Bölümü

YÖNETİM YERİ

Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kampüs-AKSARAY
Tel: 03822882194
gktarih@gmail.com

KAPAK TASARIMI

Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI

Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ - Selim KARAGÖZ

15 Aralık 2022

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mehmet ÖZ - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza KELEŞ - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Taner ASLAN - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU - Aksaray Üniversitesi

YAYIN DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OĞUZ - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN - Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Arif BİLGİN - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU - Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Betül ASLAN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan YÖRÜK - Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Efkan UZUN - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan ÖZÜNLÜ - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ORUÇ - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil ÇOLAK - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan OLGUN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SAFRAN - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet HAYTA - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat TOPAL - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KÖSE - Polis Akademisi
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK - Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Resul AY - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU - İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ÜNAL - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN - Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KURT - Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK - Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulmuttalip İPEK - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet VURGUN - Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Aydın GÜVEN - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK - Aksaray Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan IŞIK - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay BERBER - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Osman OKUMUŞ - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür TÜRKER - Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan ATA - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ - Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Tekin TUNCER - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Turan AÇIK - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan AKSOY - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar BAYTAL - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. İrfan Deniz YAMAN - Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN - Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerife ŞİMŞEK - Aksaray Üniversitesi
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Adem KELEŞ - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Bahar KAYMAZ - Aksaray Üniversitesi

Yeni Bir Sayı Münasebetiyle: Aydın, münevver insan ilmi meselelerle evkat-güzar olmayı, ilim meclislerinde bulunmayı yeğler. Duvarları hat levhalarıyla, tarihî bir fermanla, nadide yazma veya basma kitaplarla dolu âdeta bir müzeyi andıran yüzlerce sanat eserinden müteşekkil bir konağın salonunda duran bir masanın etrafında sıralanarak ilmi sohbetler yapmak mühim bir gelenektir eski zamanlarda. Duvarları sigara ve çay ismiyle sararmış, insan sesleriyle yorulmuş bir kahvehane, han veya vakıf odasında harareti ancak bir o kadar da ilmi bir mübaheseye dalarak, hitabetinin naifliği yanında kelimelerin etimolojisine olan vukufiyeti ile tarih, edebiyat, resim ve musiki gibi muhtelif disiplinlerdeki uzmanlığı ile şöhret-şiar olduğu kadar memleket meseleleriyle meşgul bir devr-i kadim beyefendisi ile akşamlayarak bir ilim meclisini paylaşmak bazen söz alıp bazen de dinlemede kalarak bilgiye ve kültüre doyduktan ve böylelikle modern insanı sarmalayan günlük hayatın keşmekeşinden bir nebze olsun sıyrıldıktan sonra akşamın ilerleyen saatlerinde mütereddid bir sesle müsaade isteyerek, ancak bir sonraki buluşmanın heyecanını daha şimdiden yaşayarak evin yolunu tutmak bu geleneği billurlaştırırdı. Kahvehane deyip geçmemek lazım! “Kültür hayatımızın nefes alıp verdiği besleyici mekânları” buralar. Şairler ve yazarlar ilk yazılarını buralarda tanıtma imkânı bulur, havadisler buralarda ağızdan ağıza aktararak yayılırdı. Osmanlı’da pek çok siyasi tartışmanın, isyanın mayalandığı yerlerdi kahvehaneler. Bazıları ise aydınların rağbet gösterdiği mekânlardı. Bunlardan Küllük Kahvesi, İstanbul Üniversitesi’nin girişindeki tarihî Beyazıt Meydanı’nda yer almaktaydı. Zamanın öğrencileri kadar şair ve yazarları da burada buluşur, son dönem Osmanlı kültürü ile Cumhuriyet nesli burada temas kurardı. Tarık Buğra’ya göre Küllük, üniversitenin tamamlayıcısı, hatta başlı başına bir üniversite idi. Nitekim edebiyat çevrelerinde “Küllük’ten mezunum” sözü meşhurdur. Servetini bilime, sanata ve kültüre adayan, giymiyle kuşamıyla hayranlık uyandırdığı kadar halkın irfanını ve aklı selimini temsil eden beyefendiler gün geçtikçe eksiliyor etrafımızdan. Osmanlı’nın son, Cumhuriyet’in ilk yıllarını görmüş kimselerden Hasan Âli Yücel, yine aynı kuşaktan Midhat Cemal’in kütüphanesinden bazı kitapları sayfa sayfa açıp kendine gösterirken “mücevherlerini arkadaşlarına gösteren bir kadın gibi zevk ve gurur duyduğunu” belirtmektedir. Bu kapsamda, “kadim kitaplıkları veya sahafı olmayan bir yerleşimin ‘şehir’ adı ile tesmiye edilmesinin ne derecede hakikati yansıttığı hep merak edilmiştir. Arkamızda bıraktığımız medeniyetin kendine has büyüklüğünü, ağırlığını, estetiğini ve muşeretini temsil edemeyen bir münevver mümkün müdür? Nitekim Gazi Paşa Hazretleri “Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, ilk önce biz kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti; hissi, fikri ve fiili olarak bütün davranış ve hareketlerimizle gösterelim; bilelim ki millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin avıdır” demektedir. Yine bu çerçevede “Köklerinden dirilememek bir milleti hasta

eder” diyor A. Hamdi Tanpınar. Günümüzde toplumsal ilişkilerde karıştığımız sorunların, esasında köklerinden dirilememenin bir neticesi olduğu inkâr edilemez. Diğer bir ifade ile kitap, kâtip, mektup ve mektep gibi “ketebe” eylemi ile köklü bir geçmişe sahip bizlerin bugün aksine yazı ile, yazılmış olan ile bilhassa da basılı materyal ile arasına bir hayli mesafe koymuş olması anlaşılır değildir. Modernleşmeye -bir yere kadar- evet ancak modernleşmeden mutlak şekilde sadece Batılılaşmayı, Batıyı anlamak! İşte burada bu hastalık hâli temerküz ediyor ve köksüzleşme devreye giriyor. Köksüzleşmenin kök saldıdığı bir yerde sayısal bilimler bir ölçüde ilerleme gösterme kabiliyetine sahip olsa da niceliğin saltanatını ilan ettiği bir devirde kültür ve sanatın haddizatında kâmil bir medeniyet mahsulünden zinhar bahsedilemez. Modernleşme sınırsız özgürlük anlayışına imkân tanırken kolektif bilincin zayıflamasına, ahlâkî ilkelerin ortadan kalkmasına yol açıp toplumların muğlaklık ve kuralsızlık sürecine girerek bir tür bunalıma düştüğünden bahseder E. Durkheim. 1950’lere doğru İstanbul’da yol üzerinde kaldığı için yıkılması istenilen tarihî Bayezid Hamamı hakkında, “o hantal cüssesiyle, o buram buram çiğ deri kokan bedeniyle, o temel taşlarında sırtıp duran kırık Bizans rölyefleriyle...” denilerek bir ölçüde hakir görülen, istihza ile bakılan han, hamam ve kervansaray gibi tarihî binaların restore edilmeleri gerekirken “yıkılmaya yüz tutmuş olmaları” sebep gösterilerek bir an önce yıkılmalarını telkin eden yazılar / yazarlar sair Anadolu şehirlerimiz için de “tanıdık bir insan tipolojisini” ortaya koymakta; Durkheim’i haklı çıkarmaktadır. Yıkılmalarını tavsiye ettikleri tarihî binaların yerlerinde bugün estetikten yoksun çirkin görünümlü birer işhanının dikili olduğunu görmeye ömürleri yetseydi acaba bu yazılarından hicap duyarlar mıydı! Diğer bir ifade ile kimlik bunalımına gark olmuş bir insan / vatandaş resminin ne ara ve hangi şartlarda türemiş olduğu da kafa yorulması gereken ayrı bir mevzudur. Günümüzde yerel yönetimler, tarihî binaları restore etmek, zengin mirası gelecek nesillere aktarmak hususunda âdeta yarışmaktadır. Ancak bu tavrın ne ölçüde bir bilinç dâhilinde gerçekleştiği açık değildir. Zira restore edilen tarihî binalardan bazılarının amacına uygun olmayacak şekilde müteşebbise verilerek işletmeye açılması “kültür ve medeniyete kayıtsızlık sorununun biçim değiştirerek devam ettiğini” göstermektedir. Hâsılı kelâm, modernleşme ne kadar mesafe almış olur ise olsun yaşadığımız şehirlerde de birer Küllük Kahvesine ihtiyaç vardır. Bencilliğin, ideolojinin, siyasetin, makam ve mevkinin, kişisel ihtirasların giremeyeceği; edebiyattan, sanattan ve musikiden anlayanların toplandığı, sosyalleştikleri sıcak bir mekân! Restore edilen bu binalardan biri belki de... Bu doğrultuda “Tarih bilmeyen günceli yorumlayamaz, geleceğe dair öngörüle bulunamaz” der, yeni akademik yılın sağlıklıyla geçmesini dileriz.

Necmettin AYGÜN

İÇİNDEKİLER

Etrüskolojide Köken Belirleme Sorunu	
Efe Can TANRISEVER	7
Arkeolojik Kazılar Işığında Elazığ-Malatya Çevresindeki Madencilik ve Maden Ticareti	
Gülbeyaz HERGÜL	11
Hititlerde Büyüye Kısa Bir Bakış	
Emin Alperen TURGUT	15
19. Yüzyıl Batılı Seyyahlarından Mary Holderness ve Maria Guthrie'ye Göre Kırım Tatarlarında Evlenme ve Cenaze Törenleri	
Yağmur DERİN ÜKTEN	19
Coğrafyanın Kültüre Etkisi: Urartu Devlet Örneği	
Burak TİZGİLİ - Ahmet Ali EROĞLU	23
Büyük Kazak Göçü Sonrası Türkiye'de Kültür Aktarımı	
Ecesu Zehra SAĞLAM	28
Kuzey Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Hasan Melikzade Zerdabi'nin Katkıları	
Gamze İME	32
Pers İdari Organizasyonundaki Anadolu'da Yerli Halkların Vaziyeti	
Ahmet Barış TÜMGÜÇ	37
Rıza Şah Pehlevi'nin Fars Kimliğini Pekiştirme Çabaları	
Mehmet KISAK	43
Fatih Dönemi Mimarisinin Osmanlı Medeniyetine Katkıları	
Arif BİLGİN - Emine PAPATYA	48
Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Orducu Esnafı	
Bekir TÜTÜNCÜ	54
Müneccimbaşı Hüseyin Efendi Örneği ile Osmanlı'da Müneccimbaşılık Müessesesi	
Seda Nur BODUR	62
Arzuhaller Işığında Osmanlı Devleti'nde Protez Kullanımı	
Elif KÜSKÜ	65
Antoine Ignace Mellin'ın Konstantinopolis Hipodromu Gravürünün Çözümlemesi	
Gamze SÜRÇAN DÜZGÜN	70
Ağalık Devri Sona Ererken Aksaray'ın İdaresine Dair 1857 Tarihli Bir Arşiv Belgesi ve Düşündürdükleri	
Necmettin AYGÜN	74
Selçuklu Devlet Bürokrasisi'nin Teşkilatlanmasında ve Yönetiminde Fars Etkisi	
Simge Nur DENİZ	81
Gazneli Devleti'nde Taht Mücadeleleri	
Kemal DEMİR	84
Eğitimci, Araştırmacı-Yazar: İbrahim Çiçek	
Enes HANÇER	93
XX. Yüzyıl Başında Kırgız Türklerinin Anadolu Türklerine Olan Maddi ve Manevi Yardımları	
Dastanbek RAZAK ULU	99
Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin İdeolojisi: Eski Ahid ile Paralellikler, Slavların "Tanrı Tarafından Seçilmişliği" Meselesi	
Alihan BÜYÜKÇOLAK	104
Eski Mezopotamya Toplumlarında Beslenme Alışkanlıkları	
Efe OKCU	108
20. Yüzyılda Alternatif Bir Askerî Kuvvet: Hitlerjugend Teşkilatı	
Zeynep ERBAŞ	114
Delhi Türk Sultanlığında Leknevti	
Enes Fırat ÖNEL	117
Stalin Dönemi GULAG Kamplarında Yaşam	
Elif KARPUZ	122

ETRÜSKOLOJİDE KÖKEN BELİRLEME SORUNU

Efe Can TANRISEVER*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İtalya'da Demir Çağı döneminde yaşamış olan Etrüskler'in köken belirleme sorunu Antikçağ yazarlarından günümüze kadar pek çok kez tenkide tutulmasına rağmen tartışmalar halen devam etmektedir. Etrüsk medeniyetinin kökeni hakkında güncel tartışmalar hibrit ve yerli bir medeniyet oluşturdıkları etrafında şekillenip, hibrit medeniyet oluşturmaları ihtimali üzerinde pek çok kez yorum belirtilmiş ve Rönesans döneminin öne çıkan konularından biri olarak yer tutmuştur. Eskiçağ Kaynakları: Antikçağ klasik dönem yazarlarından Herodotos, Strabon ve Halikarnassoslu Dionysios, Etrüskler'in kökeni hakkında yazılmış ilk köken bilgilerini sunmakla beraber; baskın görüş, Etrüskler'in kökeninin Küçük Asya bölgesinden Lidya'dan ve Limni, Gökçeada gibi adalardan göç ettiği üzerindedir.¹ Herodotos'un kaleme aldığı yazılarda Lidya olarak isimlendirilen bölgeden Atys'in hükümdarlık sürdürdüğü dönemin içerisinde kıtlığın başlamasıyla birlikte insanların memleket içerisinde iki gruba ayrıldıktan sonra giden ve kalanların belirlenmesiyle birlikte İzmir coğrafyasına doğru göç ettiklerini, kendilerine gemiler inşa ettikten sonra Umbria kıyılarına çıkıp Lidyalı ismini Tyrsenler olarak kullanmaya başladıkları görülür.² Günümüzde de Antikçağ yazarlarının en isabetli görüşü Herodotos'un kaleme aldığı yazıların içinde barınmaktadır. İzmir'in Foça ilçesi yakınlarında bulunan Etrüsk ticari amphoraları en azından ticaret varlığını bizlere kanıtlamaktadır.³ Bu görüşü destekleyen en iyi veri ise Etrüsk geleneklerine yerleşmiş olan tümülüs şeklinde mezarların görülmesi ve Villanova Kültürü'nden süregelen kremasyon geleneğini inhumasyona bıraktırmasıdır.⁴ Herodotos'un tarih yazımı Strabon, Cicero, Tacitus gibi yazarların da onayladığı bir görüş olarak devam etmiş, Strabon da Tyrhenus'un Tyrrenia bölgesine ulaştıktan sonra kolonici ve on iki kent kurucusu olarak şehrin yönetimine Takhon'un getirildiğini yazmıştır.⁵ Bu görüşlerin tersini bildiren antik çağ yazarı Dionysios ise Etrüskler'in Tyrrenler ve Pelasg olarak adlandı-

rıldığını belirtmiştir. Onların bu ismi İtalya'ya yerleşirken aldıklarını yazmış ve eserinde Etrüskler'den bahsederken de Tyrsen Pelasgları olarak aktarmış, onların İtalya'nın ilk yerli halkı olduğuna inandığını söylemiştir.⁶ Aynı zamanda Dionysios, Etrüskler'in Lidyalılar gibi aynı devlet kurumları yapısının ve kullandıkları kanunların benzerliklerinin olmadığını bahsetmektedir.⁷ Bu görüş tarihçiler tarafından incelendiği takdirde Dionysios'un bu yazıları kaleme alırken iddia ettiği görüşlerin gerçek olma payının günümüz arkeolojik buluntuları neticesinde zayıf olduğu belirtilmektedir.

Rönesans Dönemi ve Sonrası Kaynakları: Pallotino, Villanova Kültürü'nün tamamen Bronz Çağı üzerine inşa edilen bir yapı olduğunu; Kuzeyli, Doğulu ve Yerli görüşlerinin kritiğini kitabında detaylıca inceledikten sonra kremasyon ve inhumasyon geleneklerinin yabancı kültürlerin gelişile olduğunu reddettiği teorilerini göstererek Etrüskler'in Yunan ve Doğu medeniyetlerinden etkilenmesinin mümkün olduğunu göstermekle birlikte Etrüsk uygarlığının tamamen yabancı tohumların birleşimiyle oluşmadığını da belirtmiştir.⁸ Tom Rasmussen ve Graeme Barker, Etrüskler'in gelişimini tarihsel süreçle izlemiş ve Etruria bölgesindeki karmaşık yapının evrimsel sonucu olarak yorumlamıştır.⁹ Etrüskler hakkında döneminin ilk çalışmalarından birini yürütmüş olan Isaac Taylor ise onların Pelasg kökenli olduğunu; Fin ve Pelasg kavimlerinin dönem içerisinde Etruria bölgesini Hunların İtalya'yı ya da Selçukluların İstanbul Boğazı'nı almasına benzeterek İtalya'yı ele geçirip bu bölgede süreklilik oluşturan bir medeniyet oluşturduklarını aktarmıştır.¹⁰

Türkiye'de Yürütülen Çalışmalar ve Tezler: Türkiye'nin dayanma ihtiyacını karşılamak amacıyla Almanya'da inşa ettirilen ilk üç geminin adından birinin Etrüsk'ü taşımasıyla¹¹ Cumhuriyet dönemimizin henüz başlangıcından itibaren süregelen bu yıllarda Etrüskler'e olan ilgi yeterince belli olmaktadır. İkinci Türk Tarih Kongresi'nde görüşlerini sunmak

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Lisans Öğrencisi, efectnrsvr@icloud.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Muzaffer Demir, *Lidyalılar Mythos'tan Lagos'a*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 77.

² Herodotos, *Tarih* (çev. Müntekim Ökmen), 20. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 55.

³ Emre Okan, "Phokaia'da Ele Geçen Etrüsk Ticari Amphoraları", *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 27, 2014, s. 28-36.

⁴ Ali Narçın, *Unutulmuş Krallıklar: Etrüskler Site Devleti*, 3. Baskı, İstanbul: Halk Kitabevi, 2020, s. 36.

⁵ Rukiye Arık, "*Grek ve Latin Kaynaklarına Göre Etrüskler*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 64.

⁶ Arık, a.g.e., s. 65-66-69.

⁷ Demir, a.g.e., s. 86.

⁸ Massimo Pallotino, *The Etruscans* (İngilizce'ye çev. J. A. Cremona), X. Baskı, Londra: Penguin Books, 1955, s. 43-73.

⁹ Arık, a.g.t., s. 71.

¹⁰ Isaac Taylor, *Etrüsk Dili* (çev. Serkan Geridönmez), 1. Baskı, Ankara: Kozmostar Yayınları, 2019, s. 47.

¹¹ Emine Neslihan Bezircioğlu, "Etrüskçe-Türkçe İlişkileri Üzerine Bir Araştırma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020, s. II.

üzere Dr. Wilhelm Brandenstein görev almış ve Etrüskler konusunu çalışmıştır. Brandenstein, “Etrüsk Meselesinin Şimdiki Durumu” başlıklı bildirisinde Etrüskler’in dilinin pek çok dile kıyası yapılmasına rağmen hala benzer bir noktanın ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Günümüzde dil yapıları karşılaştırıldığında Türkçe, Arnavutça, Luvice gibi pek çok dile yakınlığı görülse de birebir uyumlu olduğu dil yapısı ortaya çıkmamaktadır. Arkeolojik kazıda çıkan mezar yapılarındaki yazılarda isimler aynı Caracalla öncesi Roma uygarlığında olduğu gibi üç isimli şekilde işlenmiştir. Bu yazılarda anne ismi çoğunlukla baba isminden önce anılırdı ki bu gelenek Elam medeniyetinde yaygın olan bir durumdur. Aynı zamanda Limni adasında bulunan Limni Steli de dil açısından Etrüskçe’ye yakınlık gösteren en iyi bulgulardan biridir. Mısır’ın M.Ö. 13. yüzyıla dayanan belgelerinde de ücretli askerleri Tursa’dan edindikleri görülür. Tarihte Etrüsklerin, Turhen isminden sonra Tursen ismini kullanarak devam ettiği de bilinir. Bu bulgulara dayanarak Brandenstein, Etrüskler’in Türkistan sahası üzerinden ön Asya’ya ve 3. bin yılın sonlarına doğru da Karadeniz’e, 2. bin yılın sonuna doğru Samsun’dan İtalya üzerine doğru göç ettiklerini, dillerinin silinmiş olsa da kültürel öğelerinin bunları yansıttığını savunmaktadır.¹² Bu çalışmaların ekseriyetle devamını getiren Adile Ayda, Etrüskler’de Türk benzerliğini dil, din ve kültür gibi pek çok alanda karşılaştırarak 1970 yılında “Les Etrusques étaient-ils Turcs?” isimli ilk eserinde vermiştir. Etrüsk kelimesinin Türk kelimesinden ortaya çıktığı gibi pek çok tez üretmiştir.¹³ Fakat bu tez için Türklerin ilk devleti olan Göktürk Devleti’ni temel alırsak; Göktürk Devleti’nin tarih sahnesine çıktığı zamanın M.S. 552 ve Orta Asya merkezli olduğu düşünüldüğünde, kendisinden yaklaşık 13. yüzyıl önce yaşamış bir medeniyetin ondan etkilenmesinin düşük olduğu fark edilecektir.

Anadolu Medeniyetleri ile Benzerlikleri: Türk benzerliğinin karşılaştırılmasının yanı sıra Anadolu medeniyetleri ile daha çok benzerlik gösterdiğini düşündüğüm Etrüsk medeniyetinde fal ve kehanet gibi konular da önemli yer tutardı. Fal ve kehanet konuları, Sumer Devleti’nden itibaren Anadolu halklarına yayılmış ve Sumerlerin bazı inançları da günümüzde hala aynı şekillerde sürdürülmektedir. Sumerlerde Güneş Tanrısı Utu’nun ciğer falı bakanların piri, Bilgelik ve Su Tanrısı Enki’nin ise sihribazların koruyucusu olarak geçtiği de bilinmektedir.¹⁴ Bu Sumer geleneği zamanla Hititler’e geçmiştir

<https://www.vatikan-muzesi.com/bolum/gregoryen-etrusk-muzesi/>

ve Etrüskler’in zaman olarak daha yakın olduğu Hititler yanında fal ve kehanet karşılaştırılmıştır. Hititler’de görülen aynı gelenek, Etrüskler’e de yansımış ve burada devam etmiştir.¹⁵ Etrüskler, Yunan ve Anadolu medeniyeti kökenli olmasa da bu milletlerin geleneklerinden edindiği bilgilerle kendilerine yeni bir medeniyet oluşturdukları aşikârdır. Yunan’dan dini meseleleri ve mitolojisini, Anadolu’dan ise ölü gömme, ticaret ve kuyumculuk gibi farklı özellikleri kendi geleneklerine adapte etmiştir. İzmir’de bulunan ticari Etrüsk amphoraları ise bize Anadolu ile kesinlikle ticari bağ içinde olduklarını göstermektedir.¹⁶ DNA Çözümlemesi Yöntemi: Köken sorununu çözümlenebilmek amacıyla yapılan en güncel çalışmalardan biri de Amerikan İnsan Genetiği Dergisi’nde yayınlanan Etrüskler’e ait DNA çalışmasıdır. Bu DNA çalışmasının sonuçları, Etrüskler’in %47,5 oranla Türk, %37,9 oranla Bask, %21,2 oranla Kuzey Afrika, -%6,5 yani %0 ile Kuzeydoğu Avrupa bölgesinin DNA örneklerine benzerlik gösterdiğini açıklamaktadır.¹⁷

Sonuç: Etrüsk medeniyeti, Rönesans döneminden günümüze kadar pek çok tarihçi ve arkeoloğun ilgisini çeken bir medeniyet olmuş, bu medeniyeti antik çağ döneminden itibaren sahiplenmek isteyen yazarlar da bulunmuştur. Etrüskler, pek çok farklı medeniyetten kendilerine bazı gelenekleri adapte ederek bu gelenekleri kendi medeniyetlerinde süreklilik haline getirmiş ve yaşatmıştır. Herodotos’un söylemine göre Lidya’dan göçmüş olan bu halk, Rönesans dönemi araştırmalarına göre yerli halk, doğu kökenli veya kuzey kökenli ola-

¹² Wilhelm Brandenstein, “Etrüsk meselesinin şimdiki Durumu”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, 2. Baskı (211-219), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 210-219.

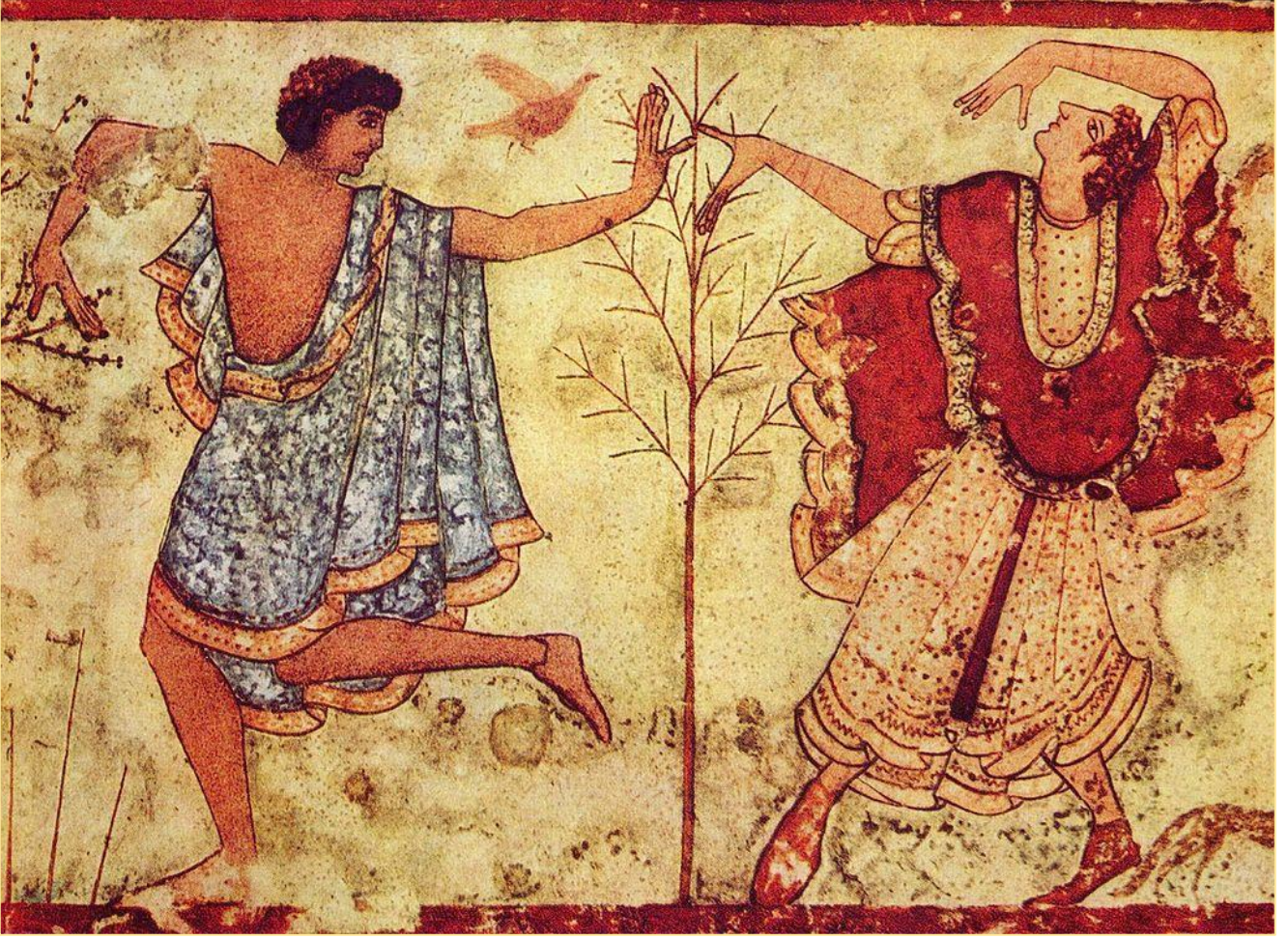
¹³ Adile Ayda, Etrüskler Türk mü idi?, 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 2.

¹⁴ Muazzez İlmiye Çığ, *Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni*, 55. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021, s. 20

¹⁵ Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 5, 2009, s. 241.

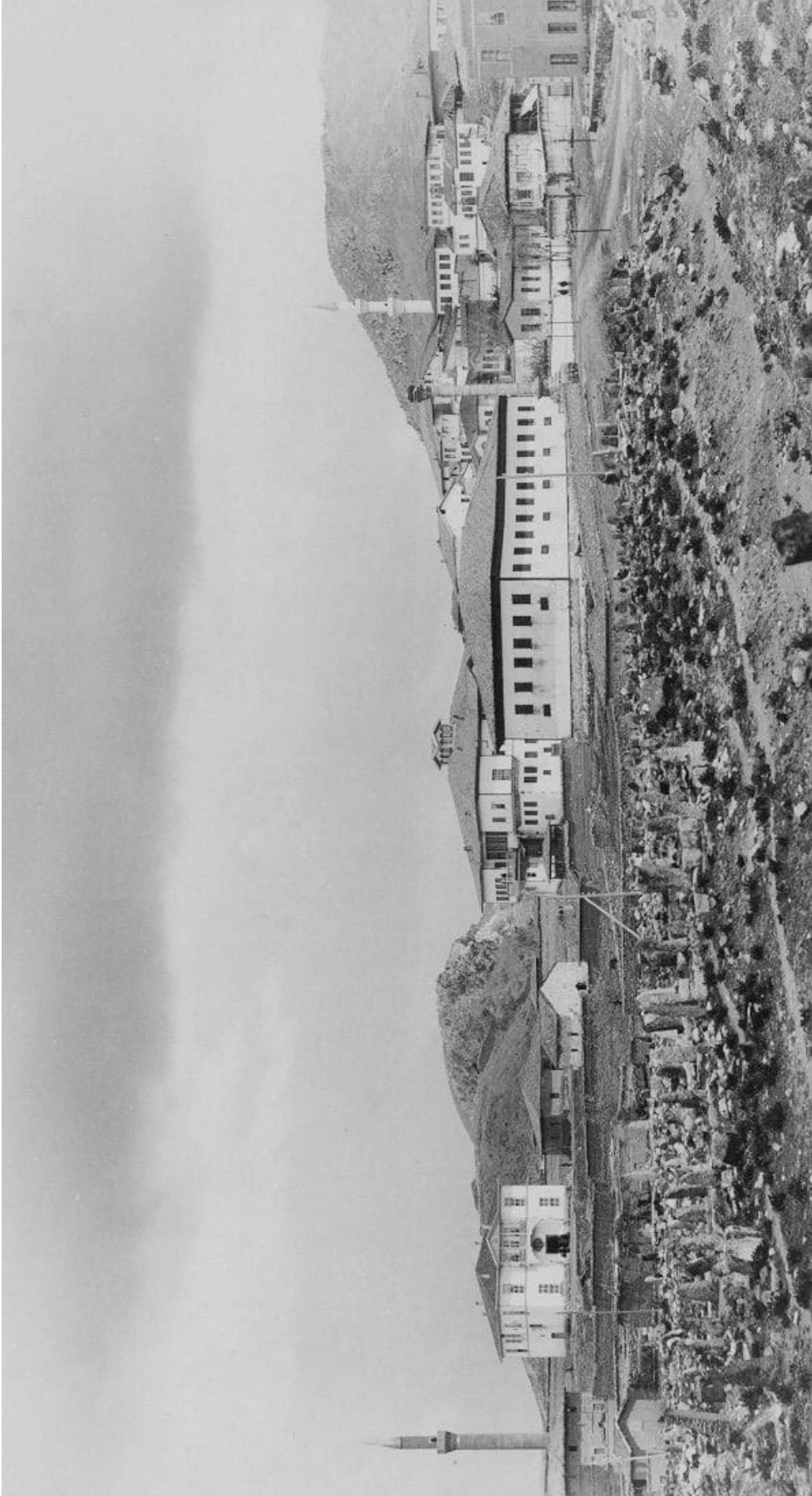
¹⁶ Emre Okan, “Phokaia’da Ele Geçen Etrüsk Ticari Amphoraları”, *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 27, 2014, s. 28-36.

¹⁷ Cristiano Vernesi vd., “The Etruscans: A Population-Genetic Study”, *American Journal of Human Genetics*, LXXIV/4, 2004, s. 701.

bileceği iddialarını da beraberinde getirmiştir. Türk araştırmacılara göre bu halkın kaynağı kesinlikle Türk olmakla beraber, dil, din ve kültür gibi pek çok açıdan benzerlik göstermiştir. Anadolu medeniyetlerinde bulunan geleneklerinden en iyi örnek inhumasyon yöntemi ile mezar kültürü oluşturmasını kendi medeniyetlerinde de uygulayan Etrüskler, Villanova Kültürü döneminden kalma kremasyon dönemini de geride bırakmıştır. Günümüz medeniyetlerine bakıldığında da geçmişten gelen geleneklerini tutmakla beraber çevre medeniyetlerinden edinilen gelenekler kendi kültürlerine adapte edilerek uygulanmaya devam etmiştir. Örneğin; İran'da her köyde aruz ölçüsü ile şiirler söylenirken, İran Medeniyeti'nden bu geleneği edinen Osmanlı Devleti kendi kültürüne uyarlamıştır. Arkeolojik buluntularına göre, Yunan, Roma, Mısır ve Anadolu'ya dair pek çok benzerlikleri içeren bu gizemli medeniyet, farklı dönemlerde ve farklı zaman dilimlerinde aldığı göçlerle birlikte hibrit bir medeniyet oluşturduğu ihtimalinin daha kuvvetli olduğu gözükmektedir. Pelasg, Bask, Anadolu gibi pek çok alandan göçlerle beslenen İtalya coğrafyasında farklı kültürlerin yaşayabileceği bir ortam oluşturulmuş olabilir. Diğer yandan, Roma ile yapılan savaşlardaki askeri gücü karşılayabilmek adına bu dönemde de farklı coğrafyalardan gelen askerler bölgede toprak kazanmış

veya vatandaş olmuş olabilir. Bu ihtimaller de göz önünde bulundurulduğunda en sağlıklı sonuç; yerli halk ve göçlerle birlikte gelen insanların bu coğrafyada hibrit bir medeniyet kurmuş olmalarıdır.

ARKEOLOJK KAZILAR IŞIĞINDA ELAZIĞ-MALATYA ÇEVRESİNDEKİ MADENCİLİK VE MADEN TİCARETİ

Gülbeyaz HERGÜL*

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Türkiye'nin en büyük yüzölçümüne sahip bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi, doğu-batı doğrultusunda ve üç sıra halinde uzanan yüksek dağlarla çevrilidir.¹ Doğu Anadolu Bölgesi'ni Karadeniz Bölgesinden ayıran ve adeta doğal bir sınır oluşturan Doğu Karadeniz Dağları, yoğun bir bitki örtüsü ve geniş ormanlara sahiptir. Bu dağlar batıda Kızılırmak'tan başlayarak Gürcistan'ın içlerine doğru uzanmaktadır. Güneydoğu Toroslar ise Mezopotamya ile Doğu Anadolu arasında bulunur. Bu dağlar Zağros Dağları ile birleşerek Basra Körfezi'ne kadar uzanır. Bu iki dağ silsilesi arasında daha küçük sıradağlar, volkanik dağlar, geniş dağ düzlükleri, yüksek yaylalar ve küçük çöküntü ovaları yer alır. Bu küçük sıradağların en önemlisi batıda Munzur Dağları'ndan başlayarak doğuda Mercan ve Palandöken'e doğru devam eden Karasu-Aras sıradağları bölgedeki küçük sıradağların en önemlilerindedir. Doğu Anadolu'nun en büyük dağları ise Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı'dır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bingöl sıradağlarından doğuya doğru uzanan Nemrut, Süphan, Tendürek ve Aladağ ile Büyük ve Küçük Ağrı Dağları gibi önemli volkanik dağlar bulunmaktadır.² Karasal iklime sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli akarsuları Kura, Aras, Fırat ve Dicle'dir. Özellikle Erzurum Dumlu Dağları'ndan başlayıp Suriye sınırında Dicle Nehri ile birleşerek "*Şattü'l-Arap*" adını alarak Basra Körfezi'ne dökülen Fırat Nehri, Mezopotamya'nın yaşanabilir bir bölge olmasındaki en önemli kaynaklardan biridir.³

Yerkabuğunda bulunan, dış kuvvetler tarafından aşındırılarak okyanus veya deniz tabakalarında biriken tortul tabakaların kıtaların yaklaşması sonucunda kıvrılarak veya kırılarak meydana gelen Orojenez (dağ oluşumu) ve volkanik faaliyetlerin etkisiyle oluşan, ekonomik değeri olan parlak yapılı,

belli bir kimyasal ve fiziksel özelliğe sahip minerallere *maden* denir.⁴ Madenlere ilginin artması bazı gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Madeni döverek şekillendiren insanoğlu daha sonra ateşle madenin daha kolay şekillendiğini, uzun süre ateşe maruz bırakıldığında ergidiğini ve soğuduğunda tekrar sertleştiğini, fark etmiştir.⁵ Bakır ve tuncun işlenmesinde önemli olan demirci aletlerinin başında kullanılan kalıplar yer almıştır. Döküm sırasında sıvı metalin dökülmesi ve istenilen şeklin sağlanması için kalıplar yatay duruma getirilmiştir. Bu teknik M.Ö. II. binde genellikle tunç malzemelerin yapımında kullanılmıştır. İki yüzlü kalıplarsa dikey hale getirilmiş ve sıvı hale gelen maden deliklerden kalıbın içine doldurulmuştur.⁶

Bakır madenini keşfeden insanoğlu, yeni bir çağa giriş yağmıştır. Böylece taşın hammadde olarak kullanıldığı taş devri sona ermiş, Kalkolitik Çağ'a (M.Ö. 5000-3000) geçilmiştir.⁷ Özellikle çanak çömlek yapımında katkı maddesi olarak kullanılan bakır, demir gibi renkli taşların ve metallerin ergidiğini gören ustalar bu metallerin farklı özellikleri olduğunu kavramıştır.⁸ Daha sonra, bakır ve kalay metalleri eritilerek tunç elde edilmiştir.⁹ M.Ö. III. binyılın başlarından beri maden ocakları endüstriyel boyutta işletilmiştir. Madenler galeriler açılarak yeraltından çıkarılmış ve ocaklara yakın uygun yerlerde ergitilmiştir.¹⁰ Tuncun ticari alanda kullanılması toplumlara sosyal, ekonomik ve kültürel bir statü kazandırmıştır.¹¹ Doğu Anadolu bölgesinde yapılan kazılarda İlk Tunç Çağı (M.Ö. 3000-M.Ö. 2000/1900) evresinde komşu bölgelerde madeni ticaretin yapıldığı görülmüştür.¹²

Anadolu'nun tunç endüstrisinden demir endüstrisine geçişi, Erken Tunç Çağı'nın sonunda (yaklaşık M.Ö. 2100) veya Orta

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Mezunlu. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, 23

² Oktay Belli, Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini*. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 3

³ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, 23

⁴ Önder Bilgi, Hadi Özbal ve Ünsal Yalçın, "Bakır-Tunç Döküm Sanatı", *Anadolu Dökümün Beşiği*, ed. Önder Bilgi. (İstanbul: Döktaş Yayınları, 2004), 4

⁵ Oktay Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", 56

⁶ Andreas Müller, Karpe, "M.Ö. III. ve II. Binde Anadolu'da El Sanatları Konusunda Yapılan Araştırmalar (1986), *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 205

⁷ Arman Ehsani, Ersin Yener Yazıcı, "Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihi", *1. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı MT Bilimsel*

Dergisi.9/43 (2016): 43. <https://www.researchgate.net/publication/292577357>

⁸ İzzet Çıvgın, "Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta 'Halaf Dönemi' (M.Ö. 6100-5300/5100): Maddi Kültür, Geçim Ekonomisi ve Kültürel Temas", *Cedrus VIII*, 8/8(2020): 16.

⁹ Ehsani, Yazıcı, "Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihi", 43.

¹⁰ Hasan Bahar-Kerim Koçak, "Antik Dönemde Toroslar'daki PB, ZN+AG+CU+SN Madenciliği", *S.Ü. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 25/3 (2010):13; Yalçın, "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", 9-10.

¹¹ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4/1(2005): 91. <https://www.academia.edu/32355043>

¹² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, 45.

Tunç Çağı'nın (yaklaşık M.Ö. 1900) başlarında gerçekleşmiştir. Doğu Anadolu'nun jeolojik yapıları bakır, kurşun, demir, altın ve gümüş gibi çok sayıda değerli metaller içermektedir. Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak ana demir madenciliği Suriye'yi ve Que, Hilakku, Pirindu, Kisuatni, Tabal, Patin/Pattini (Unqi/Unki) dâhil olmak üzere Anadolu'nun kısmen güney bölgelerinde yoğunlaştırılmıştır. Demir madenciliğinde ustalaşan Asurlular ise savaş malzemesi üretmek için büyük demir işletmeleri kurmuşlardır.¹³ Mezopotamya ile artan ilişkiler nedeniyle madencilik teknolojisi daha da geliştirilmiştir. M.Ö. 2500-2000 yıllarında altın, gümüş, bakır, tunç, elektron ve hatta demirin ustalıklı işlenmesi madencilik uzmanlığı gerektiren yeni meslek gruplarının belirlenmesine ve iş bölümüne dayalı kentsel yaşamının başlamasına yol açmıştır. Alishar bu dönemin önemli yerleşim yerlerinden biridir.¹⁴

Tarihöncesinden beri madenlerde yapılan birçok yenilik silah üretimini de etkilemiştir. Başlangıçta hayvanları avlamak için üretilen silahlar, daha sonra insanları etkisiz hale getirmek için kullanılmıştır. Metallerin insan hayatına yeni bir sermaye olarak girmesiyle çatışmalar şiddetlenmiş, bu da yeni silahların üretiminde etkili olmuştur.¹⁵ Oklar, insanların bir arada yaşadığı ilk zamanlardan beri insanların avlanma ve savunma için kullandığı önemli bir araç olmuştur.¹⁶ Başlangıçta basit şekillerle üretilen oklar, metalurji geliştikçe daha dayanıklı ve kullanışlı formlarda üretilmiştir. Üretim tek parça kalıplarda ve açık döküm tekniğiyle gerçekleştiği için ilk örnekler düz veya dikdörtgen kesitli oklar şeklinde olmuştur.¹⁷ Yakın nişanlı silahlar ise kullanıcının kol gücüyle hedefi etkisiz hale getirmesi amacıyla üretilmiştir.¹⁸ Yakın mesafe silahları taş, tunç ve demirden yapılmıştır. Yakın mesafeli silahların en önemlileri el baltaları, bıçaklar, hançerler, kılıçlar, mızraklar ve güzler olmuştur.¹⁹ Dövme tekniğiyle keskinleştirilen demire tunç madeni de eklenerek daha dayanıklı kılıçlar ve hançer üretilmiştir.²⁰ Kalkan gibi savunma araçları da dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı korunmak için üretilmiştir.²¹

İnsanoğlu Eskiçağ'dan günümüze kadar geçen sürede kendi bölgelerinde bulunan kültürler ve komşu coğrafyalarda bulunan kültürlerle karşı kayıtsız kalmamıştır. Başlangıçta ihtiyacı olan ürünleri alabilmek için genellikle ticaretle başlayan ilişkiler sosyal ve kültürel ilişkileri de beraberinde getirmiştir. Bu durum karşılıklı bir sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alışverişin temeli olmuştur. Böylece Anadolu ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi birçok uygarlıkla bağlantı kurmuştur. Kalkolitik Çağ'dan itibaren geliştirilen ilişkiler sayesinde Doğu Anadolu Bölgesi bölgelerarası ve uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiştir.²² Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Yukarı Fırat havzası, mineral açısından ve yer altı zenginliği bakımından oldukça zengindir.²³ Geç Kalkolitik Çağ boyunca, madenciliğin odak noktası Malatya ve Elazığ illeri olmuştur.²⁴ M.Ö. 3990-3500 yıllarında Aslantepe VII, Norşuntepe yörelerinde bakır işletilirken, Korucutepe ve Fatmalı/Kalecik bölgelerinde bakırla beraber gümüş ve kurşun da üretilmiştir.²⁵ Ayrıca Norşuntepe, Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ) ve Değirmentepe'de (Malatya) yapılan kurtarma kazılarında Kalkolitik Çağ'dan itibaren çok sayıda bakır cürufu ve bazı filiz parçalarına rastlanmıştır. Bu yerleşmelerde yapılan analizler, arsenikli bakırın M.Ö. IV. binyılın ilk yarısı boyunca bölgede yaygın olarak kullanıldığını göstermiştir.²⁶ Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin Aşağı Fırat Bölümü'nde bulunan Elazığ/Norşuntepe'de yapılan arkeolojik çalışmalarda bir oda içinde Karaz Kültürü'ne ait fırın tespit edilmiştir. Fırının bulunduğu bu oda da yine Karaz tipi olduğu anlaşılan balta parçaları, potalar ve cüruf yığınları görülmüştür. Elde edilen verilerden anlaşılıyor ki bu oda metal işleme atölyesi olarak kullanılmıştır. Erzurum Karaz kazılarında yine çok sayıda hançerler, bıçaklar, mızrak uçları ve iğne gibi madeni eserler tespit edilmiştir.²⁷ Ayrıca bölgede Karaz insanının kullanmış olduğu farklı bir türde metalik bir minerale rastlanılmıştır. Kaynağı tam olarak tespit edilemeyen bu madenin Anadolu'da bulunan "ofiyolit" yataklarından çıkarıldığı kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar kaynağı belli olmasa da geniş bir coğrafyaya yayılan bu maden kaynağının kültürlerarası metal

¹³ Özdemir, "Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine", 507-508

¹⁴ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar)*, 120; Kejanlı, "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", 91

¹⁵ Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, 20-28

¹⁶ Ayla Sevim Erol-Alper Yener Yavuz, Antik Çağ Ok Uçları ve İskelet Travmasıyla İlişkisi", *MASKOP E-Dergisi*, 7/8 (2017): 7. <https://www.academia.edu/32659506>

¹⁷ Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, 30

¹⁸ Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, 51

¹⁹ Macide Gönül, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Yakın Çarpışma Aletler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 4(1969): 239

²⁰ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Urartu Doğuda Değişim*, editör K. Köroğlu-E. Konyar, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011) 235-236

²¹ Ayla Baş, "Urartu'da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar", *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1/1 (2016): 108-110 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/264521>

²² Yüksel Arslantaş, "Kalkolitik ve Tunç Çağı'nda Norşuntepe'nin Suriye ve Mezopotamya İle İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Der-*

gisi, 5/1(2007) : 1; Sırrı Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13(2017): 181.

²³ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği-Arkeolojik Verilerin Işığında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 254-255; Mücahit Karaoğlu-Şahabettin Çelim, "Doğu Anadolu Bölgesi ve İğdir'in Jeolojisi ve Toprak Özellikleri", *Journal of Agriculture*, c. 1, S. 1, 2018, s. 21.

²⁴ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550*, Çeviren Kurulu Neziha Başgelen vd. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 184.

²⁵ Alev Eraslan, İlnur Aktuğ Kolay, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri (M.Ö. 5000-3100)", *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2005): 82.

²⁶ Ufuk Esin, "Doğu Anadolu'ya Ait Bazı Prehistorik Cüruf ve Filiz Analizleri", *Anadolu Araştırmaları*, 10(1986):143-144. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uanadolu/issue/1163/13679>; Sagona, Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550*, 184.

²⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, 45.

ticaretine önemli ölçüde katkı sağladığı oldukça açıktır.²⁸ Norşuntepe’de yapılan kazılarda, M.Ö. III. binyılın ilk yarısına ait farklı metal malzemelerin üretilmiş olduğunu gösteren maden eritme kapları, ocaklar ve madenden yapılmış çeşitli aletler de ortaya çıkarılmıştır.²⁹

Arkeolojik kaynaklarda Ergani (eskiden Argana veya Arghana olarak yazılan) maden ocağı, Anadolu’nun tarih öncesi bakırının ana kaynağı olarak kabul edilmiştir.³⁰ Ergani madeni olarak anılan Maden ilçesi (Elazığ)’daki ilk madencilik faaliyetlerine toplayıcı yüzeysel madencilikle başlanmıştır. Daha sonraları yeraltı madencilikine geçilmiştir.³¹ Araştırmacılar bu bölgede bulunan bakır madeninin Suriye ve Kuzey Mezopotamya’ya kadar ihraç edildiğini savunmuştur.³² Ergani’nin 66 km kuzey doğusunda bulunan Geydak’ta eski bir bakır galerisi kalıntılarına rastlanmıştır.

Burada kükkürtlü bakır minerali işlendiği görülmüştür.³³ Ergani bakır yataklarına yakın mesafesindeki Çayönü, bakır madenin ilk işletildiği yerleşim yerlerinden biridir.³⁴ Çayönü Tepesi, Maden ilçesi bakır yataklarına 15-20 km uzaklıkta bulunmaktadır.³⁵ 1964-91 yılları arasında aralıklarla kazıları yapılan Çayönü’nün farklı tabaka ve evrelerinde çok sayıda bakır buluntu ele geçirilmiştir.³⁶ Söz konusu bakır buluntuların bir kısmı işlenmiş, bir kısmı işlenmemiş veya az işlenmiş olup toplam 4328 parçacıklardan oluşmuştur.³⁷ Son araştırmalara göre bakır ve malahit parçalarının Çayönü’ne, Ergani/Maden’den getirildiği öne sürülmüştür.³⁸ Çünkü Neolitik Çağ’ın ilk yüzeysel madencilik yapan Çayönü madencilerine en yakın maden alanı Maden ilçesi yöresindeki bakır yataklarıdır.³⁹ Ergani bakır yataklarına ek olarak Kuzey Kızılırmak bölgesinde Karadeniz kıyısı boyunca Kuzeydoğu Anadolu’da geniş bir bakır ve gümüş yatakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar Mezopotamya pazarlarına çok daha uzaktır.⁴⁰ Bu uzun

mesafeli alışveriş, kuzeyde Doğu Anadolu’nun dağlık ve kaynak bakımından zengin bölgelerinden, kuzeydoğu Suriye’nin geniş, düz, yağmurla beslenen verimli ovaları aracılığıyla, güneyin alüvyonlu, sulanan ovalarına kadar teşvik edilmiştir.⁴¹ Ayrıca Şanlıurfa/Elazığ illeri arasındaki bölgenin maden yataklarına yakın olması ve farklı ürünlerin Suriye ve Irak’tan Anadolu’ya taşınması konusunda suyunun sağladığı kolaylık Fırat boyunca uzanmasına neden olmuştur. Bu koloniler işlenmiş ve işlenmemiş farklı metal eserler için güneyde geniş bir pazar kurmuşlardır.⁴²

Geç Uruk döneminde (M.Ö. 3500-3300) ticaret daha da gelişmeye başlamış ve bu durum Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu’da yeni ticaret merkezlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Anadolu ticaretinin daha iyi örgütlenebilmesi amacıyla bir takım ticari istasyonlar kurulmuştur. Bu istasyonlarda yaşayan Mezopotamyalı tüccarların ulaşım kolaylığı yaşamaları için merkezler genellikle Fırat Nehri kıyılarına kurulmuştur. Bu merkezden en ünlüleri Kuzey Suriye’deki Habuba Kabira (Tell Kannas), Cebel Aruda ve

²⁸ Tiryaki, “Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madencilikinin Başlangıç Evreleri”, 181

²⁹ Arslantaş, “Kalkolitik ve Tunç Çağı’nda Norşuntepe’nin Suriye ve Mezopotamya İle İlişkileri” 2-3

³⁰ Wagner, Öztunalı, “Prehistoric Copper Sources in Turkey” 55

³¹ Kaptan, “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Ergani Maden Buluntuları”, 33-34

³² Prentiss de Jesus-Gonca Dardeniz, “Archaeological and Geological Concepts On The Topic OF Ancient Mining” *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*.101/102(2015):233

³³ Kuşç, Çukur, “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”, 29

³⁴ İzzet Çıvgın, “Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant’ta ‘Halaf Dönemi”, 3

³⁵ Jesus, Dardeniz, “Archaeological and Geological Concepts On The Topic OF Ancient Mining”, 233; Kaptan, “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Ergani Maden Buluntuları”, 34

³⁶ Tekin, *Eski Anadolu Madencilik Arkeolojik Verilerin Işığında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar*, 20

³⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, 47; Kaptan, “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Ergani Maden Buluntuları”, 34

³⁸ Jesus, Dardeniz, “Archaeological and Geological Concepts On The Topic OF Ancient Mining”, 233

³⁹ Mehmet Özdoğan vd. “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1993), 1: 110; Kaptan, “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Ergani Maden Buluntuları”, 34.

⁴⁰ Kelly, Buccellati, “Trade in Metals in the Third Millennium: Northeastern Syria and Eastern Anatolia”, 119.

⁴¹ Kelly, Buccellati, “Trade in Metals in the Third Millennium: Northeastern Syria and Eastern Anatolia”, 126.

⁴² Arslantaş, “Tarihöncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri”, 385.

Tell Hadidi'dir. Bu istasyonlar daha çok Kuzey Mezopotamya geleneklerine göre kurulmuş ve genellikle bakır, arsenikli bakır, kurşun ve gümüş ticaretiyle ilgilenmişlerdir. Elazığ bölgesindeki Altınova'daki Tepecik ve Norşuntepe de bu ticaret merkezleri arasında sayılmıştır. Nitekim her iki merkezde yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bakırcılıkla ilgili aletler, maden köpüğü, izabe fırınları, bakır kümeleri ve döküm kalıpları madeni faaliyetlerinin en önemli göstergesidir.⁴³ Günümüzden 4000 yıl önce kuzey Mezopotamya'da devlet kurmuş olan Asurlular M.Ö. II. binyılın başlarında ilk uluslararası ticarete başlamıştır.⁴⁴ Asurlu sermaye sahipleri, kendi devletinin ihtiyaçlarını karşılamak için Anadolu ile sıkı bir ticari ilişki kurmuştur.⁴⁵ Anadolu'da az miktarda bulunan kalay, tüccarlar tarafından Asur pazarından ucuza alınarak, bölge halkına fahiş bir fiyata satılmış⁴⁶, elde edilen kazanç Anadolu'dan Asur'a gümüş ve altın olarak taşınmıştır.⁴⁷

Son birkaç yıldır Suriye'de ve Doğu Anadolu'nun merkezlerinde Fırat ve Habur nehirlerinin ana ticaret yolları üzerinde kazılar yapılmıştır. Çalışmalar bölgenin metal kaynakları üzerinde özellikle bakır ve kalay kullanımına ve bu metallerin ticaretine yoğunlaştırılmıştır. Yakın Doğu'da metallurjik deneyler çok erken bir tarihte başlamış olsa da, M.Ö. III. binyıl bu erken gelişimin odak noktası olmuştur. Çünkü bu dönemde metallurji ilkel olmasına rağmen başarılı bir bilim olarak öne çıkmıştır. Syro Mezopotamya'nın, silah veya mücevher gibi kaliteli nesnelere üretmesi, metal alaşımların hammaddelerin ticaret yoluyla elde edilebileceğini göstermiştir. Metal eserlerin bir kısmı fetihler sonucu bir kısmı da hediyeler aracılığıyla elde edildiğine dair ihtimaller bulunmaktadır.⁴⁸

Sonuç: Anadolu Kalkolitik Çağ'dan itibaren coğrafyası, stratejik konumu, yer altı ve yerüstü kaynakları bakımından birçok halk ve devlet için cazibe merkezi olmuştur. Ancak çeşitli maden yataklarına sahip olan Anadolu halkının mevcut potansiyelini kullanması ve dışarıdan da madenler sağlaması sonucu ortaya çıkan bazı buluntular arkeometalurjiyi M.Ö. 8000 yıllarına kadar tarihlendirmektedir. Bu araştırmalar kapsamında elde edilen verilere göre insanlar önceleri kırılkan ve doğada kolay bulunan malzemeleri artık bir kenara bırakarak uzun süre kullanabilecekleri daha sağlam malzemelere yönelmişlerdir. Anadolu'nun doğusunun ve kuzeyinin bakır yatakları açısından zengin olması nedeniyle yerli halkın bakırla tanışması rastlantı değildir. Arkeometalurjide insanlığın karşılaştığı ilk metal olan bakır madeninin işlenmesiyle başlayan süreç zamanla demir gibi daha dayanıklı ve işlenmesi zor olan madene kadar devam etmiştir. M.Ö. 6500

yıllarından beri bilindiği ve kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Anadolu'nun doğusunda, kuzeyinde ve güneyinde dövme ve döküm teknikleriyle yapılmış çok sayıda madeni eserlere rastlanması bir bölgelerarası etkileşim olduğunu göstermektedir. Bu teknikleri bilen, ticaret ya da göç yoluyla gelen zanaatkarların maden işleme tekniklerinin gelişimine ve yayılmasına katkı sağlayan en önemli unsurlardan biri olduğu düşünülmektedir. Toplanan bilgilerden elde edilen verilere göre maden kaynaklarına yakın olması Elazığ ve Malatya'yı Ön Asya'nın en gelişmiş bölgelerinden biri haline getirmiştir. Özellikle Mezopotamya ile olan bağlantısı bu bölgeyi ilgi çeken kalmıştır. Bölgedeki arkeolojik yerleşmelerde analizleri yapılan madeni eserlerin çoğunun bölgeden çıkarılan metallerden yapıldığı tespit edilmiştir. Bir kısmının da Mezopotamya bağlantılı ticaret merkezlerinden getirilerek işlendiği anlaşılmıştır. Ayrıca güneyde Habur ve Fırat'ın ana yolları boyunca devam eden, Doğu Anadolu'dan kuzeydoğu Suriye'ye uzanan metal ticaret yolları tespit edilmiştir. Şanlıurfa/Elazığ ili arasındaki bölgenin maden yataklarına yakın olması sebebiyle tunç için gerekli olan kalay madeninin Suriye ve Irak'tan devam ederek Fırat Nehri üzerinden Anadolu'ya getirildiği düşünülmektedir. Kültepe, Norşuntepe, Tepecik ve Tülintepe, Değirmen-tepe gibi merkezlerde tespit edilen altın, bakır, gümüş, kalay vb. metal buluntular incelendiğinde ve karşılaştırıldığında M.Ö. 1950-1750 tarihleri arasında Mezopotamya'nın önemli toplumlarından biri olan Asurlularla yoğun bir ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁴³ Arslantaş, "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", 91.

⁴⁴ Kürşat Koçak, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/27(2009): 210.

⁴⁵ Hüseyin Sever, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 1(1994): 85.

⁴⁶ Sever, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler", 87.

⁴⁷ Koçak, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler", 218-219; Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", 14.

⁴⁸ Marilyn Kelly, Buccellati, "Trade in Metals in the Third Millennium: Northeastern Syria and Eastern Anatolia", *Resurrecting the Past: a Joint Tribute to Adnan Bounni*, editör P. Matthiae, İstanbul, 1990, 117.

HİTİTLERDE BÜYÜYE KISA BİR BAKIŞ

Emin Alperen TURGUT*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Büyü, Türk Dil Kurumu'nun açıklamasına göre "gele-
neksel tören, ayin" anlamına gelip Türkçe'de "ritüel" olarak
da kullanılmaktadır. Kültürümüzde hâlâ varlığını devam etti-
ren büyüün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Mezopo-
tamy'a da Sümer ve Babil metinlerinde karşılaştığımız büyü
kavramına Anadolu'da en eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na
ait metinlerde rastlamaktayız. Sonraki dönemlerde ise Hatti
ve Hititlere kadar büyü kültürü varlığını devam ettirmiş ve
gelişim göstermiştir. Büyünün Hitit metinlerindeki ismi
"alwanzatar" olarak geçmektedir.¹

Büyüler kimi zaman iyi niyet taşıya da kimi zaman insan için
ölümcül ya da zarar verici bir etki bırakmak için yapılmıştır.
Hititlere büyüün gelmesi ve gelişmesinde Kizzuwatna Kral-
lığı'nın (günümüzde Çukurova Bölgesi) ve çevresindeki toplu-
lukların, Hurrice ve Luvice konuşan toplulukların etkili ol-
duğu söylenmektedir.² Fakat bunun dışında çok fazla bilgiye
ulaşılabilmiştir. Sonrasında ise büyü ile ilgilenen Hititler ne-
redeyse bağımlı hiç koparmamıştır. Büyü, sadece Hitit toplu-
muna ait bir ritüel olmamış ve her toplumda büyük rağbet
görmüştür. Büyüler ak büyü ve kara büyü olarak ikiye ayrılmış-
tır. Ak büyü toplum tarafından kabul edilen ve iyi niyet
taşıyan büyüün ismidir. Ayrıca ak büyü tedavi yöntemi ola-
rak da kullanılmıştır. Kara büyü ise insanlara zarar vermek
amacı ile yapıldığı için bu ismi almıştır. Toplum kara büyü-
nün yapılmasını kötü olarak görmüştür. Fakat yine de toplum
içinde kara büyü varlığını hep devam ettirmiştir. Hitit toplu-
mu genelinde de kara büyüün ülkeyi kötüye sürükleyeceği
düşünüldüğünden gizlice yapılmış ve toplum tarafından se-
vilmemiştir. Bundan dolayı Hitit yasalarına göre kara büyü-
nün yapılmasının cezası ölüm olarak belirlenmiştir.³

Ak Büyü: Hitit toplumunda insanların yararına yapılan büyü-
nün genel adıdır ve insanın yaşamı boyunca karşılaşacağı so-
runların neredeyse tamamı için başvuracağı bir büyü çeşidi-
dir. Bu büyüün yapılmasındaki en büyük sebeplerden biri
şüphesiz kara büyüye maruz kalmamaktır. Ak büyü bir nevi
hayatın bir parçası gibi kabul edilmiş olup insanı etkileyen
her olayda yaptırılmıştır. Zararlı olmadığı için toplum tara-

findan ak büyü yapan büyücüler de dışlanmamış ve kendile-
rine sürekli danışılmıştır. Ayrıca Hitit halkı ak büyüü bir te-
davi yöntemi olarak da kullanmıştır.

a. Ak Büyü Örneği: Aşhella Ritüeli (CTH 394)

"1. Kurbandan ayrılıp, vardıkları zaman suyun içine tuz dö-
kerler ve ellerini onunla yıkar.

3. Sonra iki yerde ateş yakarlar ve arasından geçerler. Ve 2
teke, 1 çanak şarap, 5 somun

5. hazırlarlar. 2 tekeyi Kurban Malzemesinin Koruyucu
Tanrısı'na kurban eder. Ve göğü, sağ kolu, karaciğeri, yü-
reği

7. pişmiş (olarak) yaprakların (üzerine) koyar. Kurban Mal-
zemesinin Koruyucu Tanrısını üç kez içer. Yerler ve gider."⁴
"Aşhella ritüeli" dört gün boyunca süren bir ak büyü ritüeli-
dir. Ordu içindeki çıkan ve ciddi boyutlara ulaşan salgın için
bu büyü yapılmıştır.

b. Tanrıları Çağırma Ritüelleri

"KUB 15.31 I 46-55 "

"46.....bundan sonra biz sizi

47 majestelerinin iyiliği için çağırıyoruz

48 size yalvarıyoruz, dua ediyoruz

49 ve size en iyi, en temiz kurbanı

50 getireceğiz. (Şimdi) bu

51 kötü insandan ayrılın ve kurban sahibinin

52 evine geri gel[in ve ona hayat]

53 sağlık, çeviklik, uzun yıllar, tanrıların

54 memnuniyetini, tanrıların dostluğunu, ruh parlaklığını
(verin)

55 erkek çocuklar, kız çocuklar, torun ve torun çocukları
ve[rin.]"⁵

Tanrılar ülkeyi terk ettiğinde yapılan bir büyü ritüelidir. Tan-
rıların gidişi ile birlikte ülkeden bolluk ve bereketin eksilece-
ğini düşündükleri için tanrılara kurbanlar sunulmuş ve geri
gelmeleri için ritüeller gerçekleştirilmiştir. Tanrıya yalvarma
düzeyinde yapılan ritüelde malzemelerin bazıları şöyledir:

* Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Öğrencisi,
emintgrto668@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üni-
versitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tar-
ihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ahmet Ünal, Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Bilgin Kültür Sa-
nat, Ankara, 2016, s.58.

² Esmâ Reyhan, "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", Gazi Akade-
mik Bakış, C. 2, S. 3, 2008, s. 228.

³ Ahmet Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst-
anbul, 2003, s. 112.

⁴ Ali Dinçol, "Aşhella Ritüeli (CTH394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı
Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", Belleten C. 49, S. 193, s. 25.

⁵ Esmâ Reyhan, Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ri-
tüelleri", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 35, S. 60, 2016, s. 7.

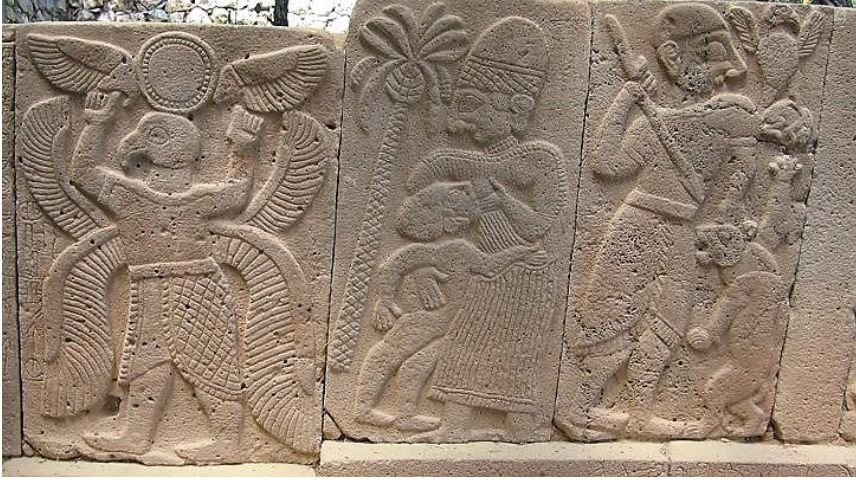

Bira, susam, zeytinyağı, kuş tüyü, mavi yün ve diğer birçok madde.

Başka bir ritüel sebebi ise erkeklerin cinsellikte yaşadığı sorunlar olmuştur. Hitit toplumunda da görülen bu soruna karşı ak büyü ritüelinin tedavi amaçlı yapıldığını da bize göstermektedir. Bu uygulama şöyle izah edilmiştir: “*Kırmızı bir yün ipliği ile beyaz bir yün ipliğini düğümleyeceğim. Kurbanının eline bir ayna ve bir gergef vereceğim. Kapının altından geçecek. Kapıyı geçmek üzereyken, aynayı ve gergefi elinden geri alacağım. Ona bir ok ve yay verirken de şunları söylüyor olacağım. Bak! Kadınlığı aldım senden ve erkekliği verdim. Kadının yollarını kapattın, öyleyse şimdi bir erkeğin yollarını göster.*”⁶

Hitit tıbbi ile büyü benzer orantıda gelişim göstermiştir. Yukarıdaki cinsellikte yaşanan tıbbi sorun kadınlarda da kısır olma şeklinde kendini gösterdiğinde toplumdaki insanları yine büyüye itmiş ve ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Metinde şöyle geçer: “*(Kocakarı) doğurgan bir ineğin boynuzunu kavrar ve ‘Güneş Tanrısı, Efendim, bu ineğin doğurgan olduğu ve verimli bir ağılda olduğu ve ağılı boğalar ve ineklerle doldurduğu gibi, bu kadın da evini oğullar ve kızlarla, torunlarla ve onların çocuklarıyla, art arda gelen kuşakların torunlarıyla doldursun’ der.*”⁷

Büyü ritüellerinde tüm kötü huy vb. şeyler genelde bir hayvana yüklenir ve düşman ülkesine gönderilirdi. Tanrının kendilerine ceza verdiği düşündüklerini için tanrıya ikramlarda bulunulmuş ve tanrının kendilerini affedeceğini düşünmüşlerdir. Her büyüünün kendince bir ismi ve malzemeleri vardır.

Örneğin aile içinde yaşanan ve çözümlenemeyen bir durum için büyücü kadın Maštikka'nın yaptığı Maštikka Büyüsü, insanları psikolojik olarak kötü hissettiren depresyona karşı yapılan Depresyon Ritüeli (CTH 432)⁸, Akad krallarının isminin geçtiği, kara büyüye karşı kralı korumak için veya arınma maksadı ile Şarrena Ritüeli yapılmıştır⁹ ve daha bunlar gibi birçok ak büyü yapıldığı bilinmektedir. Hititler için ak büyülerin yapılmasında hiçbir sakınca yoktur. Ak büyü, kültürlerinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Çok fazla rağbet görmesinde büyülerin sonuçlarının olumlu olduğunu bizlere düşündürebilir ya da “bin tanrılı” diye ifade edildikleri için bu ritüellerin inanışlarının bir parçası olduğu da düşünülmektedir.

Kara Büyü: Hititlerde kara büyü, insanları öldürmek veya kalıcı bir şekilde zarar vermek için yapılan büyülerin genel isimdir. Yapılması yasaktır. Kara büyü yapılırken kil ve hamurdan figürinler kullanılmıştır.¹⁰ Kara büyü yalnızca birey için değil, siyasi ve askeri amaçlar için de yapılmıştır. Bu sebepten ötürü büyülerin ne sıklıkla yapıldığına dair kontroller gerekli görülmüştür. Kara büyüünün yapılmış veyahut yapılıyor olması insana zarar vereceğine, öldüreceğine, ülkeyi felaketlere ve tehlikelere sürüklediği söylenmektedir.¹¹ Eski krallık dönemi krallarından I. Hattuşili, vasiyetnamesinde büyüye çok sert bir tepki gösterip karşı çıkmıştır. Aynı dönem krallarından Telepinu'nun hazırladığı fermanla büyüü yasaklaması, I. Hattuşili'nin büyücülere karşı gösterdiği tepkinin yasal düzenlemesi olarak düşünülebilir.¹² Telepinu Fermanı'nda büyü hakkında şöyle bir kısım geçmektedir: “*Hattusa'da büyücülük (konuları): Eşyayı her zaman temiz tutun! Kim aile arasında büyücülük bilirse, siz onu aile içinden yakalayın! Onu saray kapısına getirin! Kim onu getirmezse, gelecek, O insana kötü şeyler olacaktır.*”¹³ Hitit yasaları neyin kara büyü olarak kabul edeceğini açıkça belirtmiştir: §44B (II 55-56) “*Eğer herhangi biri, bir adamı (kutsal manada) temizlerse, kurban maddelerinin arta kalan malzemelerini ölü yakma alanına götürsün. (Böyle yapılmayıp) kimin evine ya da tarlasına götürür[se], bu bir büyüdür. [Kralın mahkemesi](nin çözmesi gereken bir konudur).*”¹⁴ Yine Hitit kanun metinlerinde § 111 “*Eğer kilden bir insan suretine biri*

Örneğin aile içinde yaşanan ve çözümlenemeyen bir durum için büyücü kadın Maštikka'nın yaptığı Maštikka Büyüsü, insanları psikolojik olarak kötü hissettiren depresyona karşı yapılan Depresyon Ritüeli (CTH 432)⁸, Akad krallarının isminin geçtiği, kara büyüye karşı kralı korumak için veya arınma maksadı ile Şarrena Ritüeli yapılmıştır⁹ ve daha bunlar gibi birçok ak büyü yapıldığı bilinmektedir. Hititler için ak büyülerin yapılmasında hiçbir sakınca yoktur. Ak büyü, kültürlerinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Çok fazla rağbet görmesinde büyülerin sonuçlarının olumlu olduğunu bizlere düşündürebilir ya da “bin tanrılı” diye ifade edildikleri için bu ritüellerin inanışlarının bir parçası olduğu da düşünülmektedir.

⁶ Yusuf Kılıç ve Serkan Başol, “Hitit Büyülerinde Sayı Ve Renk Sembolizmi”, *Journal of Turkish Studies*, C. 9, S. 7, 2014, s.59.

⁷ Şeyma Ay, “Hitit Metinlerde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 12, s.53.

⁸ Gary Beckman, “A Hittite Ritual for Depression (CTH 432)”, *Tabularia Hethaeorum, Festschrift Koşak, Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 25, 2007.

⁹ Kurtuluş Kıymet, “Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 38, S. 66, s.33.

¹⁰ Kurtuluş Kıymet, “Hititler’de Karşı Büyü”, 3rd International Conference On The Changing World And Social Research, 8-10 Ağustos 2017, Roma, İtalya, Palet Yayınları, Konya 2017, s.404.

¹¹ Tevhide Özsezer, “Hitit Toplumunda Büyü: Çeşitleri, Uygulama Alanları, Yöntemleri”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, S. 8, 2018, s. 4.

¹² Esmâ Reyhan ve Tülin Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayıncılık, 2015 s. 99.

¹³ Sedat Alp, *Hititler Çağında Anadolu: Çiviyazlı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2001, Ankara, s. 64.

¹⁴ Güngör Karauğuz, *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s. 76.

biçim verirse bu büyüdür ve kralın adalet mahkemesi için bir durumdur."¹⁵ şeklinde açıklanan yasa maddeleri ile Hitit toplumunda bir başkasına büyü yapmanın cezasız bırakılmayacağı anlaşılmaktadır.

Kara büyüün etkisi halkın arasında kalmamış, devlet idarecileri ve çevresine de sıçramıştır. Bu sıçramanın devlete hiçbir zaman olumlu bir etkisi olmamış, hatta kara büyüün entrikaları sebebiyle yönetimde aksamalar yaşanmıştır. Kral I. Hattuşili döneminden örnek verecek olursak *"Burada kral, kraliçe ve büyücü kadınların arasındaki ikili ilişkilere müdahalede bulunmuştur."*¹⁶ Bu kadar münasebetin kendisine sorun çıkartacağından korkmuş ve herhangi bir durumda kendisine danışması gerektiği konusunda eşini uyarmıştır. Orta Hitit döneminde II. Tuthaliia, karısı Nikalmati ve oğlu ile birlikte ablası Ziplantawia tarafından büyülenmişlerdi.¹⁷ Bu durum karşısında Hitit devleti yöneticilerini korku sarmış ve devlet yönetimi yerine saray entrikaları ile uğraşmışlardır. Başka bir örnek ise II. Murşili'nin, Tavananna olarak görev yapan üvey annesinin eşi Gaşşulaviya'ya kara büyü yaptırmasıdır. II. Murşili, kara büyü sonucunda karısının öldüğünü açıklamış, Tavananna'yı Hattuşa'dan kovmuş ama hayatının sonuna kadar geçimini sağlayacağı şekilde mal vermiştir. II. Murşili'nin ne olursa olsun nefreti sönmemiş ve eşinin ölümü onu derinden etkilemiştir. III. Hattuşili ise Yukarı Ülke'nin krallığını ele geçirmek için yeğeni Arma- Tarhunta'nın kendisini ve Şamuha'yı (Hitit şehri) büyülemekle suçladı.¹⁸ Sonrasında ise Arma- Tarhunta ülkeden sürgün edildi. Bunun gibi örnekler neticesinde yönetici sınıfının da kara büyüye maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Büyücüler ve Büyü Malzemeleri: Hititlerde ve eski Anadolu kavimlerinde büyücülerin nasıl eğitildiklerine dair kesin bir bilgi yoktur.¹⁹ Büyücüler kendilerini ispatlamış, neredeyse tüm konulara hâkim olan kişilerdir. İnsanlar sürekli kendilerine kara büyü yapıldığı endişesine kapıldığı için büyüler yaptırıyor ve psikolojik olarak kendilerini rahatlatıyor, huzur buluyorlardı. Bu sebepten ötürü de büyücüler Hitit toplumunda önemli bir role sahipti. Dikkat çeken diğer bir önemli nokta ise büyücülerin genellikle kadın olmasıdır. Kadınların büyü konusunda otorite haline gelmeleri doğurganlık, menstürasyon ve histeri gibi özelliklere sahip olmaları ile yakından ilintilidir.²⁰ Sawuşga, İshara gibi Hitit tanrıçaların isimlerini taşımaları da otoritelerini güçlendirmelerine yardım etmiştir. Kadınların sağlık alanında önemli bir konumu olmuştur. Tedavilerde sadece kadın hekimlere değil, majik tedavi yöntemlerini uygulayan yaşlı kadınlara ve doğumlarda ebelere de

rastlanmaktadır.²¹ Edindikleri bu işler onlar için bir kazanç kapısı olmuştur. Büyülerin fiyatları değişkendi. Yani ücret belirlenirken sabit bir tarife uygulanmıyordu. Yaptırılacak olan büyüye, yaptıran ya da yaptırılan kişiye, muhatabın ekonomik imkânına göre ücret değişiyordu. Büyünün kendi içinde yapılmış yöntemleri olmuştur. Bunlar beş farklı grupta incelenir: a) Kefaret Ödeme Yöntemi: Yaptığı bir eylemden sonra pişman olan kişi kefarete ödeyerek günahından kurtulur. b) Özdeşleştirme ve Vekil Tayin Etme Yöntemi: Bu yöntem büyüün yaptırlacak olan şahsın veya objenin yerine büyü yapılacak başka bir şahıs veya objenin onun yerine onu temsilen geçme durumu ile özdeşleştirilerek kötü olan her şey o şahsın veya objenin üzerine geçirilir ve sonrasında oradan uzaklaştırılır. c) Bağlantı Kurma ve Aktarma Yöntemi: Büyücü ile büyü yaptırmak isteyen kişi arasında kurulan yapay bağ. Büyü yaptırmak isteyen kişi çeşitli malzemeler getirir ve büyücü bu malzemeler ile ritüelini gerçekleştirir. d) Tanrılara Sunma ve Yardım İsteme Yöntemi: Amaç tanrıyı memnun etmektir. Her ne olursa olsun tanrılar istemezse büyüün gerçekleşmeyeceğine inanılırdı. e) Benzetme Yöntemi: Adından da anlaşılabilir gibi doğada olan bitenler ile benzetmeler yapılarak ritüel gerçekleştirildi.

Büyü malzemeleri belli başlı kalıplar halinde kalmamış ve birçok araç gereç büyü ritüel malzemesi olarak kullanılmıştır. Renkli yün ipler, tuz, ocak, bitkiler (Hitit tabletlerinde 33 tane şifalı otun ismi geçmektedir)²² hayvan ve hayvan yağları ve daha birçok araç gereç büyüün malzemesi olmuştur. Ritüellerin birinde şu malzemeleri görmekteyiz: *"Eğer o /.../ tanrıyı oturtuyorsa, ona elbise giydirirler ve (kaideye?) onu oturturlar. O (tanrının) ayakkabılar giydirir, bir kırmızı yün iplik, bir beyaz yün iplik ve bir de mavi yün iplikten çelenk yapar. Bir kabi, bir kurdeleyi onun önünde /.../ ve onu yolculuğa hazırlar. Biri solda üç masa, biri sağda iki lapli, sağda peynir, şirden solda /.../."*²³ diye aktarılmış olup burada ise renkli yün iplerin, kurdelelerin ritüellerde kullanıldığını görmekteyiz. Başka bir örnekte ise ritüelde kullanılan malzemeler şöyle sıralanır: (§4) *"Onun 12 vücut parçasını ben yerleştirdim. Hemen şimdi, koçun gövde parçaları, bu ölümlünün vücut parçalarındaki hastahğı talep ediyor".* (§5) *"baş, baştaki hastahğı kaldıracak, boğaz boğazdaki hastahğı kaldıracak. Aynı şekilde kulak, kulaktaki hastahğı. Aynı şekilde kiris, kirisdeki hastahğı".* (§10) *"İzin ve o (substitut/yerine geçen), bir araç olsun ve bırak o ona yüklensin. Bırak o bir kürek haline gelsin ve bırak o... ona! Yerin (Toprağın) Güneş-Tanrıçası, al işte burada senin kan- kırmızısı*

¹⁵ Fiorella Imparati, Hitit Yasaları, çev. Erendiz Özbayoglu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara, 1992, s. 127.

¹⁶ Sevgül Çilingir Cesur, "Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme", Tarih Okulu Dergisi, S. 32, 2017, s. 781.

¹⁷ Esmâ Reyhan, "Hititlerde Büyü Ritüellerinin Uygulanma Şekilleri", Archivum Anatolicum, C. 6, S.2, 2003 s.112.

¹⁸ Sevgül Çilingir Cesur, "Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme", Tarih Okulu Dergisi, S. 32, 2017, s.781

¹⁹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, s.103

²⁰ Serkan Başol, Hititlerde Büyü ve Büyü Malzemeleri (Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi, 2014 s.77.

²¹ Gaye Şahinbaş Erginöz, Hititlerde Anatomi ve Tıp, İstanbul, 1999, s. 182.

²² Yusuf Kılıç ve Serkan Başol, Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 2, S. 11, 2015, s. 34.

²³ Vladislav Ardzinba çev. Orhan Uravelli, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Ankara 2010, s. 292.

postun. Senin temiz koyunun, burada. O lanetli gün, o kısa yıl, tanrıların öfkesi, toplumun iftirası- Toprağın Güneş-Tanrıçası- kendin için al bunu!"²⁴ diye aktarılan ritüelde malzemeler belirtilmiştir. Kısacası büyülerde kullanılan malzemeler büyüün en önemli öğesidir. Günümüze kadar ulaşan tabletlerde kullanış biçimleri ve ne amaçla kullanıldıkları zamanla çözümlenmiş ve araştırmacılara sunulmuştur. Bir büyü ritüelinde bazen bir bazen de birden çok malzeme kullanılmıştır. Tanrıların yardımı büyüün nasıl vazgeçilmez ise malzemeler de o kadar vazgeçilmez bir parçasıdır.

<https://www.antiktarih.com/2019/03/11/hititler/>

Sonuç: İnsanoğlu çok eskilerden beri büyü ile ilgilenmiştir. Bunun başlıca sebebi insanın doğaüstü güçlere sığınma içgüdüdür. Bazıları için korkutucu bazıları için de hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Sayısız ve çeşit çeşit büyü ritüelleri yapılmıştır. Hititler büyüleri ak büyü ve kara büyü olarak ayırmıştır. Ak büyü toplumun faydası için ve kara büyüden kaçınmak için yapılmıştır. Ak büyü, psikolojik rahatsızlıklar için yapılmasının yanı sıra diğer sağlık sorunları için de yapılmıştır. Öyle ki doktorların çare bulamadığı zamanlarda büyücülerden yardım istenmiş ve ak büyü ritüelleri gerçekleştirilmiştir. Hititlerin neden büyüye ihtiyaç duydukları konusunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Birden fazla tanrıya sahip olan hatta "Bin Tanrılı" ülke olarak bilinen Hititler büyüü hayatlarında kültürlerinin bir parçası olarak kullanmışlardır. Tanrı'ya kurbanlar sunarlarken aynı zamanda kendilerini affetmelerini isteyerek büyü yaptırmışlardır. Bunu Aşhella Büyü Ritüeli'nde geçen tanrıya sunulanlardan rahatça görebiliriz. Din ile büyüün bir yerden sonra iç içe geçtiğini belirt-

mek gerekir. Sonuçta büyü yaparken yine tanrıdan yardım istenmektedir. Hititlerde büyü ritüelleri esnasında Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı adlarının geçmesi de bunu ispatlamaktadır. Toplumsal konularda ak büyüler yapılmıştır. Ak büyüün fazlaca yapılıyor olması bizlere insanların büyülerden etkilenip dertlerine çare bulduklarını düşündürebilir. Kara büyü ise toplum tarafından hoş karşılanmasa bile yaptırılan, kötü amaçlı bir büyü çeşididir. Kara büyü yüzünden ölümlerin olduğu, devlet yönetiminin bazen zor durumlara düştüğü, saray entrikaları ile kralın ve yakın çevresinin fiziki ve psikolojik olarak kötü günler geçirdiği söylenmektedir. Hititlerde büyüçülük zamanla bir meslek haline dönüşmüş, insanlar bu işten para kazanmaya başlamıştır. Hitit Devleti her ne kadar kara büyü yapmanın ağır bir suç olduğunu, cezasının da ağır olacağını belirtse de kara büyüler yapılmaya devam edilmiştir. Çünkü Hititlerde büyü bir kültür haline dönüşmüştür. Semavi dinler olarak adlandırılan Musevilik, Hristiyanlık ve İslam büyüye karşı ne yapılması gerektiğinden bahsetmiş, Tevrat (Tora), İncil, Zebur (Mizmor) ve Kur'an-ı Kerim'de büyülerden bahsedilmiş ve birkaç korunma yoluna değinilmiştir. Yahudiler için büyü yasaklanmıştır fakat yasak olmasına rağmen sık başvurulan bir yöntem olmuş ve büyü kültürü olarak gelişmiştir. İncil'de büyüün büyük bir günah olduğundan bahsedilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ise büyü kelimesinin geçtiğini ve büyü yaptırmanın uygun olmadığı bilinmektedir. Sadece Anadolu'da büyü yapılmamış, neredeyse tüm toplumlarda büyü ve büyüçülük faaliyetleri görülmüştür. Mezopotamya'da meşhur Maqlu ve Şurpu büyü ritüelleri, Saziga ritüelleri, Namburbi ritüelleri görülmektedir. Eski Türkler de büyü faaliyetleri ile uğraşmışlardır. Hatta bu işi şamanların üstlendiği bilinmektedir. Eski Yunan ve Roma kültüründe beddua levhalarının olduğu, bağlanma büyülerinin olduğunu ve yine kadın isimlerinin fazlaca geçtiğini bilmekteyiz. Bu bizlere Hititlerde olduğu gibi diğer pek çok kültürden kadınların büyü ile daha fazla ilgilendiğini göstermektedir. Birçok toplumda rahatlıkla görebildiğimiz büyü ritüelleri farklı şekillerde uygulanmıştır. İnsanlar fitratı gereği ruhani güçlere hep dayanmak zorunda hissetmiştir. Çok eski dönemlerden günümüze kadar gelen bir geleneği yıkmamanın oldukça zor olduğu bir gerçektir. Büyüler, insan var olduğu sürece varlığını devam ettirecektir.

²⁴ Hatice Gül Küçükbezi, Hitit İnançında Farklı Kurban ve Sunu Türleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 41, s. 144.

19. YÜZYIL BATILI SEYYAHLARINDAN MARY HOLDERNESS VE MARIA GUTHRIE'YE GÖRE KIRIM TATARLARINDA EVLENME VE CENAZE TÖRENLERİ

Yağmur DERİN ÜKTEN*

Ankara Üniversitesi

Giriş: Seyahatnameler, tarih araştırmaları açısından oldukça önemli eserlerdir. Seyahatnameler, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahların gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Bu eserlerde yazarın çıkış noktası kişinin başından geçenler değil, bulunduğu coğrafya ve o coğrafyanın sakinleridir. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur. Çeşitli sebeplerle gezip gördüğü farklı yerlerin sosyal, kültürel ve coğrafi özelliklerini kendi bakış açılarıyla kaleme alan seyyahlar, aktardıkları yazılarda o kültüre bir yabancı göz olarak nasıl baktıklarını yansıtırlar. Seyahatnameler, coğrafya bilgisi vermekle beraber tarih, folklor, kültür ve dil bakımından da önemli bilgiler sunmakta ve toplumsal yapının bütün unsurlarını içeren zengin bir antoloji niteliğine sahip olmasından dolayı araştırma eserlerinde kaynak olarak kullanılmaktadırlar. Osmanlı Devleti'ne bağlıken birçok noktada yerli kaynaklar vasıtasıyla Kırım hakkında bilgi alabilmek mümkündür. Fakat Kırım'ın elden çıkması ile birlikte Rus işgali döneminden itibaren, Kırım'ın tarihini yansıtan ana kaynaklar da değişime uğramıştır ve bu coğrafyanın Türk hâkimiyetinden çıkmasından sonraki durumunu bilmek de bölgedeki Türk unsurun varlığı dolayısıyla oldukça önemli bir mevzudur. İşte bu noktada Kırım Türklerinin kültürel durumunu kavramamıza katkıda bulunacak ana kaynaklardan biri olarak da seyahatnameler ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Türklerin yaşamış olduğu Kırım coğrafyasına ziyarette bulunan seyyahların verdiği bilgiler, Kırım Tatar kültürünün anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Bu makalede, 19. yüzyıl batılı seyyahlarından Mary Holderness ve Maria Guthrie'nin

gözünden Kırım Tatar halkının kültürel bağlamda önemli bir geçiş dönemi olan evlenme ve cenaze töreni incelenmiştir.

Kırım Tatarlarının Evlenme Kültürü: İnsan hayatında üç önemli "geçiş" dönemi vardır. Bu dönemler "doğum", "evlenme" ve "ölüm"dür. Bu üç önemli geçiş döneminde bir takım âdet, ayin, tören ile dinsel işlemler söz konusu olmaktadır.¹ Bu işlemlerin amacı, genelde insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamak, aynı zamanda da onu "geçiş" sırasında yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilerden korumaktır.² İlk olarak evlilik, insanların hayatında bir dönüm noktası oluşturur. Evlilikle birlikte kişi bekârlıktan çıkarak baba evinden ayrılır. Böylece gerçekleştirilen törenle birlikte çiftler yeni bir hayata adım atar. Atılan bu adımla, yalnızca bireysel ve toplumsal anlamda değil, insanın pozitif düşüncesinin evren üzerinde de önemli değişikliklere yol açtığı düşünülmektedir.³ Bu bağlamda insanlar bu özel güne önem vererek düğün ve benzeri kutlamalarda bulunur. Önemli bir geçiş dönemi olan bu günler için her topluluk gibi, Kırım Tatarlarının da kendine has ritüelleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda seyahatnamelerde Kırım Tatarlarının evlenirken nasıl bir yol izlediği ve düğünlerin nasıl yapıldığı hakkında bilgiler tespit edilmiştir.

19. yüzyıla doğru Kırım'ı ziyaret eden ve Kırım Tatarlarının evlilikleri hakkında bilgi veren Guthrie, kadınlara sadece tam anlamıyla Müslüman olan erkeklerin erişilebildiğini söylemektedir. Aktarımlarına göre, evlilikler cennette yapılır ve erkekler gelinleri düğün gününe kadar kadar hiç görmezler. Bir aşık edinildiğinde, imtiyazlı evli bir kadın aracılığıyla kızın babasına bildirilir, baba beklenir çünkü anne de kızı kadar görünmezdir. Erkek burada genellikle inek veya koyun olan değerli bir mütalaa sunarak karısı için çeyiz verilmeden önce pazarlık yapar, tarafların rütbesine göre imam veya

* Ankara Üniversitesi, SBE, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, derinyagmur@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Akşaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur. Bu çalışma "Batılı Seyyahlara Göre 19. Asırda Kırım Türkleri" adlı Yüksek Lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

¹ Yılmaz Yeşil, "Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 3 Sayı 9, 2014 s. 118.

² Sedat Veyis ÖRNEK, Anadolu Folklorunda Ölüm, AÜDTCF. Yay., Ankara 1971, s. 11.

³ Onur Alp Kayabaşı, "Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 78, 2016, s. 149.

hoca başka bir tören yapmadan çifti evlendirir ve koca, eşini evine götürür. Yeni evli erkek, arkadaşlarını eğlendirir, sigara, kahve ve şerbet ikram eder ve bunu açık havada, evin kapısının önünde yapmaya özen gösterir.⁴

Mary Holderness ise Kırım Tatar düğünlerini daha ayrıntılı tasvir etmektedir. Aktarımlarına göre, bir Tatar evlenmek istediğinde ve karısını seçmek isteme kararını ailesine bildirdiğinde onun ilk adımı babanın rızasını almaktır. Bu yapılırken, hediyeler evlenmek isteyen kişinin şartlarına göre gönderilir. Bununla birlikte, eve her geldiğinde gelini görme avantajına sahip olup gizlice bir bakış atmadığı sürece, kadın ona görünmez, çünkü odasına kapanır.⁵ Düğünler için belirlenen dönemde bir Tatar mirza, tüm çevre köylere gelip şenliğine ve eğlencesine katılmaları için bir davet gönderir. Bir günde iki, üç veya daha fazla köy bu şekilde eğlenir ve bu, damadın servetine göre bir hafta, on gün veya iki hafta sürer. Her misafir yanına, imkânlarının izin verdiği kadar güzel bir hediye alır. Bu vesileyle bir at, bir koyun, bir kuzu, çeşitli giysiler, hatta para bile takdim edilmektedir.⁶ Holderness'in aktarımlarının devamında düğünden önceki akşam, gelini hazırlarken birçok tören yapıldığı görülmektedir. Düğün evine ilk girildiğinde gelin görünmemek için üstü örtülü olarak minderler üzerinde yatar ve etrafı onun yakın arkadaşları olan kızlarla çevrilir. Kızlar belirli aralıklarla yoldaşlarının yeni bir hayata başlamasından dolayı yüksek sesle ağıt yakarlar. Sonunda kadınlar ona hazırlıklara başlama zamanının geldiğini söylerler. Daha sonra parmaklarını, ayak tırnaklarını kına ile boyamaya başlarlar ve bağlanan saçlar sonunda dinlenmeye bırakılır. Bu süre boyunca gelin yüzünü göstermez ve genel olarak, bir Tatar kıza evlenmek üzere olduğu söylenirse, onun hemen odadan dışarı koştuğu ve bu konuda asla bir yabancıyla konuşmadığı gözlemlenir.⁷

Hocanın törendeki payının çok az olduğunu düşünen seyyah, hocanın gelinin babasının evine giderek onun penceresinden evliliğe rıza gösterip göstermediğini sorduğunu belirtir. Olumlu cevap verirse, peygamber adına çifti kutsayarak kısa bir dua eder ve kenara çekilir. Bunun için bir at, koyun veya para olarak hatırı sayılır değerde bir hediye alır. Ana tören, gelinin kocasının evine getirildiği gün gerçekleşir ve daha sonra baş ziyaretçiler davet edilir. Eğlencenin en büyük bölümü, damadın gelinle buluşmasına kadar davul ve tulum müziği eşliğinde yemek, içmek ve dans etmektir. Gelin damadın oturduğu evin sınırlarında karşılaşır, tüm misafirler katılır ve gelecekteki evine götürülür. Düğün konvoyu yoldayken canlı bir kalabalık oluşturulur. Gelin buluşma yerine vardığında, anne ya da işin nezaretini elinde bulunduran bir kadın, önce atı yöneten kişiye değerli bir hediye verir ki bu

bir şal ise genellikle olduğu gibi, hayvanın boynuna bağlanır.⁸ Daha sonra, işlemeli birçok küçük mendil ve küçük keten parçalar veya baskılı pamuk kumaş dağıtılır ve konuklar at yarışlarında yarışır. Bu çok zaman alır ve hepsi cesaretlidir, gelinin bulunduğu araba yaklaşık yarım mil uzakta beklemektedir. Asla kalabalığa yaklaştırılmaz, ancak gelinin babası veya erkek kardeşlerinden biri, onu kocasının evine teslim etme görevinin güvenli bir şekilde yerine getirildiğini görmek için orada kalır. Eğer konvoy köye biraz erken varırsa, herkesin yemek yemekle meşgul olduğu varsayılıncaya kadar araç gün sonuna kadar girişte alkonulur. Gelin yeni evinin kapısına gelince, şerbet içmeye getirilir ve beraberinde bir çeşit şekerleme verilir. Daha sonra kendisine bir kuzu sunulur, bu kuzu onunla birlikte arabaya konur ve daha sonra görevlilerinden birine götürülür. Uzun bir karmaşa ve hazırlıktan sonra, avludan tüm konuklar çıkarılmıştır ve gelinin görülme olasılığını tümüyle önlemek için büyük kaba örtüler sabitlenmiştir. Daha sonra gelin, ağabeyi tarafından çarşafı sarılarak eve götürülür. Burada onu törenler bekler. En özel odalardan birine alındığı için bir perde tamamen bir odanın köşesini kaplayacak şekilde sabitlenir. Bunun arkasına, çektiği sıkıntı ve yorgunluktan sonra gelin kız yerleştirilir. Gelinin, en parlak ve güzel renkli, altın ışıltılı ve sırmalı ipek kumaştan kıyafetlerini, düzgün bir şekilde düzenlemekle ve odayı bol miktarda ışıltılı elbiseler, işlemeli mendiller, havlularla, zengin örtülerle ve pamuklu veya Türk ipeğinden yastıklarla süslemekle meşgul olan annesi ve kadın arkadaşları dışında, görülmesine hâlâ izin verilmez. Bütün bunlar odanın etrafına yayılmıştır, odanın duvarları boyunca olağanüstü bir duvar halısı oluşturur.⁹ Bu düzenlemeler yapılırken misafirlerinin çoğundan ayrılan damat, gelinini ziyarete hazırlanmaya başlar. Yıkanmış, tıraşlanmış ve neşeyle sarhoş olduğu için, gece yarısı karısını bir saatliğine görmesine izin verilir ve bu süre dolduğunda çekilmesi için çağırılır. Ertesi gün boyunca gelin, odanın bir köşesine geçer ve onu görmeye gelen misafirlerin ziyareti boyunca ayakta durur. Erkekler at yarışına katılırlar ve kazananlara değeri olan malzemeler verilir. Damat, eşinin nakışlarından küçük bir hediyeyi yanına alarak, arkadaşı olarak gördüğü kişileri erken ziyaret etmeye özen gösterir. Seyyah verdiği bilgilerin devamında, köyde Tatarlar arasında ne zaman bir düğün olsa, kendisini katılmaya davet ettiklerini ve herhangi bir sebepten dolayı gitmediyse, hazırladıkları her çeşit hamur işini gönderdiklerini söylemektedir.¹⁰

Kırım Tatar düğünleri hakkında bilgi veren Holderness, bunun yanı sıra Tatarlardaki evlilikler hakkında da aktarımlar yapmaktadır. Örneğin, yoksulluktan daha tutumlu olmaya

⁴ Maria Guthrie *A Tour Through the Taurida, or Crimea, The Ancient Kingdom of Bosphorus, the Once Powerful Republic of Tauric Cherson*, London 1802, s. 217-218

⁵ Mary Holderness, *Notes Relating To The Crim Tatars*, London, 1821, s. 29-30.

⁶ Mary Holderness, *age*, s. 31.

⁷ Mary Holderness, *age*, s. 32-34

⁸ Mary Holderness, *age*, s. 35-36.

⁹ Mary Holderness, *age*, s. 36-39.

¹⁰ Mary Holderness, *age*, s. 40-41.

Bahçesaray-Kırım, Aleksandrevskiy'den (tahminen 1860-1910)
Bkz. https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2907606
<https://kiriminsesigazetesi.com/bahcesaraydan-fotograf-kareleri/>

zorlanan pek çok kişi olmasına rağmen, bir Tatar köylüsünün düğününün bin rubleden iki bin rubleye çıkması nadir değildir. İslam yasasının çok sayıda eşi kabul ettiği iyi bilinmektedir. Dört kadını evliliğe izin verilebilir, ancak seyyahın gözlemlerine göre sadece birkaç Tatarın birden fazla eşi olduğu tespit edilmiştir. İlki ile birlik içinde yaşamaya devam ettikleri sürece, çok nadiren ikinciyile evlenirler. Yasanın varlığı ve sağladığı hakkın bilgisi, çifti görevlerini daha dikkatli bir şekilde yerine getirmeye teşvik eder ve kadınlar erkeklerin saygısını yitirmemek için sürekli çaba gösterir. Seyyaha göre kesin olan şudur ki, bir Tatar erkeği, eşine karşı şefkatli ve naziktir ve mutsuz evlilikler ise oldukça nadirdir.¹¹ Kırım Tatarlarının Cenaze Kültürü: Toplumlar için önemli bir diğer geçiş dönemi ise ölümlerdir. İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm; insanın hayata bakışını, hayatı algılayışını en fazla etkileyen olaydır. İnsanlar, çok eski devirlerden beri çevrelerinde gerçekleşen ölümlerle karşılaştıklarında bütün canlılar için kaçınılmaz bir son

olarak gördükleri bu olayı algılama, açıklama veya ondan uzaklaşmaya çalışma gibi tepkiler ortaya koymuşlardır.¹² Çeşitli toplumlar, gelenek ve göreneklerinde, ibâdet ve âyinlerinde, masal ve efsanelerinde, ölümü anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmışlardır.¹³ Ölümün her canlı için kaçınılmaz bir son oluşu, Türk dünyasının her yanında ölüm etrafında toplanan âdetlere ve uygulamalara bir karakter kazandırmış olmakla birlikte temelinde yatan uygulamalar ve inançlar farklı coğrafyalardaki Türklerin ölüm ile ilgili gelenekleri birbirlerine benzer mahiyete bürünmüştür.¹⁴ Her toplum gibi Kırım Tatarlarının da cenaze ve ölü gömme ritüelleri bulunmaktadır. Bu bağlamda 19. yüzyıl seyyahları uygulanan ritüellerle ilgili batılı bir göz olarak bilgiler vermektedir.

Tatarların cenazelerini tasvir eden seyyahlardan biri Guthrie'dir. 19. yüzyıla doğru ziyarette bulunan Guthrie'nin, seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, Tatar cenazeleri çok hızlı bir şekilde mezara taşınır ki, bilindiği üzere bu bütün

¹¹ Mary Holderness, *age*, s. 42-45.

¹² Cicioğlu, M. Nurullah (2006), *Geçit Ritleri Bağlamında Ölüm: Gaziantep Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 1

¹³ Kemal Polat, *Kırgızlar'da Doğum, Evlenme Ve Ölüm Fenomenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, S. 163.

¹⁴ S. V. Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 207.

Müslümanlar arasında yaygındır. Bir Tatar grubunun bir cenaze ile hızla koştuğunu gördüğünü söyleyen Guthrie, töreni görmek isteyen yabancılar olarak tabut taşıyıcılarına ayak uydurmakta zorlandığını bildirmektedir. Ancak, bu hızla taşımayı yapanın, ölen kişinin en yakın akrabaları olduğunu öğrenmek seyyahı şaşırtmıştır. Seyyaha göre bu olağanüstü hız, cesedin ölümden 12 saat sonra gömülmesi, Peygamberlerinin açık emriyle İslam'ın ortaya çıktığı iklimin sıcaklığından kaynaklanmış olabilir.¹⁵ Tabut sade bir malzemeye kaplıdır ve sadece siyah ipekle süslenmiştir. Üzerindeki örtü Kur'an'dan ayetlerle işlenmiş ve bir ucuna atılmıştır. Aktarımların devamında, bu cenazeye ne ıslak bir göz ne de duyulacak bir inilti, bir yas elbisesi bile eşlik etmemiştir.¹⁶ Seyyahın gözlemlediği üzere, gömülme sırasında dua edilmemiş, ama daha sonra imam mezarının yanındaki taşların üzerine oturmuş ve vefat eden Müslümanlar için dualar okumuştur.¹⁷

1816'dan itibaren Kırım'da bulunan Mary Holderness ise ölüm ritüellerini daha ayrıntılı tasvir etmektedir. Seyahatnamesinde yazdıklarına göre, Karagöz köyünde ölen yaşlı bir kadının cenazesinde bulunan Holderness, bu törenin genellikle ölümden yaklaşık 12 saat sonra gerçekleştiğini bildirir. Aktarımlarına göre cenazeye katılmak üzere tayin edilen kişiler toplandığında, cenaze evden çıkarılır ve bir yükselti üzerine koyulur. Önce iyice yıkandıktan sonra, kefenlenir ve sonunda ölen kişinin en iyi kaftanı ile örtülür. Ceset daha sonra akrabaları ve tanıdıkları tarafından, bu hazırlıkların yapıldığı barakadan çıkarılır ve biraz uzakta bir yere yerleştirilir. Molla ve bazı kişiler dua etmek için tutulduktan sonra etrafına toplanırlar ve bazı kısa dualar okunur. Dualar bittikten sonra, taşıyıcılar tabutu kaldırırlar (dört veya beş kişinin hem önce hem de arkada taşımaya izin verecek şekilde çok uzun sırtlara yapıştırılmıştır), ve çok hızlı bir şekilde, neredeyse koşarak yola çıkarlar. Kadınlar anında ağlamaya başlarlar ve insanlar cenazeyi yüksek sesle ağlayarak köyün sonuna kadar takip ederler.¹⁸ Taşıyıcıların ilerledikleri hız kısa sürede onları yorarken, tabutu taşıyan diğer köylüler tarafından alınınca rahatlarlar ve değişiklikler taşımayı bir an için kesintiye uğratmaz.¹⁹ İmam ve başka bir köyden bazı erkekler cenazeye at sırtında katılır. Mezara geldiğinde naaş yere yatırılır ve erkekler daha önce olduğu gibi dua ederek etrafına toplanır. Namaz kılarken sanki kitap okumuş gibi elini kaldırır ve namazın bitiminde bir elini alnın üzerinden veya her ikisini de yüzün her iki yanından geçirirler. Törenin bu kısmı sona erdiğinde, hepsi kısa bir mesafeye gider-

ler, çember şeklinde otururlar ve dualar molla ve başka kişiler tarafından okunur. Bu sürerken ölen kişinin oğlu, orada bulunanlar arasında küçük bir miktar para dağıtması için bir arkadaşını görevlendirir. Seyyah bu paranın neden dağıtıldığını sorduğunda ise ölen kişinin cennete kabul edilebilmesi için orada bulunanların dualarını temin etmesi gerektiği cevabını almıştır.²⁰ Seyyahın verdiği bilgilere göre, cemaat sönmemiş kirecin bir kısmını toprakla karıştırdıktan sonra, cesedi mezara koymaya hazırlarlar. Mezar dik olarak kazılır, bir tarafta neredeyse gövdenin genişliğini kabul edecek kadar büyük bir kazı yapılır.²¹ Mezardaki son tören duaları tekrardır, kalabalık daha sonra merhumun evine gider ve tüm akrabalar ve arkadaşlar da dâhil olmak üzere diğerleri, yas tutanların gücüne ve mülklerine göre bir, iki veya üç ardışık gün ziyafet verir. Diğer görevlilerin dağılmasından sonra, molla yalnız kalır ve mezarın yanında dua okur. Tatarlar, kötü ruhların ölümden kırk gün sonra gittiğine inanırlar. Seyahatnamede ayrıca verilen bilgilere göre, Tatarlar, akrabalarının ölüm yıldönümünü anar ve bu vesileyle köyün tüm kadın ve kızları mezarı ziyaret eder. En yakın akrabalar yaklaşık bir saat boyunca Kur'an okuyup dua etmeye devam eder ve diğer kadınlar belli bir mesafeye yerleşir. Hep birlikte mezarın önünde, hamur işleri ve daha ince bir ekmeğe dağıtılırken, bir arada otururlar.²²

Sonuç: Seyahatnamelerin, tarih araştırmalarında verdiği bilgiler kapsamında önemli eserler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kültürel çalışmalar yapılırken, araştırma yapılan sahayı bir yabancı gözünden görmek bizlere farklı bakış açıları katmaktadır. Edinilen bilgiler, günlük hayatta yaparken farkında bile olmadığımız pratikleri bizlere daha açık şekilde ortaya koyar. Bu doğrultuda çalışmanın konusunu oluşturan evlenme ve cenaze törenleri seyyahların bakış açısıyla incelenmiştir. Evlenme, insan yaşamının önemli bir dönüm noktasını oluşturan bir geçiş dönemidir. Bu bağlamda yapılan her uygulama kültürel açıdan değerlidir. Seyyahlar, Kırım Tatarlarının aralarında bulunarak yapılan uygulamaları en doğal halleriyle izleme şansı bulmuşlar ve ayrıntılarına kadar aktarmışlardır. Seyyahların verdiği bilgilere göre, Kırım Tatarları 19. yüzyılda Rus hâkimiyeti altında yaşasalar bile kendi gelenek ve göreneklerini bozmadan yaşamaya devam etmişlerdir. Kırım Tatarlarının düşün ve cenaze törenlerinde yaptıkları uygulamalar Türk dünyasında diğer toplumların uygulamalarına oldukça benzemektedir.

¹⁵ Seyyahın çıkarımları bu yönde olsa da, İslam inancında cenazenin hızlı taşınmasının sebeplerine dair farklı düşünceler de söz konusudur.

¹⁶ Kırım Tatarlarının cenaze merasimlerinde vefat eden kişi henüz kendi evindeyken yanında Kur'an okunmama ve seyyahın da belirttiği gibi dua etmeme davranışı, Türkiye'deki Kırım Tatarlarında da hâlâ devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yağmur Derin, Onur Alp Kayabaşı, "Ak Topraklarda Bir Kırım Yerleşimi: Aksaray/Hamidiye Geçiş Dönemleri Üzerine Bir İnceleme, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2020, s. 262.

¹⁷ Maria Guthrie, *age*, s. 219-220.

¹⁸ Mary Holderness, *age*, s. 50-51

¹⁹ Bilinmektedir ki cenaze taşıma sırasında taşıyıcıların değişmesi yorgunluk meselesinden ziyade, ölen şahsın yakınlarının büyük bir bölümünün onu son yolculuğuna uğurlarken ona refakat etme isteğiyle alakalıdır.

²⁰ Mary Holderness, *age*, s. 52-54.

²¹ Mary Holderness, *age*, s. 55-60.

²² Mary Holderness, *age*, s. 56-58.

COĞRAFYANIN KÜLTÜRE ETKİSİ: URARTU DEVLET ÖRNEĞİ

Burak TİZGİLİ* - Ahmet Ali EROĞLU**

Atatürk Üniversitesi

Giriş: Doğu Anadolu Bölgesi hakkında bilinen ilk isimlendirme Geç Tunç Çağı'nda Hitit kaynaklarında Hurri kökenli toplumlar için "Hayaşa" daha sonra ise "Azzi-Hayaşa" olarak görülür. (Belli 1982: 139; Pehlivan 1991: 1-28; Ünal 2002: 85; Çiğdem & Topaloğlu 2018: 413-458; Kılıç & Topaloğlu 2021). Hititlerin yıkılışı Doğu Anadolu'yu da etkileyerek, bölge insanlarını kuzeye, Kafkasya'ya itmiştir. Bu toplum Kafkas halkları ile büyüyerek Doğu Anadolu'ya tekrar gelir. Geç Tunç Çağı'nın sonu ve Erken Demir Çağı'nı kapsayan dönemde Doğu Anadolu'da, aşiret ve beylikler dönemi olarak bilinen bir Proto-Urartu / Urartu Arkaik dönemi görülür (Belli 1982: 139; Pehlivan 1991: 1-28; Ünal 2002: 85; Çiğdem & Topaloğlu 2018: 413-458; Kılıç & Topaloğlu 2021). Asur kaynaklarında Doğu Anadolu'daki bu kaynaşık topluma "Daïeni", isminin verildiği, M.Ö. I. bine gelindiğinde ise bölge için önce "Uruatri" daha sonra "Nairi" isimlerinin kullanıldığı görülmektedir¹. Erken Demir Çağı'nda, bölgenin etnik ve kültürel yapısı değişmiş ve toplumların birçok özelliği ortaya çıkmıştır. Aslında hayvancılıkla geçinen pastoral toplumların yerini yine hayvancılık ve hayvancılığa dayalı tarımla geçinen daha yerleşik aşiret veya beylikler almıştır. (Sevin 2005: 66-70). Orta Demir Çağı'nda beylik/aşiret hâlindeki toplumlar, Tuşpa merkezli *Urartu (Bianili)* adıyla birleşerek sınırlarını Fırat'tan Urmiye Gölü'ne, Sevan Gölü'nden Doğu Karadeniz Dağları'na genişletmiştir. (Sevin 2005: 74; Salvini 2006: 28). Urartu, devletleşip çok sayıdaki toplumu kendi bünyesi altında topladıktan sonra kendisi için "*Biani / Bianili*" ismini kullanmıştır. Urartu her ne kadar bir devlet hâline gelse de kuzeydeki beylikler üzerinde tam egemen olamadığı, bu beyliklerin özerk bir yapısının olduğu söylenebilir. Urartu, bu geniş ve zorlu coğrafyada, belki de beyliklerin bölgesel yöneticiliğini devam ettirerek zayıfta olsa bir otorite sağlayabilmiştir. Feodal monarşi olarak tanımlayabileceğimiz bu sistemde, halkın Erken Demir Çağı'ndaki gibi kaleler etrafında yaşadığı görülür². Bu devleti kuran beylikler kendi kültürlerini ve yaşantılarını bu devlet altında birleştirmişlerdir. Urartu kururken ve yeni devletleşme aşamasında diğer devletlerin kültürleri de etkili olduğu söylenebilir. Dilleri Hint-Avrupa dil

kökenli olan Urartuluların Urartuca'nın yanı sıra hiyeroglif ve Asur dilini de yazıtlarında ve eşyalarında sıklıkla kullandığı görülür.

Urartu Coğrafyasının Urartu Kültürüne Etkisi: Urartuların kuruluş bölgesine baktığımızda başkent Van (Tuşpa) merkezli olmak üzere Anadolu'nun doğusu, kuzeybatı İran, Irak'ın bir bölümünü kapsamaktaydı (Çilingiroğlu, 1997: 6). Morfolojik açıdan baktığımızda Doğu Anadolu, Kuzeydoğuda kura çöküntüsüne, Doğuda ise Urmiye platosuna kadar uzanmaktadır. Batı sınırını ise Fırat Nehri'nin çizmiş olduğu kavisli belirler. Doğu Anadolu kavramı güneyde Toros Dağları ile sona ermektedir. Urartu krallığı birkaç bölge hariç bu alanda kurulmuş ve gelişim göstermiştir (Çilingiroğlu, 1997: 4). Doğu Anadolu bölgesine baktığımızda rakım bu bölgede oldukça yüksektir ortalama olarak 3500 m'dir. Bu bölgede yağış oldukça azdır ve bu bölge oldukça soğuktur. Öyle ki yaz aylarında bile en fazla sıcaklık 25 derecelerde seyretmektedir. Kış ayı ise nisan ayında karın erimeye başlamasıyla sona ermektedir. Ortalama bu bölgede kış 7 ay sürmektedir. Bu süre bölge için olumsuz durumların başında gelmektedir. Bölgenin ağaçlık orman bölümünü ise meşe ve ardıc oluşturmaktadır. Doğu Anadolu da Van Bölgesi'ne bakıldığı zaman alan düzgün olmayan bir üçgen şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Etrafı dağlar ile kaplıdır; bunlar doğusunda volkanik Tendürek dağları, güney doğusunda Toros dağları, batısında volkanik Nemrut, kuzeyinde ise Süphan dağıdır. Bu dağlar Van Bölgesi'ni içine alan dağlardır. Bu bölgenin önemli ve en belirgin noktası ise 16000 km2 alanı içine alan Van gölüdür. Göl çevresinden gelen nehirler ile beslenmektedir. Bu nehirler akıp gitmediğinden dolayı göl sodalıdır ve tarım alanları için sulama yapılamadığından herhangi bir önemi yoktur. Bu bölgede bulunan Nemrud dağı ise en son patlamasını 1441 yılında yaşamış ve dağın tepesinde krater gölü oluşmuştur. Bu dağ 3050 m yüksekliktedir. Bu bölgedeki iklim karasaldır, bölge yağış açısından oldukça zayıftır. Bu durum tarımsal olarak bu bölgeyi zor şartlara sokmuştur. Kış şartları ise hayli soğuk ve uzundur. Van Gölü'ne yakın alanlarda iklim diğer alanlarına göre biraz daha ılıktır. Yukarı Murat Havzası'na

* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, buraktizgili99@gmail. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, eroglu248@gmail.com.

¹ "Nairi" adı ilk kez Assur (I. Salmanassar) seferlerinde "...Nairi'nin 43 kralı" ve "...Nairi ve Yukarı Deniz'in kıyısındaki krallıklar" şeklinde geçer. I. Salmanassar 8 ülke, 51 kentten oluştuğunu bölgeyi "*Halila Himme Luhu Maşgun/*

Bargun Nilipahri/ Zallipahri Salua Uatqun ve Zingun" şeklinde ifade eder. LAR-I: 114, 116, 144, 205; Çilingiroğlu 1994: 22; Grayson 2002: 18; Salvini 2006: 31; Salvini 2011: 76.

² Geniş bilgi için bk. Lehmann & Haupt 1928: 60-61; Melikişvili 1960: 69; Adontz 1946: 28; Belli 1977: 50-102; Belli 1982: 139; Pehlivan 1991: 1-28; Erzen 1992: 21; Çilingiroğlu 1994: 62; Payne 1995: Y-53.3; Çilingiroğlu 1997: 4-8; Sağlamtimur 2001: pl. 42; Ünal 2002: 85; Salvini 2006: 24-25; Çevik 2009; Köroğlu 2011: 12; Yakar 2011: 127; Yıldırım & Pekşen 2013: 31-55; Çiğdem & Topaloğlu 2018: 413-458; Kılıç & Topaloğlu 2021.

baktığımızda ise bozkır iklim özellikleri taşıdığını görülmektedir. Bu bölgenin ortalama yükseltisi 2000-2500 m'dir. Bu bölgede bulunan dağlar; Ağrı ve Bingöl dağlarıdır. Ağrı dağı'nın yüksekliği 5165 m'ye kadar ulaşmaktadır. Bölgenin sulama kaynakları ise Murat ve Aras nehirleridir. Doğu Anadolu bölgesinin en soğuk bölgesi diyebiliriz. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse 1929'dan itibaren hava sıcaklık değerlerini arşivleyen Meteoroloji Genel Müdürlüğü'ne göre 28.12.2002'de Erzurum'da ölçülen -37,20C sıcaklık buna çok güzel bir örnek olabilir. Bu bölge dışında bir de Erzurum ve Kars havzası bulunmaktadır. Güneyinde Palandöken dağları, kuzeyinde doğu Karadeniz dağları, batısında Aşkale ve Karasu ile çevrelenmiştir. Doğu Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi burası da yüksek dağlık bir bölge ve iklim şartları elverişsizdir. Tarım şartları da zor bir şekilde ilerlemektedir (Çilingiroğlu,1997:4-25).

Urartu Devleti'nin yayılım alanı içerisinde veya çekirdek bölgesi olarak adlandırılabilir Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde çeşitli madenlerden yararlandığı görülmektedir. Maden açısından zengin bir bölgeye sahip olan Urartu Devleti, Toros dağlarında demir, Ergani bölgesinde bakır, Gümüşhane çevresinde gümüşün bulunması devletin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Yapılan eserler genelde tunç madeni başta olmak üzere bakır, altın, demir gibi madenlerden de yararlanmışlardır. Kendi dönemleri içerisinde yapmış oldukları eser-

lere bakıldığı zaman ustaca bir yapım tekniğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Madencilikteki bu üstün yeteneklerinden ötürü Urartular, ekonomik olarak daha ileri bir seviyede olmasının yanı sıra ülke içerisinde inşa edilen ve üretilen silahları da madencilik sayesinde üst bir noktaya çıkarmışlardır. Urartu Kralları İşpuini ve Menua'nın, Haldi Tapınağına bağışladıkları silah ve tunç kapları oldukça fazladır. Bu durum krallığın erken dönemlerinden itibaren madencilik varlığını ayrıca çeşitliliğini göstermektedir (Belli, 1979: 55-56, Çilingiroğlu, 1997: 107; Avşaroğlu, 2021: 151). Ayrıca iklimin oldukça zor olduğu bu bölgede inşa edilecek olan yapıların tamamlanması veya devam etmesi iklim şartlarının el verdiği süreç içerisinde olmasına rağmen Urartu Devletinin yapmış olduğu barajlar, kanallar vb. diğer yapıların oluşumu madencilikle sağlandığı söylenebilir. Ayrıca devletin yapacağı seferlerin ve dışarıdan gelebilecek tehlikelerin savuşturulması da madencilik ile sağlanmıştır. Askerlerin kullanmış oldukları neredeyse bütün teçhizatlar (kılıç, mızrak, zırh vb.) madenin zorunluluğunu göstermekteydi (Tarhan, 2009: 19). Maden üretimi ile paralel olarak artan kaynak ihtiyacı seferlere sebep olduğu düşünülebilir. Diauehi ülkesine yapılan seferde ülkenin kralı olan "Utupurşini" hayatı bir miktar maden karşılığında bağışlanmış, daha sonrasında ise Diauehi'nin vereceği vergiyi ödememesi sonucunda I. Argisti sefere çıkmıştır. Urartu Devletinin kazandığı bu savaş sonrasında ülke tekrar vergiye bağlanmıştır (Çiğdem, 2007: 96). Urartularda bakır ve tunç madenlerinin daha kolay bir şekilde işlenebilmesi ve çıkarılan eserlerin genel olarak bu iki madenden meydana gelmesi nedeniyle daha fazla kullanıldıkları düşünülmektedir. Eşyalarda da yoğun olarak kullanılan bu madenler ayrıca Asur yazıtlarında da vergi olarak Urartulardan "bakır ve tunç" alındığını yazmaktadır. Demirin yerine tunç madeninin daha fazla kullanıldığı bu dönemde tunç elde etmek için gerekli olan kalayın İran veya Afganistan ticari yolları vasıtası ile ele geçirildiği düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 108-114).

Urartu coğrafyasına baktığımızda göre Urartu kültüründen bahsetmek faydalı olacaktır. Urartu kültürünü temel öğelerine ayırdığımız zaman silahlar, kıyafetler, keramikler, din, dil olarak farklı başlıklar altında görmekteyiz. Silahlanma olarak baktığımızda taktıkları miğferler çoğunlukla yarı küre formunda, sorguçlu ve kulaklıktır. Sorguçlar enseye kadar değil başın başladığı yere kadardır. Urartu kalkanları ise ortası kabarık, konik ve yuvarlak kalkanlardır. Bu kalkanların çapları ise değişkenlik göstermektedir. Bu kalkanlar tunçtan yapılmaktadır (Batmaz, 2011: 74-108). Bu da bize bölgede bakırın kullanıldığını ve coğrafyasında bakırın çıktığına işaret eder. Bu da coğrafyanın kültürüne etkisini göstermektedir. Urartu kazılarında şimdiye kadar tespit edilen, tunç malzemeler arasında sayabileceğimiz, ok-mızrak uçları, hançerler, kılıç ve kabzalar, başlı çiviler, koşum takımları, kapı ve mobilya metal aksamlarının basit bir döküm yöntemi ile yapıl-

dığı bilinmektedir (Batmaz, 2011: 108). Kemerlere baktığımızda ise kemerler genellikle yine tunçtan yapılmıştır, ama gümüşten yapılmış örnekleri de bulunmaktadır. Kemerlerin üzerinde bulunan bezemeler, şekiller genelde diğer eşyalarda kullanılan motiflerin hepsini içermektedir. Bu bezemelerin çoğu Asur, İran ve Kafkasya bölgelerindeki komşu topluluklarında da görülmektedir. Bu motifleri şöyle sıralayabiliriz; savaş ve ay tasvirli bezemeler, öyküsel anlatımlı bezemeler, hayat ağacı ve grifon tasvirli bezemeler, bitkisel öğeler ve geometrik öğeler. Urartularda keramik üretimine baktığımız zaman kırmızı rengi ve kırmızı açkılı keramik yapımını görmekteyiz.

Toplumdaki tüm kültürel öğeleri birleştiren dilin; birleştirici özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Kültürde olup biten her şey dile yansır, dilde yaşar, izler bırakır.
- Dilin bilgi yönü, onun kültürle ve kültür yoluyla etniklikle ilişkisini kurmasını sağlar.
- Kültürel gelenekler ya da kısaca kültür, öğrenme, dil yoluyla aktarılır.
- Bu anlamda kültür, tarihi ve sürekli bir varlık alanını oluşturur.

Urartu kültürü de bu taban üzerine inşa edilmiş ve oluşum gelişim aşamalarından geçmiştir. Hititlerden sonra Anadolu'da çivi yazısının kullanımı bir süreliğine durmuştur. Urartu Krallığının, Asurca çivi yazısına geçmesiyle eski hece sisteminin kullanıldığı yazı kültürüne tekrar geri dönmüştür. I. Sarduri döneminde görülen yazıtlarda sadece Asurca görülmektedir. Sonraki krallarda ise çift yazı diline dönerek hem Urartuca hem de Asurca yazıtlarda kullanılmıştır. Buna örnek olarak verilebilecek yazıtlar ise Kelişin ve Topzawa'dır. Urartu Devletinin sınırındaki devletlerle de çeşitli ilişkileri bulunmaktadır. Bu ilişkiler sonucunda (Geç Hitit Beylikleri ve Asur) devletler birbirlerinin kültürlerini tanımaktadır. Böylelikle devletler birbirlerini etkilemiş oldular. Buna örnek olarak; Urartu da kullanılan ölçü birimleri Hitit hiyeroglifi ile yazılmıştır. Urartu Devleti içerisinde de bir hiyeroglif yazı türü çıkartılmaya çalışılmış fakat bu yazının Urartuların son dönemine rastlaması nedeniyle geliştirilememiştir. Çivi yazılı belgeler ise genellikle kireç taşı veya bazalt üzerine yazılmıştır. Günümüze kadar Urartulardan bize ulaşan belge sayısı 1700 civarındadır (Dinçol, 2005: 112-113). Urartu dilinin hangi dil ailesi içerisinde olduğunun anlaşılması için yapılan araştırmalarda Hurri dili ile benzerlik gösterdiği görülmüştür. Hurrice ile benzerliklerin olduğu Urartuca da tamamen bir bağ yoktur. İki dil arasındaki ergatif hâlin Kafkas dilleri ile yakınlık gösterse de aralarındaki akrabalık tam olarak açıklanamamıştır. "Hurro-Urartu" ile Kafkas dilleri arasında, öznenin yalın halde olması, zamir benzerliği, bağlaç ve olumsuzluk eklerinin benzerlikleri gibi ortak özellikleri bulunmaktadır. Kafkas dil ailesi içerisinde "Hurro-Urartu" dışında 4

dil grubu daha bulunmaktadır (Dinçol, 2005: 113, Batmaz, 2011: 190).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular#/media/Dosya:Urartian_God_Teisheba_on_the_bull.jpg

Urartu kültürü içerisinde mimari genel olarak coğrafi şartlar çerçevesinde ilerlemiştir. Doğu Anadolu ve çevresi doğal yapıları ile bir savunma üssü görevinde olsa dahi yaşam için oldukça zorlu bir bölgedir. Urartu Devletinin bölge içerisindeki varlığının bir anda ortaya çıkması ve bununla beraber gelen bölgedeki ilerleme ile değişimler, kültürel açıdan bölgenin yapısını değiştirmiştir. Urartu Devleti, çağdaşlarının aksine ana merkez kadar diğer yerleşim bölgelerine de önem vererek yatırımlar yapmaya çalışmıştır. Bunun ana nedenlerinden birisi Urartu Devletinin bulunduğu coğrafya içerisindeki şartlar itibarıyla burada yaşayan halkın ihtiyaçları doğrultusunda gelişme göstermeye yönelik çalışmalar yapmasıdır (Koroğlu, 2010: 22; Batmaz, 2011: 278). Tarım bölgeleri, geçiş güzergâhlarının gözetlenmesi gibi durumları göz önünde bulundurarak hareket etmişlerdir. Bölgelerdeki yapıların amaçları ilk olarak savunmaya yönelik olmuştur. Bu nokta da Urartu mimarisi açısından kaleler büyük önem taşımaktadır. Urartu

Devleti içerisinde kaleler yalnızca savunma amaçlı değil ayrıca devletin yönetimi, dini yapı ve depo amaçlı olarak da kullanılmıştır. Kale içerisinde uzun süren kış şartları nedeniyle bulunan “*pithoslar*” besinlerin depolanmasını sağlayarak içeride bulunan görevlilerin bu yiyecekleri ihtiyaç halinde kullanmalarını sağlamıştır (Koroğlu, 2010: 30; Çilingiroğlu, 1997: 48). Urartu dilinde kale için kullanılan kelime “*E.GAL*” kelimesine karşılık gelmektedir. Urartu kalelerinin oluşumunda genel olarak arazi, dış duvarlar gibi etkenler belirleyici olmuştur. Kaleler Çavuştepe gibi kayaların üst kısımlarına kurulmuş şekilde veya dağlık bölgelerde kurulmuş (Toprakkale) bir yapıya sahiptir. Kalelerin yapım şeklinde de farklılıklar söz konusu olup bunlardan biri kiklopik duvarların bulunmasıdır. Kaleler yapılırken taşlar üst üste dizilerek harc kullanılmadan sur duvarları oluşturulur. Kalelerdeki bir diğer özellik ise “*yalancı merdivenler*” olarak adlandırılan yöntemdir. Bu yapının malzemesi ise siyah bazalttır (Salvini, 2006: 144-145). Kalelerin planlamasında standart bir yapı söz konusudur. Sitadellerin etrafının sur duvarları ile örtülmesi buna örnektir. Bu durumda kalelerin sadece konum olarak değiştiğini göstermektedir. Kaleler işlevlerine göre farklılık taşımaktadır. Askeri olarak kurulan kaleler, geçiş güzergâhlarını kontrol eden kaleler gibi farklı işlevleri bulunan kaleler vardır. Bu kalelere örnek olarak Menua Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf bu işlevlerde kullanılan kaleler olmuştur (Çilingiroğlu, 1997: 49-50). Bunun dışında kalelerin buldukları konum açısından önem taşıyan bir diğer etken su kaynakları bakımından zengin bölgeler olması gerekmektedir. Tarımsal bölgelerin sulanması Urartular için önem teşkil etmektedir. Van Gölü ve tarımsal açıdan sulamaya elverişsiz olan göller noktasında Urartular, barajlar, sulama kanallarını inşa etmişlerdir. Kral Menua döneminde inşa edilen Menua Kanalı bundan ayrı olarak Yukarı Anzaf Barajı bu amaçla inşa edilen kanallardır. Bölgenin tarıma kısıtlı bir yapıya sahip olması nedeniyle verimin artırılması için çoğu kral döneminde Keşiş ve Sıhke Barajı gibi su kanalları ve barajlara önem verilmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 50-53). Coğrafyanın Urartu Kültürü’ne bir diğer etkisini ise giyim kuşamlarında görüyoruz. Giyim kuşamları genellikle iklim şartlarına göre tasarlanmıştır. Bunların en güzel örneği ise neredeyse dize kadar uzanan altı deri üstü örme ve uçlara doğru sivrilen çizmeler kullanmışlardır. Urartu gibi Doğu Anadolu toplumlarında giyimi belirleyen etkenlerin başında hiç şüphesiz coğrafya gelir (Gökçe, 2016: 424). Engebeli zorlu dağlık bir coğrafyası olan Urartu’da kış oldukça sert ve soğuk yaşanmaktadır. Yılın büyük bir kısmını karın altında geçiren bölge halkının giysilerinde tercih edilen kumaş ile giysi tipi iklimle

dayanabilecek şartlarda olmalıdır. Bu nedenle tespit edilen erkek ve kadın giysilerinin ayaklara kadar uzanan hatta vücudunun tamamına yakını kaplayan bir tarzda olduğu anlaşılmaktadır. (Konuralp, 2003: 199). Bunun yanı sıra kadınların günümüzde Erzurum ve çevresinde de hala kullanılan Eham dediğimiz kafalarından sadece yüzlerini kapatacak şekilde üstlerine attıkları giyim aksesuarları da kullanmışlardır. Kültürlerinde giyim kuşamlarıyla ilgili bir diğer olgu ise sınıflar arası farklı giyim tarzıdır. Üst makamlarda bulunan insanlar daha gösterişli giyinirken halk biraz daha sade giyinmiştir. Ulaşım açısından bakıldığında zaman ulaşım yolları coğrafya olarak engebeli ve dağlık alanda yapılması her ne kadar zor olsa da yapılmıştır (Belli, 1982: 52). Bu yolların sürekli bakımının yapılması gerekmektedir. Yoksa yolların bozulması ve kaybolmasına sebep olacaktır. Bu da bize coğrafyanın bir kez daha ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

Kral Menua Kanalı Yazıtı

<https://anatolianscripts.com/script/minua-kanali-yaziti/>

Sonuç: Doğu Anadolu’da bulunan beyliklerin (aşiretlerin) M.Ö. 13. yüzyılda Asur politikaları sonucunda M.Ö. 9. yüzyılda bir araya gelerek oluşturduğu Urartu Devleti I. Sarduri ile kurulmuştur. Urartu Devleti’nin hâkimiyet alanı M.Ö. 7. yüzyıla kadar doğusunda Urmiye Gölü, güneyinde Toros Dağları, batısında Fırat Nehri ve kuzeyinde olan Erzurum-Kars platosu içerisindeki bölgeleri kapsamaktadır. Urartu Devleti bulunduğu coğrafya açısından diğer devletler içerisinde dezavantajlı bir duruma sahiptir. Doğu Anadolu’nun zorlu ve uzun süren kış iklimi, yer şekillerinin engebeli ve bölgenin dağlık bir bölge olması Urartuların bölgeye uyum sağlayabilmesini zorlaştırmıştır. Kültürel olarak bir anda ortaya çıkan Urartu Devletinin tam olarak nasıl bu kadar yapıldığı tam olarak aydınlatılamamıştır. Bölgede bulunan Asur devletinin bu noktada Urartu Devleti ile ilişkileri Urartular için bir model

olmuştur. Urartu Krallığı farklı etnik grupları içerisinde bulunduran ve kültürel olarak; mimari, çanak çömlek, din, dil, madencilik gibi yapılanmaları ile Doğu Anadolu'da farklı bir kültür yaratmıştır. Coğrafyanın getirdiği zorluklar karşısında Urartu devleti gelişim açısından önemli adımlar atmıştır. Bunlar dönemin ekonomik ihtiyaçları olan tarım, hayvancılık gibi etmenlerden başlamış sonrasında madencilik ile devam etmiştir. Tarım arazilerinin kısıtlı olması Urartu Devletinin sulama kanalları ve barajlar yapmasına sebep olmuştur. Hayvancılığın bu coğrafya içerisinde önemli bir yere sahip olması nedeniyle hayvanlar yazları saldırıların gerçekleşme durumu göz önüne alınarak yüksek bölgelere çıkarılmıştır. Urartu kültürü içerisinde diğer devletlerin de hedefinde olan madenlerin kullanımında Urartular özgün eserler ortaya koymuştur. Ham madde ihtiyacı çerçevesinde seferlere çıkmıştır. İklimin zor olduğu bu bölgede inşa edilecek olan yapıların kısa sürede tamamlanması madencilik üst düzeyde olmasıyla çözümlenmiştir. Yükseltinin fazla olduğu Doğu Anadolu coğrafyasında Urartular bu durumu kendi lehine çevirerek yerleşim yerlerini dağların veya yüksek bölgelerin tepelerine inşa etmişlerdir. Bu şekilde hem savunma hattı oluşturmuş hem de çevrenin kontrolünü sağlamıştır. Sonuç olarak; Urartular komşusu Asur devleti ile girmiş olduğu etkileşimin yanı sıra, Urartu öncesindeki erken kültürler ve coğrafi yapının şartlarını da iyi değerlendirerek bölgede yaklaşık 200 yıl hüküm sürmüşlerdir. Kültürel açıdan (din, dil, yazı vb.) birçok etmeni bu coğrafyaya kazandırmışlardır.

Kaynaklar

- Adontz, N. (1946) *Historie d'Arménie*. Paris.
- Batmaz, A. (2011). *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi
- Belli, O. (1977) *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul.
- Belli, O. (1982) "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul. ss. 139-208.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çavuşoğlu, R., Biber, H., Yılmaz, H., & Kılıç, S. (2019). Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları. 07-11 Mayıs 2018. 40. Kazı Sonuçları Toplantısı-III, Ankara. 275-297.
- Çevik, Ö. (2009) "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis" *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. Ed. H. Sağlamtimur vd. Arkeoloji & Sanat Yayınları. ss. 195-202.
- Çiğdem, S. (2007). Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 9(1), 81-98.
- Çiğdem, S.- Topaloğlu, Y. (2018) "Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. ed. L. G. Gökçek. E. Yıldırım. O. Pekşen. İstanbul: Değişim Yayınları. ss. 413-457

- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı,
- Çilingiroğlu, A. (1994) *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997) *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Dinçol, A. (2005), "Urartu Yazısı ve Dili", *ArkeoAtlas IV*, 112-114.
- Erzen, A. (1978). *Çavuştepe-M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Orta Çağ Nekropolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Erzen, A. (1992) *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökce, B. (2016). Urartu Giyim Kuşamına Sosyokültürel Bir Bakış. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31(2), 421-444.
- Grayson, A. K. (2002) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)* The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods- 2. Toronto: University of Toronto Yayınları.
- Kılıç, M.-Topaloğlu, Y. (2018) "Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi". *Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*. 12-13 Mart 2018. Erzurum. ss. 842-874
- Kılıç, M.-Topaloğlu, Y. (2021) "Eski Çağ'da Savaş Kültürü Açısından Doğu Anadolu'nun Mezopotamya'ya Etkisi" Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi". Karaosmanoğlu Armağanı.
- Konuralp, İ. (2003). *Urartu Resim Sanatında Kadın Giysileri: Metal Eserler Işığında*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
- Köroğlu, K & Konyar, E. (2020). *Urartu Doğuda Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Köroğlu, K. (2011) "Urartu Krallık ve Aşiretler". *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed. K. Köroğlu & E. Konyar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. ss. 12- 54.
- LAR-I-II (1926-1927) D.D. Luckenbill. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol. I /II. Chicago.
- Lehman & Haupt. C. F. (1928-1935) *Corpus Inscriptionum Chaldearum I-II*. Berlin-Leipzig.
- Melikişvili. G.A. (1960) *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Payne, M. R. (1995) *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış YL. Tezi
- Pehlivan, M. (1991) *Hayaşa*. Erzurum
- Sağlamtimur, A. H. (2001) *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*. İzmir: Ege University Unpublished PhD Thesis.
- Salvini M. (2011) "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". *Urartu Doğuda Değişim*. (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar) İstanbul. ss. 74-101.
- Salvini, M. (2006) *Urartu Tarihi ve Kültürü* (B. Aksoy. Trans.) İstanbul: Arkeoloji & Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (2005) "Urartu Devleti". *ArkeoAtlas 4*. ss. 64-123.
- Ünal, A. (2002) *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji & Sanat Yayınları.
- Yakar, J. (2011) "Etno-Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı" *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed. Köroğlu-Konyar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. ss. 126-148.
- Yıldırım, E. & Pekşen, O. (2013) "Üçüncü Arami Göçünün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler". *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (13) ss. 31-55.

BÜYÜK KAZAK GÖÇÜ SONRASI TÜRKİYE’DE KÜLTÜR AKTARIMI

Ecesu Zehra SAĞLAM*

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş: Kazak Türkleri, yüzyılları aşan bir süre boyunca Türkistan bölgesinde yaşamışlardır. XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan Rus işgali ise sürekli bir direnişle karşılaşmış, Kazaklar buldukları her bölgede teşkilatlanarak işgale direnmişlerdir. XX. yüzyıl ise Türkistan’ın yeni bir işgale açıldığı yüzyıl olmuş ve Doğu Türkistan’da Çin politikaları etkili olmaya başlamıştır. İşgalci bu iki devlet başlangıçta farklı ideolojilere sahip olmalarına rağmen sonraları “komünizm” çatısı altında birleşmiş, buna rağmen bitmeyen hırslarını Türkistan üzerinde kullanmışlardır.

Çalışmanın kapsamını aşması bakımından burada kısaca değinilecek olan bu Rus ve Çin politikaları; asimilasyon, işkence, soykırım ve zorunlu göçe tabi tutma şeklinde biçimlenmiştir. Bu politikalar sistemli bir şekilde uygulanmış ve Türkistan Türklüğü inanılmaz acılara maruz bırakılmıştır. Çalışmamızın ana konusu olan Büyük Kazak Göçü de bu politikalarla karşı direniş gösteren ve Türklüğünü yaşatabilmek için Anayurt’a, Anadolu’ya gelen Kazakların göçüdür. Bu göç türlü badireler, çatışmalar, zorlu hava şartları, yoklukla mücadeleler içerisinde gerçekleşmiştir. Sırasıyla Tibet, Hindistan ve Pakistan üzerinden göç eden Kazak Türkleri, göçtükleri her yerin geleneklerinden etkilenmiş ve bu yerleri etkilemişlerdir. Onların bu göçü nasıl yorumladıkları, göç tamamlandıktan sonra çevrelerine nasıl aktardıkları, yeni topraklarında nasıl bir mücadele verdikleri ise, göçten yıllar sonra araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu minvalde günümüze kadar yapılmış olan çalışmalar sadece Türkistan bölgesinin geleneklerine odaklanan veya sadece Türkiye’deki Kazakların geleneklerine odaklanan çalışmalar olmuştur. Bu iki farklı coğrafyanın ve iki farklı yaşam tarzının arasındaki aktarım ve bu aktarım sürecinde dışarıda kalan unsurlar ise genellikle atlanmıştır. Biz de bu boşluğu doldurma açısından, karşılaştırmalı bir çalışma hazırladık. Bu çalışmada farklı kaynaklar, iki farklı bağlam üzerinden incelenmiş ve son bir yorum ile aktarılmaya çalışılmıştır.

Kazak Türklerinin Geleneksel Yaşamına Kısa Bir Bakış: Göç ve göçmen unsuru ile ilgili yapılan sosyolojik ve psikolojik araştırmalar göçmenlerin; gittikleri yere kendi yaşam tarzlarını, giyim ve kuşamlarını, dini kültürlerini, yeme içme tarzlarını da beraberlerinde götürdüklerini ortaya koymaktadır.

Göçmenler, geçtikleri her yerde değişerek, dönüşerek ilerlemiş ve yeni topraklarında bellek aktarımını sağlamışlardır. Hafızalardaki göç hikâyesi ve toplumsal bellek, bu yeni topraklarda can bulmuş ve gelecek kuşaklar bu miras ile büyümüşlerdir. Bellek aktarımının nasıl gerçekleştiğini, nelerin aktarıldığını, nelerin unutulduğunu veya geride bırakıldığını anlamak için öncelikle Kazak Türklerinin Türkistan bölgesindeki yaşantılarına bakmamız gerekmektedir.

Kazaklar, tarih boyunca kimi zaman ulus olarak kimi zaman ise kabileler haline (cüz/orda) yaşamışlardır. Hanlık tarihi boyunca idarenin başında olan han, Cengiz soyundan gelmiş ve meşruiyete sahip olmuştur. Hanın haricinde her boyun önemli şahsiyetleri olan beyler de toplum yapılanması açısından önemli bir konumda olmuşlardır. Göçebe Kazak Türklerinin pek çoğu hayvancılıkla meşgul olmuş, küçük bir kısmı ise ticaret ve tarım da yapmıştır. Hayvan yetiştirme konusunda oldukça başarılı olan Kazak Türkleri, binicilik ve besicilik alanlarında adeta uzmanlaşmışlardır. Kazaklar pek çok el işçiliği ile uğraşmış; demircilik, marangozluk, kunduracılık, dokumacılık, kuyumculuk, terzilik gibi zanaatlarda gelişmişlerdir. Kazakların geleneksel yaşamının ayrılmaz bir parçası olan çadırlarından (otağ) bahsetmek gerekir. Göçebe yaşam süren Kazakların çadırlarından farklı da olsa, yaylak-kışlak kültürüne devam edenler de kıl çadırlarda kalmışlardır. Çeşitli büyüklüklerde olan, dışı beyaz keçeden yapılan bu çadırların iç kesimleri çeşitli süslemelerle bezenmiştir. Bu süslemeler geleneksel Kazak motiflerinden oluşmuş ve bir tarihsel bellek aktarımı sağlamıştır. Eski Türk örf ve adetlerini devam ettiren Kazak Türkleri arasında, eski Türk inançlarından olan Şamanizm kalıntıları da görülmektedir. Bu gelenekler arasında en önemlisi misafir ağırlama kültürüdür. Bir Kazak Türkünün evine gelen misafir, kesinlikle et yemekleri ve çay ile ağırlanmalı, sohbet ve muhabbet ile karşılanmalıdır. Sosyal hayatın her aşamasında kadın ve erkek yan yana olmuş, kadına ve çocuğa ayrıca özenli yaklaşmıştır. Bu konuda çocukların eğitime özen gösterilmiş, dini eğitime ağırlık verilmiştir. Kazak Türklerinde evlilik, arkadaşlık, ahlak konuları, avcılık, kartal yetiştiriciliği gibi daha birçok adet, geleneksel törenlerle gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple bu gelenekler detaylı şekilde anlatılacak ve Anadolu’ya yerleşmiş olan Kazak Türkleri ile karşılaştırmaları yapılacaktır.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, ecesu.saglam@hbv.edu.tr. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray

Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

Anayurt'tan Anadolu'ya Kültür Aktarımı: Kültürün ve geleneğin taşınması konusunda temel aracı olan toplumsal hafıza; değerlerin sosyal uyumunu, içinde bulunulan sosyal çevreye adapte olmayı, okuma ve yazma alışkanlıklarını ve birçok davranışı içerir ve bireylere aidiyet duygusu kazandırır. Göç ile birlikte bu kültür aktarımını sağlayan Kazak Türklerinde ise aidiyet duygusunu sağlayan bazı sembolik bağlar var olmuştur. Bu bağlar; din, dil, etnisite ve ulus birliği üzerine kurulmuştur. Kurulan bu bağlar, ortak anlamlar, beklentiler, anılar

ve simgelerle devam etmiştir. İşte tüm bu bağlar, Türkiye Cumhuriyeti ile ileride kurulacak olan Kazakistan Cumhuriyeti'nin arasında sarsılmaz ilişkiler oluşmasını sağlamıştır. Kültür ve bellek aktarımı için son derece olumlu bağların kurulduğu bu ortamda, kültürel faaliyetler artış göstermiş, sivil toplum kuruluşları oluşturulmuş, bilimsel çalışmalar yapılmış, edebiyat alanında eserler üretilmiştir. Yapılan tüm bu işler neticesinde, Türk halkının ortak yönleri ortaya çıkartılabiliyor ve atalar mirasına sahip çıkılabiliyor.

Türkiye'ye göç eden Kazakların bir kısmı sadece kendilerinin olduğu homojen ortamlarda yaşarken, bir kısmı da dağınık hallerde şehir merkezlerine yerleşmişlerdir. Bu durum çevre ile etkileşime girme seviyesinde farklılıklar yaratmış, kültürün aktarımında ve korunmasında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Örneğin Niğde ili Ulukışla ilçesine bağlı Altay köyü, Doğu Türkistanlı göçmen Kazak Türkleri için kurulmuş ve burada ikamet etmeleri sağlanmıştır. Altay köyünde yaşayanlar, her ne kadar Türkiye Türklerinin kültüründen etkilense de kendi içinde bayram, düğün, ölüm, gibi geleneklerini devam ettirmişlerdir. Türkiye'de yaşayan Kazaklarda asimilasyon olgusu söz konusu değildir. Türkiye Türkleri ve Kazak Türkleri arasındaki dostluk ilişkileri, asimilasyon olgusunu ortadan kaldırmış ve bir Kazak diasporası oluşmasını sağlamıştır. Bu adaptasyon sürecinde konuşulan dilin benzerliği, din ve ideolojik fikirler olumlu etkiler yaratmıştır.

Dil: Toplumların kültür ve bellek aktarımında en önemli unsur şüphesiz ki kullanılan dildir. Kazak toplumunun, Türkiye'de asimilasyona uğramadan, kendi kültür ve geleneklerini devam ettirmesinde de en önemli etken konuşulan dil olmuştur. İki dilin birbirine çok yakın olması sebebiyle Kazak Türkçesi kaybolmamış ve Kazak diasporasında varlığını sürdürebilmiştir. Türkiye'ye göç etmiş olan Kazakların daha yaşlı olan kesimi genel olarak iletişimde Kazak Türkçesini tercih etmektedirler. Gençlerin ise Kazakçayı daha az, Türkçeyi daha çok tercih ettikleri tespit edilmiştir. Burada ise herhangi

bir yozlaşmadan bahsedilemez, bu durum toplumsal bir devrimin sonucu olarak görülmelidir. Geleneksel bir değişimin yaşandığı toplumlarda birincil kuşakların kültürün taşınmasında daha ısrarcı olduğu, genç kuşakların ise daha yenilikçi olduğu görülmektedir. Ayrıca günlük yaşamlarında ağırlıklı olarak Türkiye Türkçesi konuşulan ortamlarda bulunmalarından ötürü genç neslin Türkiye Türkçesinden daha fazla etkilendiği söylenebilir.

Yeme-İçme: Kazak Türklerinin beslenme kültürüne bakıldığında; kavurma, beşparmak, mantı, kazıkarta gibi etli yemekler; kaymak, tereyağı, yoğurt, ak irimşik, kurut, irkit, köje, şalap gibi sütlü yiyecek ve içecekler; ekme, külşe, bavırsak, şelppek gibi unlu yiyecekler görülür. İçeceklere bakıldığında ise ayran, kımran, kırmız, çay ve katık görülür. Geleneksel Kazak kültüründe yer alan bu yiyecek ve içecekler dönem dönem sosyal şartlara bağlı olarak değişim göstermişse de genel anlamıyla süreç içerisinde var olmuşlardır. Büyük Kazak Göçünü anlatan hatıratlara baktığımızda göç esnasında bu yiyeceklerin pek çoğunu göremeyiz. Yokluk ve zorluklar içerisinde geçen göç esnasında yer almayan bu yiyecekler, göçün tamamlanmasından sonra tekrar görülmeye başlanmıştır. Göç esnasında anlatılanlara baktığımızda devamlı olarak gördüğümüz tek içecek "çay" olmuştur. Göç esnasında genç bir delikanlı olan Şirzat Doğru, kız isteme merasimini ve misafire nasıl davranıldığını anlatmaktadır. Buna göre gelen misafire kaynar suya süt katılmak suretiyle hazırlanan ve "aksu" denilen çayın hazırlandığını görmekteyiz. Çay, otağın ortasında yer alan, "mosu" adı verilen ocağın üzerinde hazırlanmaktadır.

Misafirlik: Kazak Türklerinde misafirlik, yeme-içme kültürüyle yakından ilişkilidir. Kazakların törelerini yazılı hale getirdiği düşünülen Tavke Han, Yedi Yasa'da şöyle söylemektedir: "evinize kim gelirse gelsin, onu misafir ederek koyun kesin ve karnını doyurun". Bu töre gereği Kazaklar misafirlerini en iyi şekilde ağırlamış, yemekler, içecekler ve muhabbet ile

karşılıklıdır. Kazak toplumu, sofraya gelenekleriyle acılarını ve sevinçlerini paylaşmış, dayanışma ve bütünleşme içerisinde bağlarını güçlendirmiştir. Bu birlik ve dayanışmaya en çok ihtiyaç duyulan göç esnasında da misafirlik ve sofraya kültürü devam ettirilmiştir, elde olan tüm imkânlar kullanarak gelenekler korunmuştur. Misafir ağırlamanın ilk kurallarından olan tatlı sohbet ve bu sohbetin olmazsa olmazı “sütlü çay” sofralardan eksik edilmemiştir. Göç esnasındaki Kazak otağını anlatan Şirzat Doğru, “evimiz keçe çadırı. Bu otağın ortasında ateş yanar, yemek pişirilir veya çay kaynatılır, etrafında insanlar oturur, yüklük yığılır, döşek döşenirdi” şeklinde bir tasvir yapmıştır. Büyük Kazak Göçü Anadolu’da son bulduktan sonra evlerine yerleşen Kazaklar, kültürlerine her zamankinden daha çok özen göstermiştir. Anadolu’daki kardeşlerine kültürlerini en güzel şekilde yansıtmak için sofralar açılmış, yemekler serilmiştir. Bu durumu röportajlar esnasında gazetecilere gösterilen ilgi ve alakalardan da anlayabilmekteyiz. Ayrıca Kazaklar, kurdukları dernek ve federasyonlar ile kültürlerinin devam etmesini sağlamış, bu derneklerde sayısız misafir ağırlamışlardır.

Eğitim-Öğretim: Kazak Türkleri arasında eğitim ve öğretim faaliyetleri geleneksel anlamda sürdürülmüş, dini ve örfi bilgiler aile içinde verilmiştir. Din olgusunun daha yaygın olduğu bölgelerde çocuklar genellikle cami hocalarından ders almışlardır. Türkistan bölgesi büyük ilim merkezlerini barındırır da, durum Doğu Türkistan’da aynı şekilde gelişmemiştir. Doğu Türkistan bölgesi, Rusya ve Türkistan’ın merkezi bölgelerine uzak kalması bakımından, eğitim ve öğretime de uzak kalmıştır. Bölgede Çin işgalinin başlamasının ardından, çok az sayıda mevcut olan eğitim kurumları da kapatılmış ve eğitim yasaklanmıştır. Bu sebeplerle Doğu Türkistan’da halkın büyük bir kısmı okuma-yazma dahi öğrenmemiş, dini eğitimi sınırlı seviyede kalmıştır. Doğu Türkistan’da eğitim alanında yaşanan bu sıkıntılara rağmen, bölgenin aydın kesiminin yine de girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bölgenin ileri gelenlerinden Canımhan Hacı, yeni şartlar uygun kız ve erkek çocuklar için iki okul yaptırmıştır. Birbirlerine yakın olan bu okullara, yakın ve uzak yerleşim yerlerinden öğrenciler katılmışlardır. Büyük Kazak Göçü’nden kısa bir zaman önce böyle bir girişimde bulunulması, Kazak Türklerinin işgal karşısında yalnızca silahlı mücadelede bulunmadığını da göstermektedir. Mücadelenin eğitim alanında da verilmesi gerektiğini fark eden aydın kesim, yeni neslin okuması için de çaba sarf etmiştir. Doğu Türkistan bölgesindeki eğitim-öğretim gelenekleri, göçten sonra yerleşilen Anadolu’da da kısmen devam ettirilmiştir. Konuya Altay Köyü özelinde baktığımızda, eğitim düzeyinin çok yüksek olmadığını görmekteyiz. Genel anlamıyla göç esnasında ve sonrasında büyük sıkıntılar yaşayan halk, eğitim konusunu ikinci plana atmıştır. Köyde 1957 yılında eğitime başlayan köy okulu kısa bir dönem eğitime devam etmiş ancak 1995 yılında öğrenci azlığı

sebebiyle okula öğretmen tayin edilmemiştir. Bu tarihten itibaren taşınmalı eğitim başlamış ve öğrenciler merkez okullarda eğitim almaya başlamışlardır. Türkiye’ye göç eden Kazak Türkleri arasında kurumsal eğitim seviyesi çok yüksek olmasa da, geleneksel kültürüm öğretimi aile içerisinde devam ettirilmiştir. Bu öğretim; akrabalık bağlarının yakın olması, misafir kültürüne önem veriliyor olması ve var olma çabasına bağlı olarak hiçbir zaman geri plana atılmamıştır.

Din ve İbadet: Kazak Türkleri arasında İslamiyet’in yayılışından itibaren din olgusu hep var olmuştur. Bu durum dönemlere ve bölgelere göre farklılık göstermişse de din eğitiminin ve ibadetlerinin hiçbir zaman tam olarak bırakıldığını söyleyemeyiz. Doğu Türkistan’da yaşayan Kazak Türkleri de ibadetlerini Çin baskıları altında yaşamak zorunda kalmış, pek çok adetlerini istedikleri gibi yerine getirememişlerdir. Bu baskılar altında gerçekleşen en çok karşılaştığımız ibadet, hac ibadeti olmuştur. Altay’dan atlar, trenler ve vapurlarla varılan Mekke’de hac ibadetini yerine getirenler, gerekli evraklar ve ücretler konusunda bir hayli sıkıntı yaşamışlardır. Kazaklar, yaşadıkları bölgelerde mümkün olduğu kadar çok ibadet alanı açmak için uğraşmış, halkın bir araya gelip ibadetlerini yerine getirmesi için mücadele etmişlerdir. Toplumda birlik ve beraberlik vurgusunu arttıran bu ibadet anları Kazaklar için son derece önemli olmuş, bu geleneklerini göçten sonra Türkiye’de de yaşatmışlardır. Türkiye’de camiler açtıran Kazaklar, namaz ibadetine bir hayli önem vermiş, özellikle Cuma namazı, bayram namazı, cenaze namazı gibi birlik gerektiren ibadetleri laygınca yerine getirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında kurban kesme âdeti, misafirlik kültürüyle de birleşerek daha mühim bir hal almış ve kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

İdari Sistem ve Vergi: Kazak Türklerinin gelenek ve görenekleri, yalnızca günlük olarak yerine getirdikleri küçük ritüellerden ibaret değildir. Bu duruma örnek olarak onların idari sistemlerini ve vergi geleneğini gösterebiliriz. Kazaklar, hanlık döneminden itibaren bir han ve boy beylerinin idaresinde yaşamışlardır. Cengiz soyundan bir idarecinin himayesinde bulunan Doğu Türkistan Türkleri, toplumsal varlıklarını bu şekilde sürdürmüşlerdir. Boylar halinde teşkilatlanmış Kazaklar, Kazak idarecilerine “Tayci, Teyci, Teiji” olarak da kullanılan Teyci unvanını vermiş ve vergilerini ona teslim etmişlerdir. Göçte önderlik eden Alibeg Hâkim ve Doğu Türkistan mücahidesinin önde gelenlerinden Osman Batur gibi isimler de, Kazak Kabile Reislerinden olmuşlar ve idareyi devam ettirmişlerdir. Kazak Türklerini Doğu Türkistan’daki bu idare sistemleri göçten sonra doğal bir şekilde ortadan kalkmış ve düzenlemeler Türkiye Cumhuriyeti devletinin hukuk kurallarına göre gerçekleşmeye başlamıştır. Hanlık, boy beyliği, kabile reisliği gibi makamların ve vergi gibi uygulamaların kalkması, Kazakların toplumsal yapılarında ufak tefek değişikliklere sebep olmuşsa da kültürel bağların kopmasına neden olmamıştır. Zira aileler ve sülaleler içerisinde sayılan ve sevilen

önderler konumlarını korumaya devam etmiş, ailelerin gelecekleri için önemli kararlar vermeyi sürdürmüşlerdir.

Lakap (unvan) ve Soyadı: Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Kazaklar, kendi aralarında tanınmaları açısından lakap veya unvanlar kullanmışlardır. Mensup olunan sülale, sahip olunan iş ve eğitim-bürokrasideki göreve dair lakaplar alınmıştır. Bir gelenek halinde devam ettirilen bu usul, Türkiye'ye geldikten sonra bırakılmış ve yerine soyadı kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye'de bu gelenek yine aile adlarının alınması ve dâhil olunan boy adının alınması şeklinde devam ettirilmiştir.

Akrabalık Bağları: Doğu Türkistan'da yaşayan Kazak Türklerinde akrabalık bağlarına önem verildiği, bunun günlük hayatın her anında yaşatıldığı bilinmektedir. Akrabalık bağları ise "Yedi Ata" kültürüne özen gösterilerek düzenlenmiştir. Bu külte göre yedi kuşağa dâhil olan insanlar yakın akraba olarak kabul edilmektedir. Bu sebeptir ki evlilikler, yedi kuşak yabancı olan kişiler arasında gerçekleştirilebilmektedir. Akrabalık bağlarının geliştirilmesinde ve genişletilmesinde en önemli vesilelerden biri olan evlilik, Kazaklar için ayrı bir öneme sahiptir. Bu önem, göç esnasında ve göç sonrasında da devam ettirilmiştir. Göç esnasında göç lideri Alibeg Hâkim'in ileri görüşlülüğü sayesinde evlilik konularını da düşündüğünü görmekteyiz. Buna göre Hâkim, bütün yakınlarının yetmiş oğul ve kızlarını güvendiği kalabalık grupların kız veya oğullarıyla evlendirmiştir. Alibeg Hâkim'in buradaki amacı göç esnasında veya sonrasında oluşabilecek zorluklara, akrabalık bağları ile birlikte göğüs gerilmesini sağlamak olmuştur. Sonuç: XX. yüzyılda, hür dünyanın gözleri önünde gerçekleştirilen zalim Çin ve Rus politikaları sonucunda, anavatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalan Kazak Türkleri, tarihin acı dolu olaylarından birini yaşamışlardır. Onların Anadolu'ya göçü, etkileri günümüze ulaşan pek çok durumun sebebi olmuştur. Hem göçün başladığı bölgenin hem de göçün sonlandığı bölgenin demografik yapıları değişmiş, bu da pek çok değişikliği beraberinde getirmiştir. Bu göç ile beraber devletlerin politikalarında değişiklikler görülmüş, dolayısıyla yaşam tarzlarında da değişimler gerçekleşmiştir.

İşte bu birçok alanı etkileyen göç hadisesinin sadece bir alanı olan kültür ve bellek aktarımı ise bu çalışmada ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kültür aktarımı sırasında pek tabi olarak değişimler yaşanmış ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Göç yolları olan Tibet, Afganistan ve Hindistan bölgelerinde, kısa veya uzun süreli olarak kalan Kazaklar, bu coğrafyaların kültürlerinden etkilenmişlerdir. Türkiye'ye geldiklerinde kendilerine nispeten daha yakın olan bir kültürle karşılaşmışlar ve bölgeye daha çabuk uyum sağlamışlardır. Türkiye'ye göç eden Kazak Türklerinde kültürel adetlerin pek çoğunun devam ettiğini görmekteyiz. Burada günlük ritüellere çok değinmediğimiz gibi amacımız biraz da devam ettirilmeyen adetlere

vurgu yapmak olmuştur. Zira Kazaklar yaklaşık XIV. yüzyıllardan itibaren bozkır yasalarına göre yaşamış, Doğu Türkistan bölgesinde de bu yasaları uygulamaya devam etmiştir. Göçün yaşandığı yaklaşık 4 yıllık bir zaman zarfında bu adetlerin bırakılması ve hızlı bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin anayasasına uyum sağlanması önemli bir süreçtir. Kazaklar, Türk halkları arasında adet ve geleneklerine en bağlı kalan toplumlardan biridir. Bozkırdan göçeli, Türkiye'ye yerleşeli uzun yıllar olmuşsa da onlar misafirperverlik, yeme-içme, düğün-bayram merasimleri gibi geleneklerini hiçbir zaman bırakmamışlardır. Türkiye'de yaşayan Kazaklar, artık iki vatanları olduğunu söylerken, bunu tüm yaşantılarıyla da ortaya koymaktadırlar.

Kaynakça

- Abylkozhi, Zh. , Aldazhumanov, K. , Romanov, Yu. , "Kışla Sosyalizmi Döneminde Kazakistan", *Kazakistan Tarihi: Makaleler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Canaltay, Delilhan, *Çetin Zaman Zor Günler*, haz. Tekin Tuncer, Altay Yayınları, İstanbul, 2019.
- Çakırcı Özservet, Yasemin, "Zeytinburnu'nda Doğu Türkistan Türklerinin Ulusötesi Bellek Eklemlenmesi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C .3, S. 1, 2015.
- Çetin, Halil, "Kazak Türklerinin Törensel Günlerdeki Yemekleri ve Bu Bağlamda Gerçekleştirilen Ritüeller", *Milli Folklor*, C. 31, 2021.
- Demirci, Hikmet, Bürkütbayeva, Şınaray, "Kazak Misafirperverliği, Ülüş, Misafir Ağırılama ve Tabak Kültürü", *Milli Folklor*, S. 126, 2020.
- Doğru, Şirzat, "Türkistan'a Doğru", ed. Ali Abbas Çınar, Arena Matbaacılık, İzmir, 2008.
- Hizmetli, Sabri, "Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü", *İSTEM*, S. 17, 2011.
- Kozgombayeva, Gulnaz, Yegizbaeva, M, Urazbayeva, A. , "Kazak Kültüründe "Yedi Ata" Kavramı Ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği", *Milli Folklor*, S. 129, 2021.
- Kul, Ömer, Tuncer, Tekin, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2015.
- Makesati, Halemulati, "Niğde Altay Köyü'nde Dil İlişkisi Araştırması", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2018.
- Oraltay, Hasan, *Kazak Türkleri*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul, 1976.
- Rakişeva, Botagöz, "Türkiye'de Yaşayan Kazak Diasporası ile İlgili Sosyolojik Araştırmanın Bazı Yönleri", *Sosyoloji Dergisi*, S. 15, 2007.
- Saray, Mehmet, *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı*, Nesil Matbaası, İstanbul, 1993.

KUZEY AZERBAJYCAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİNDE HASAN MELİKZADE ZERDABİ'NİN KATKILARI

Gamze İME*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Azerbaycan, stratejik olarak önemli bir coğrafyada bulunmaktadır. M.Ö. 69'dan itibaren yüzyıllar boyu Romalılar, İranlılar, Selçuklular ve Ruslar başta olmak üzere birçok devlet bölgeye müdahale etmiştir. Azerbaycan halkı, asırlar boyunca farklı devletlerin egemenliği altında yaşamış, bağımsızlık mücadelesi uğrunda uzun yıllar çaba sarf etmiştir. Beş bin yıllık bir medeniyetin birikiminin izlerini (Atropatan, Kafkas Arnavutluğu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu, Atabeyler, Şirvan ve Arap medeniyetlerinin) görmek mümkündür.

XIX. yüzyılda Çarlık Rusya ve İran'daki Kaçar Devleti arasında imzalanan 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması sonucu Azerbaycan kuzeyi Rusya'da güneyi İran'da kalacak şekilde ikiye ayrıldı. Rusya, topraklarına kattığı Kuzey Azerbaycan'da hâkimiyetini garantilemek için Ruslaştırma politikasına paralel olarak sömürgecilik planlarını gerçekleştirmeye başladı. XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da hala güçlü olan İran kültürel ve siyasi nüfusu yok etmek için çalışmalara başladı. Çünkü İran tesiri hala devam etmekteydi. Nitekim Türkçe şiir yazan şairler aynı zamanda Farsça şiirler de yazıp bunu edipliğin ayrılmaz bir şartı olarak görürlerdi. İran etkisini yok etmek için zaman zaman yerel kültürün yaşatılmasını destekledi. Rus egemenliğini kabul eden hatta destekleyen yerli Müslüman aydınlar, yerel medeniyetin geliştirilmesi için teşvik edildi. Örneğin Mirza Fethali Ahundov komedilerini¹ Kafkasya valisi Varantsov'un teşviki ile yerel dilde yazdı. Hatta Ahundov'un eserlerinin bile valinin matbaasında basıldığı bilinmektedir.² XIX. yüzyılın ilk yarısı Rus işgal idaresinin Azerbaycan'da yerleşme çağıdır. Bu dönemde çarlık idaresinin katı tutumuna karşı birçok ayaklanmalar, savaşlar, isyanlar birbirini kovaladı. 1830'da Güney Kafkasya'ya tahkik heyeti olarak gönderilen Rus senatörlerinden Mençikov ve Kutaysov'un raporunda yazdıkları bu sert tutumu destekler niteliktedir; *"Şimdiye kadar tarafımızdan toplanan bilgiler gösteriyor ki, suistimal ve yolsuzluk bütün haddini aşmıştır.*

*Müslüman halkın idaresine gelince, idarecilerin zulüm ve şiddetleri tüyler ürperticidir. Burada insanlık tamamıyla silinmiştir. Adalet ve kanun unutulmuştur. İdareciler, kanunu halkı ezmek için kindarlığın bir aleti olarak kullanmıştır. Vilayet amirlerinin durumları da bundan ibarettir."*³ Bu baskı ortamında Azerbaycan aydınları çözüm yolları aradılar. Milli burjuvazinin doğmasıyla Azerbaycan'da kültürel ve zamanla siyasi uyanış kendini göstermeye başladı. Kültür ve medeniyet hareketlerinin başlamasıyla bütün yenilikçilerin çabaları cehaletin yok olması, halkın bilinçlenmesi ve ilerlemesi uğruna olmuştur. Onlar, sabırla ve azimle Azerbaycan'ı maddi ve manevi kalkındırmaya çabalamıştır.

Modernleşmeye Giden Süreç: Kafkasya'da çarlık memurlarının keyfi uygulamaları, Müslüman halka ikinci sınıf tebaa muamelesi yapmasına ve bunun gibi birçok uygulama halkın sosyal ve ekonomik durumunun ağırlaşmasına sebep oluyordu. Mevcut ekonomik ve sosyal yapının bozukluğu çarlık yönetimine karşı isyanların baş göstermesine sebep olmuştur. Bu sorunların çözümü için çarlık yeni idari reformlar yaptı.⁴ Rus memurların keyfi davranışları, Rusçanın zorunlu resmi dil olması, toprak sahiplerinin topraklarının alınıp Rus zadedânlarına verilmesi, çarlığın hammadde ve pazar arayışında bölgeyi kullanması, asimilasyon ve yabancılaştırma politikaları ve bunun gibi pek çok durum milli uyanışa ve buna bağlı olarak modernleşmeye giden basamakları oluşturdu.⁵ Bunun yanı sıra Avrupa'ya eğitim için gidip ülkesine dönen Azerbaycanlı aydınlar bu hegemonyanın daha fazla devam etmemesi için uğraştılar. Rus egemenliğinin başlaması ile Rusça öğrenen, bu dilin aracılığıyla Avrupa medeniyetini tanıyan Azerbaycanlı münevverler modernleşmede önemli bir rol oynadılar. Bu aydınlar arasından Azerbaycan'ın ilk mütefekkir ve bilim adamları yetişti. Batı düşünce ve fikir hayatıyla tanıştıktan sonra bu fikirleri ülkelerinde de harekete geçirme

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, gamzeimee@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ahundov, 1812'de Nuha kasabasında doğdu. Ailevi sorunlar nedeniyle amcasının yanında büyüdü. Gençlik yıllarında Mirza Şefi Vazeh'in etkisiyle dini eğitimlerden vazgeçerek Avrupa ve Rus kültürünü öğrenmek için Rusça öğrenmeye başladı. Azerbaycanlı seçkin yazarlarla, Rus ve Polonyalı devrimcilerle tanıştı, dünya görüşü değişti. O, Azerbaycan'daki ilk realist yazar ve oyun yazarı, ilk edebiyat eleştirmeni olarak kabul edilir. Onun çalışmaları, Azerbaycan ulusunun manevi gelişimini beslemiştir. Detaylı bilgi için bkz.

Sevinj Zeynalova, "Looking West- Azerbaijani Writer Mirza Fatali Akhundov", *Культурни идентитет Азербейджана (Azerbaycan'ın Kültür Kimliği)*, 2013, s.193-194

² Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 29

³ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.48

⁴ *Azerbaycan tarihi (En qədim zamanlardan XXI. əsrin ilk onilliklərinə dək)*, IV. Cilt, Elm, Bakı 2000, s. 100-105

⁵ Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başları)" *Yeni Türkiye*, S:75, 2015, s.517-519

isteği ile edindikleri bilgileri tüm Azerbaycan'da eğitimin gelişmesi, çeşitli bilim dallarında ilerleme gibi uygulamalarda kullandılar. Onların bu çabaları elbette sonuçsuz kalmadı. Azerbaycanlıların ekonomik seviyesini yükseltmek, eğitimde ilerlemek, milli bir basın yaratmak, milli şuur ve terbiyeyi geniş halk kitlelerine aşılacak ve milli dili canlandırma gayeleri zamanla gerçekleşti. Onlar aynı zamanda 'ceditçilik' olarak tanımlanan yenilik hareketini ülkelerinde uygulayarak eğitimin ilerlemesinde önemli çalışmalar başlattılar.⁶ Aydınların çabaları, Rusya'nın baskısı devam ederken milli basının ve ulusal bilincin oluşmasında ve Azerbaycan modernleşmesinde önemli bir yer tutar. Mehmet Emin Resulzade bu konuda; "*Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol mahlumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı. Onlar halkta hem milli duygular uyandırıyor, hem de maksad-ı milliyeden olan mes'eleleri tenvir ediyorlardı.*" yazmaktadır.⁷ Milli basının modernleşmeye katkısı, bağımsızlığa ve milli benliğin oluşmasına giden yolda önemli adımlardandır. Azerbaycan'da devlet eliyle gerek Rusça gerekse yerel dillerde gazetelerin neşri asrın ilk çeyreğine kadar uzanır. 1823 yılında *Tifliski Vedomosti* (Tiflis Haberleri) adlı Rusça bir gazete Tiflis'te çıkmaya başladı. 1832-1864 yılları arasında *Zakavkaski Vestnik* (Kaskas-ötesi Haberleri) adlı gazete yine Rusça olarak yayınlanmaya başladı. İki gazetenin de Azerbaycan Türkçesinde nüshalarının yayınlandığı bilinmektedir.⁸ Fakat söz konusu gazetelerin herhangi bir milli yönü olmadığı gibi milli basın olarak da kabul edilemez. Bu şeref yalnızca İkinci'ye aittir. Sadece Azerbaycan'da değil, tüm Rusya Türklüğü içinde Türkçe olarak basılan ilk müstakil gazete olarak nitelendirilmektedir.⁹

Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeni, Rus ve diğer milletlerden göçmenler ve Ruslaştırma siyaseti, Azerbaycan halkında tepkiye yol açmıştır. Haksızlıklara karşı ortaya çıkan bu tepkiler Rus karşıtı bir toplum ortaya çıkartmıştır. Ege-men yabancıya karşı bağımsız olma isteği doğal olarak uluslaşma ve modernleşme sonucunu doğurmuştur.¹⁰ Bölgenin adeta bir hammadde deposuna dönüştürülmesi ile birlikte Rusya'nın hem kendisine tampon bir bölge yaratmak için Ermeni vilayetini kurması hem de bölgede kendisine sadık bir

toplum yaratma amacıyla göçmenler getirmesi ve Ruslaştırma siyaseti bölge halkının kendisini ötekileştirilmiş gibi hissetmesine neden olmuştur. Böylece halkta, işgal edildiği ve deyim yerindeyse 'gâvur yönetim tarafından yönetildiği' bilinci oluşmuştur. Bu menfi gelişmeler karşısında Azerbaycan toplumunun modernleşme ve uyanışı kaçınılmaz bir hal aldı.¹¹ Uluslaşmanın toplumsal dinamiklerinden biri olan ve basmakalıp düşüncelerin yıkılmasının önünü açan 'sekülerleşme' de bu süreçte etkili oldu. XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında modernleşme, milli düşüncüyü formüle etmek için gerekli idi. Ancak bu durum mollalarca ve onların tersi altındaki kişilerce gereksiz görülüyordu. Onların aksine, yurtdışında eğitim almış, yenilikçi fikir

hareketleri ve dış dünya ile tanışmış burjuvazi sınıfı toplum hayatında dini kullanarak kadimci gelenekleri devam ettirmeye çalışan ruhanilerle mücadele etti. Onlar, toplum hayatına din dışı yorumlar getirerek Türklük bağlamında milli bir uyanışı körüklediler.¹² Aydınların amacı, İslâm dininin ilerlemeye engel teşkil etmediğini, modernleşmenin dine aykırı olmadığını ortaya koymak ve ilerlemeye engel olan, din ile alakası olmayan inanışların yıkılmasını sağlamaktı. Bu bağlamda XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında bir uyanış süreci yaşanıyordu. Hurafelere ve evhamlara karşı mücadele ediliyor, dinin bilime karşıt olmadığı, aksine onunla uygunluk içerisinde olduğunu ifade eden din bilgileri eserler vermeye çalışıyordu. Aydınların önceliği inanç konularından daha çok toplumsal sorunlardı.¹³

Hasan Melikzâde Zerdabi Kimdir: Hasan Bey, Gökçay'ın Zerdab köyünde 1842'de doğdu. İlköğrenimini Zerdâb Medresesinde yaptı. 1852'de Şamahı Rus-Tatar mektebine girerek burayı üstün başarı ile bitirdi. 1861'de Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'ni kazandı. Üniversiteyi başarılı bir şekilde bitirdiği için üniversitede asistan olarak işe başladı. Burada çalıştığı süre boyunca Rusya'daki ıslahatları ve inkılapları yakından görmüş, yeniçağın gerekliliklerini iyice kavramıştı. Tiflis'e dönerek sınır komisyonu idaresinde memurluk, ardından Kuba şehir mahkemesinde kâtiplik görevlerinde bulundu. Kâtiplik görevini yaparken gösterdiği hürriyetçi fikirleri sebebiyle işine son verildi.¹⁴ 1869'da Bakü'deki

⁶ Zhala Babashova Kastrati, "Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi'nin "Ekinçi" Gazetesinin Rolü", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C:6, S:7, 2017, s.265

⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları:1, İstanbul 1990, s. 22.

⁸ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Birinci Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 89.

⁹ Savaş Açıkaya, "Çarlık Rusya'sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:28, 2010, s. 416.

¹⁰ Açıkaya, *a.g.m.*, s. 417.

¹¹ Asker, *a.g.m.*, s. 519.

¹² Açıkaya, *a.g.m.*, s.418

¹³ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilgi*, S:25, 2013, s.14; Ali Ferhadov, "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslâmi Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", *Bellekten*, C:78, S:281, 2014, s.273

¹⁴ Hasan Bey, daima köylülerin yanında olur, onlara yardım ederdi. Onun, Borçalı ilinde çalışırken oranın bilinen beylerinden olan Yadigarof'a şöyle dediği bilinmektedir; "*Bir zaman gelecek ki her bir hukuktan mahrum ettiğiniz bu köylüler sizden uzak olmak isteyecekler ve artık esirlik de kalmayacaktır.*"

bir Rus Lisesi'ne 'tabiat öğretmeni' olarak atandı. 1872'de Cemiyet-i Hayriye adıyla bir hayır cemiyeti kurdu. O, öğrencisi olan Necef Bey Vezirov ile birlikte 1873'te Mirza Fethali Ahındov'un 'Lenkeran Veziri' (Sergüzeşt-i Vezîr-i Hân-ı Lenkeran) adlı komedisini sahneye koyarak Azeri tiyatrosunun ilk perdelerini açmasını sağladı.¹⁵ Fakir öğrencileri okutmak ve onlara yardım etmek için kurduğu hayır cemiyetinde bu öğrencilerin okumasına yardım edecek, eğitecek ileri görüşlü bir Türk kızına ihtiyacı vardı. O çağda böyle bir Türk kızını bulmak zorken Hanife Hanım Abayova ile tanışır. Bakü'de onunla evlendikten sonra Hanife Hanım da öğrencilerin terbiyesi ile meşgul oldu.¹⁶ Hasan Bey, halkı uyarmak ve uyardırmak için çareler aradı ve bir gazete çıkartmaya karar verdi. Bu gazetenin adı Ekinci'dir. 1879'da ailesi ile birlikte köyü olan Zerbada taşındı. 1896'ya kadar orada yaşadı. Burada bir okul açmak için çok uğraştı. 1883'te Kaspi gazetesine yazdığı "Zerdab'da mektep olacak mı?" adlı makalesi bu okulu açma arzusunun bir göstergesidir. Köyde geçirdiği yıllarda bile halka fayda sağlayabilmek için uğraş verdi. O, köyde halkı soymaya çalışan şeyhler, ağalar ve yüzbaşılara karşılaşmış, köylünün haklarını korumaya çalıştı. Köylülerin hükümete yazacağı dilekçeleri evinde ücretsiz yazdı. Dilekçe karşılığında para vermek isteyen köylülere bu parayla Tercüman Gazetesi'ne¹⁷ abone olmayı tavsiye etti. Hasan Bey, devlet dairelerinde her zaman dürüst bir şekilde çalışmasından dolayı çar tarafından verilen 'Anna' nişanına sahip oldu. Ancak bunu hiçbir zaman yakasına takmadı. 1898'de Bakü'ye geldikten sonra da faaliyetlerini sürdürdü. Bakü'de Kaspi Gazetesi'nde ve Bakü Duma'sında çalıştı. Fakir çocukların okutulması için yardım toplamaya çalışıp Rus-Tatar okullarının çoğalması için uğraştı.¹⁸ Zerdabi, 28 Kasım 1907'de felç geçirerek vefat etti. Onun ölümü Azerbaycan halkında derin bir üzüntü ve matem yarattı.

Azerbaycan Modernleşmesine Katkıları: Hasan Bey daha Tiflis'te ve Kuba'da çalışırken köylülerin tarafını tutar, onların dertlerini dinlerdi. O dönemde köylülerin şikâyetlerini dinleyen olmazdı. Tiflis'te Mejeyov Palata'da¹⁹ üstlerinin, köylüleri mağdur edecek emirlerini yerine getirmiyordu. Bu yüzden Rus memurların tepkisini üzerine çekmesi üzerine işinden

ayrılmak zorunda kaldı. Köylülere yardım etmek ümidiyle 'Guberniski Upravleniye'de (İl İdaresi) memur olarak işe başladı. Yardıma muhtaç köylülerin hallerini valiye ve üst düzey yetkililere yazarak sürekli bildirirdi. Zerdabi, bu görevinden de ayrılmak zorunda kaldı. Kuba mahkemesinde kâtip olarak çalıştığında parası olmayan köylüye dilekçe yazarak yol gösterir, köylüleri soymaya çalışan tercümanlar ve Rus memurları ile çatıştı. Hasan Bey'in hareketleri bu Rus memurlarının menfaatleri ile çakışmadığı için işini de bırakmak zorunda kaldı.²⁰ Azerbaycan milli basınının ilk kurucusu olarak kabul edilen yazar, Türk cemiyetçiliğinin de ilk kurucusu olarak nitelendirilir. Kurduğu hayır cemiyeti ile eğitilmiş bireylerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Bakü zenginlerini cemiyete hayır yapmaya davet etmiştir. Kafkasya şehirlerini dolaşarak derneğe üye toplayıp onlardan destek beklemiştir.²¹ O, 1905-1907 ihtilali sırasında Azerbaycan'da eğitimde ilerlemek için büyük çabalar göstermiş ve halkın uyanışının böylesine önemli bir döneminde, bu iş için aydınları birleşmeye çağırmıştır. Hayat gazetesine²² 28 Aralık 1905 tarihli yazısında şöyle demektedir: "*Herkesi çağırıyorum gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor. Sonuçta gördüm ki onlara seslenip çağırmaktan, onlara demekten başka çare yoktur. Olmaz ki benim sözümü işitenlerden hiçbiri anlayan olmasın. Öyle ki bir çeşmenin suyunun altına ne kadar çok taş koyarsan bir süre sonra o su akmaktan o taşları deler ve eritir. Böylece gazete çıkarmaktan başka çare yoktur.*"²³ Yine aynı gazeteye 1906 yılında Azerbaycan'daki öğretmenlere hitaben yazdığı "Açık mektup" başlıklı makalesinde de o dönem için halk eğitimi ile ilgili önemli konular ortaya konulmuştur; "*Öğretmen kardeşlerimiz gazete okumuyor musunuz? Ne kadar yazdıklarımızı duymuyor musunuz: "Okuyun, ilm tahsil edin". Okullarda okuyacak kitabımız olmadığı için öğrenciler ağlıyor. Fabrikalarda çalışanlarımız, okumadıkları için onları insan olarak görmediklerini ve ücretlerini ödemediklerini haykırıyorlar. Özetle her geçen yıl, bir yanda grevcilerin "Yaşasın özgürlük" sesi, diğer yanda Taşnak'ın-Satyov'nun tabanca, tüfek ve toplarının sesi, tüm Müslümanlar uyandırdı ve herkes okumak istiyor.*"²⁴

Bkz. Tahir Aydınoglu, *Hasan Bay Zerdabi Xatirələrində*, Aspoliqraf Yayınları, Bakı 2013, s.14; Kastrati, *a.g.m.*, s.269; Baykara, *age*, s.132

¹⁵ S. Seferaliyeva, *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı-Həsən Bay Zərdabi*, M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitaphanesi, Bakı 2012, s.5-6; Yavuz Akpınar, "Hasanbey Melikzade Zerdabi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C:16, İstanbul 1997, s.362; Akpınar (1994), *a.g.e.*, s.431

¹⁶ Hasan Bey, Tiflis'te bulunan 'Svyatoy Nina' kız okulundan mezun olanların adını gazetede okurken Balkar Türklerinden Kuzey Kafkasyalı bir kızın adını gördü. Tiflis'e giderek onunla tanıştı. Bakü'ye gelerek onunla bir mollanın nikâh kıymasıyla evlendi. Hasan Bey evliliğini dahi milletini yükseltme ülküsünü gerçekleştirme programına uygun olarak gerçekleştirmiştir. Bkz. Aydınoglu, *a.g.e.*, 20.

¹⁷ İsmail Gaspiralı tarafından, Türkçe-Rusça olarak, 22 Nisan 1883 - 23 Şubat 1918 (?) tarihleri arasında genellikle haftada bir gün dört sayfa halinde, Kırmı'da yayımlanmış gazetedir. Detaylı bilgi için bkz; Д.С. Брилева, "И. Гаспринский и газета «Терджиман» в журнале «Шура» (1908-1917) (Şura Dergisi'nde (1908-1917), Gasprinsky ve Tercüman Gazetesi)", *История Ислама*, Том 6. № 2 (24), 2015, s.5; Yavuz Akpınar, "Tercüman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, s. 492-494.

¹⁸ Seferaliyeva, *a.g.e.*, s.7; Baykara, *a.g.e.*, s.145-146; Doğumundan ölümüne kadar Zerdabi'nin yıl yıl hayatındaki dönüm noktaları için bkz. Seferaliyeva, *a.g.e.*, s. 11-13.

¹⁹ Köylülerin topraklarını taksim ve tâyin eden, ihtilafı çözen bir kurul.

²⁰ Baykara, *a.g.e.*, s. 133-134.

²¹ Baykara, *a.g.e.*, s. 135.

²² 1905'te Rusya'nın Japonya'ya yenilmesinin ardından oluşan hürriyet ortamından yararlanarak basın-yayın faaliyetlerine girilen dönemde Azerbaycan'da 1905-1906 arasında Bakü'de çıkarılan bir gazetedir. Azerbaycan petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in finanse ettiği gazetenin sahibi Ali Merdan Topçubaşısıdır. Başyazarları Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade'dir. Detaylı bilgi için bkz. Akif Şahverdiyev, "Azərbaycan Mətbuatı Tarixi", Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2006, s.50-51

²³ Akif Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Elm və Təhsil, Bakı 2009, s.16; Hasan Melikzade Zerdabi, "Açık Mektup", *Hayat*, Sayı: 12, 13 Ocak 1906, s.1; Baykara, *a.g.e.*, s.137

²⁴ Aydınoglu, *a.g.e.*, s.89; Tam metin için bkz. Hasan Melikzade Zerdabi, "Açık Mektup", *Hayat*, No:35, 14 Şubat 1906.

Hasan Melikzâde Zerdabi'yi endişelendiren önemli konulardan biri de bazı yazarların ana dillerinden başka dillerde yazmalarıydı. Makalelerde Arapça ve Farsça kompozisyonlara çok fazla yer verildiği için sıradan insanlar bunu anlamıyordu. Bu sorunla bağlantılı olarak Zerdabi, "Dil davası" başlıklı makalesinde de sade bir dille yazmaya davet etmiştir.²⁵ Sosyal ve siyasi sorunların yanı sıra ahlaki konular da Zerdabi'yi düşündüren konular arasındaydı. Ahlaki ve etik konular Zerdabi'nin dünya görüşünde önemli yerlerden birini işgal etmiştir. Eserlerinde toplumun iki zıt özelliği karşılaştırıldı: bir yandan işçi sınıfının en yüksek ahlaki yönleri, diğer yandan istismarcı sınıflara has olan rüşvet, ikiyezlülük, sarhoşluk ve gerekirse para-pul uğruna öz milletini satmak gibi insanlık dışı nitelikler vardı. Hayatının sonuna kadar yoğun yaratıcı faaliyetlerde bulunan H. Zerdabi, Azerbaycan halkının tarihine Azerbaycan milli tiyatrosunun kurucusu, Azerbaycan basınının yaratıcısı, I. Öğretmenler Kongresi başkanı, seçkin bir halk figürü ve özverili bir öğretmen olarak girmiştir. Halkına sadakatle hizmet etmek, halkı aydınlatmak ve hürriyet hareketini canlandırmak için yazılarında çağının bütün çirkinliklerini ve adaletsizliklerini, halkın emekçi sınıfını ezen ve baskı altında zor durumda bırakan feodal gaddarlıklarını tereddüt etmeden ortaya koyan Hasan Bey, zengin edebi mirası ve faaliyeti ile Azerbaycan kültür tarihinde silinmez bir iz bırakmış büyük bir tarihi ve edebi şahsiyettir.²⁶

Yoksulların haklarını sonuna kadar savunmaya çalışan Zerdabi, yoksul semtlerde mektep ve hastane açılması için çalıştı. Rus-Tatar okullarının çoğalmasına önem verdi. Zenginlere fakir ailelerin çocuklarını gönderdiği okullara yardım yapması için onlara çağrıda bulundu. Kadınların Azerbaycan Türk toplumunda değerli bir yerde olabilmeleri için onların okumaları gerektiğine inanıyordu. Bu amaçla bir kız okulu açmak için dilekçe vermiştir. Bu isteği reddedilmesine rağmen yılmadı ve inatla bu işi takip etti. Sonunda Azerbaycan petrol zenginlerinden ve en önemli hayırseverlerinden biri olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in de büyük desteği ile çarlık idaresinden Azerbaycan'da bir kız okulu açma müsaadesi alındı. 1906-1907 tarihleri arasında Hasan Bey'in teşebbüsü ile öğretmenler kurultayı toplandı. Rus hükümeti bu kurultayın isteklerini yerine getirmek şöyle dursun dinlemeye zaman bile ayırmadı. Buna rağmen isteklerini söylemekten çekinmeyen, ülkesinin ilerlemesi için canla başla mücadele eden Azerbaycanlı aydınların ulus ve millet bilincini her zaman canlı tutmaları takdire şayandır.²⁷ Seferaliyeva, Zerdabi'yi şöyle tanımlar; "*Moskova Üniversitesi'nden mezun olan ilk Müslüman, Azerbaycan'ın ilk üniversite eğitimi bilim adamı ve öğretmeni, İslam dünyasının ilk doğa bilimcisi, Bakü Gim-*

naziyası'nın ilk Müslüman öğretmeni (1869), sadece Azerbaycan'da değil bütün Müslüman Doğu'da İslâm hayır hareketinin kurucusu (Cemiyet-i Hayriye 1872), 1873'te öğrencileri ile birlikte Azerbaycan dilinde ilk tiyatro gösterisini Bakü'de gerçekleştiren kültürel bir şahsiyet, Azerbaycan'da ilk kız okulunun kurucularından, Azerbaycan muallimlerinin birinci kurultayının organizatörü ve kongre başkanı (1906) Hasan Bey Zerdabi'nin halka yaptığı hizmetler unutulmaz."²⁸

Cehalet ve sahte din adamlarına karşı yılmadan mücadele etti. İkinci Gazetesi'ne ve kendisine isimsiz hakaret dolu mektuplar geliyordu. Halkın duygularını sömüren bu kişiler halk için en zararlı kişilerdi. Bunlar, Hasan Bey ve arkadaşlarını hedeflerinden vazgeçiremedi. Örneğin gazetenin yazı işleri müdürlüğüne böyle bir mektup gönderen kişiye Zerdabi'nin cevabı şöyle olmuştur; "*Benim düşüncem şu ki bizim Zerdab köyümüzde Karabağ sınırına bir taş koydurup, üzerine bahsedilen hicvi kazdırayım ki ileride evlatlarımız o yadığara bakıp bilsinler ki ben bu çabayla millet-i İslâm'ı gafletten uyandırmaya çalıştığım vakitte nasıl cahil insanlarla karşılaşmışım.*"²⁹

Azerbaycan modernleşmesine sayısız katkıları bulunan adı geçen Azerbaycan aydını çıkardığı İkinci Gazetesi ile milli basınının temellerini atmış, çarlığın dikkatini çekmemek için ekin ve ziraat haberleri gibi haberler yazacağını belirterek gazete çıkarmaya izin alabilmiş, amacı doğrultusunda bu haberleri yaparken halkı aydınlatmaya, gaflet ve cehaletten uyandırmaya çalışmıştır.

İkinci Gazetesi: Kuzey Azerbaycan'ı da içine alan Rus İmparatorluğu içinde farklı halklar ve milletler yaşadı. Çarlık, hâkimiyeti altında olan ulusların eğitim ile ilerlemesini engelleyerek Ruslaştırma politikası uyguladı. İşte bu koşullarda Azerbaycan'ın ulusal burjuvazisi halkı eğitmek ve aydınlatmak için elinden geleni yaptı.³⁰ Bu maksatla, Azerbaycan'ın milli gazetesi olma özelliğini taşıyan İkinci, 1875'te Hasan Melikzâde Zerdabi tarafından çok zor şartlar altında çıkarıldı. Zerdabi'ye göre halkı gaflet uykusundan uyandırmak, eğitim ve ilimle olur. Bu düşüncesini geniş kitlelere anlatma yolunun bir gazete çıkarmaktan geçtiğini, gazetenin halkı aydınlatmada iyi bir araç olduğunu, bu gazeteyi okuyanlardan elbet taraftar bulacağını düşündü. Çarlığın sert tutumuna rağmen yılmamış, çok zor şartlar ve imkânlar altında bu hayalini gerçekleştirebilmiştir.³¹ Hasan Bey'in, bir gazete çıkartma fikri aslında 1868'de başladı. Bakü Realni Gimnaziyası'nda çalışmaya başladıktan sonra bu fikri daha da kuvvetlendi. Ancak çar idarelerinde bu tür talepler sürekli ertelenir, bazen cevap

²⁵ Seferaliyeva, *a.g.e.*, s.7; Hasan Melikzâde Zerdabi, "Dil Davası", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906.

²⁶ Seferaliyeva, *a.g.e.*, s.9

²⁷ Baykara, *a.g.e.*, s.146-147

²⁸ Seferaliyeva, *a.g.e.*, s.10

²⁹ İkinci (1877, No:12), Tam Metni, Avrasiya Press, Bakı 2005, s.418; Aydınnoğlu, *a.g.e.*, s.216-217

³⁰ Aşırılı, *a.g.e.*, s.13

³¹ Kastrati, *a.g.m.*, s.268

bile verilmezdi. Bu durum, Zerdabi'nin amacını gerçekleştirilmesine uzun süre izin vermedi. Gazeteyi yayınlamak için izin almak yedi yıl sürdü. H. Zerdabi daha sonra Ekinci'yi yayınlamanın zorluğu hakkında şunları yazmıştı: "Gazeteyi nasıl çıkardım? Para yok, yazar yoldaşlar yok, matbaa yok, hürufat yok. Devletten izin almak büyük bir sorun." Nihayet gazetenin neşrine 1875'te izin verilir.³² Ekinci'nin yayınlanması Azerbaycan'da milli basının kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Çünkü Kafkasya'da büyük yankı uyandıran gazete, ulusal birliği oluşturmada önemli roller üstlendiği gibi demokratik bir basının da temellerini atmıştır.³³ Swietochowski, 1875'te yayın hayatına giren gazetenin yayınlanması yolunda zor bir dönem yaşandığını, daha çok köylülere, köylü sorunlarına, okuma-yazma bilmeyenlere hitap ettiği için asıl amacı doğrultusunda pek de başarılı olamadığı düşüncesindedir. Yazar, Mirza Fethali Ahundov'un da tiyatro çalışmalarının da çok başarılı olmadığı, XX. yüzyılın başına kadar istenilen seviyeye gelinemediği ve bu iki medyanın XX. yüzyıl başlarına kadar bölge toprağına yerleşmekte başarısız olduğu kanaatindedir.³⁴ Ancak zamanla kendisini halk içerisinde kabul ettirmeye başladı. Çünkü gazetenin bölümleri daha çok devrin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Bu dönemde halk, çevresindeki gelişmelerden habersiz, mali sıkıntı içinde ve mahsulünü nasıl koruyup değerlendireceği konusunda bilgisizdi. Ekinci böyle bir ortamda hem köylüye yardım etmek hem de cahilliğin ortadan kaldırılıp ilerlemeye yol açmak için önemli bir adım oldu. Hasan Bey, dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak gazetenin içeriğini belirlemiştir. Böylece gazeteciliğin tüm gereklerini yerine getirerek işini yapmıştır.³⁵

Sonuç: 1828 Türkmənçay Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan'a hâkim olan çarlık Rusya, bu tarihten itibaren Azerbaycan'da baskı politikası uygulamış, kendisine sadık memurlar yetiştirmek için resmi dili Rusça yapmış, Kuzey Azerbaycan halkını asimile etmek için birçok politikalar geliştirmiş ve uygulamaya çalışmıştır. Böyle bir ortamda ileri görüşlü, iyi bir eğitim almış Azerbaycan münevverleri, XIX. yüzyıldaki Azerbaycan burjuvazi sınıfını oluşturarak milli bağımsızlık yolunda oldukça çaba sarf etmişlerdir. Bu aydınlardan birisi Hasan Melikzâde Zerdabi'dir. O, modernleşmeye giden süreçte Azerbaycan'ın geleceği için elinden geleni yapmıştır.

Hasanbey Zerdabi'nin 1907'de Bakü'de düzenlenen cenaze töreninden, bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Hasan_Bey_Zerdabi

Söz konusu sürece etki eden birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler milli uyanışa ve buna bağlı olarak modernleşmeye giden basamakları oluşturur. Hasan Bey, Moskova Üniversitesi'nde eğitimini tamamlamış, oradaki ıslahat ve inkılapları yakından görmüş, ülkesindeki eksiklikleri ve yeniçağın gerekliliklerini çok iyi kavramıştı. Hayatı boyunca halkı soymaya çalışan, köylü üzerinde baskı kurarak onları manipüle eden Rus idarecileri ile mücadele etmiştir. Bu davranışları bazen işinden ayrılmasını sebebiyet verse de o, yılmamış ve Azerbaycan halkında milli bilincin uyanması için dönemin diğer aydınlarıyla birlikte çareler aramıştır. Bu uğurda bir hayır cemiyeti kurmuş, sade bir dil kullanılması için İran ve Osmanlı Devleti'ne başvurmuş, yoksulların halklarını savunmuş, 1875'te ikinci gazetesini çıkarmaya muvaffak olmuştur. Ekinci, Azerbaycan'da milli basının kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Sansürün ve baskının yoğun olarak hissedildiği böyle bir ortamda, Kuzey Azerbaycan'da modernleşme yolunda atılan en önemli adımlardandır.

³² Şahverdiyev, a.g.e., s.9; Baykara, a.g.e., s.139

³³ Саида Али Гызы, "Место и Роль Газеты «Каспий» в Истории Азербайджанской Периодики (Azerbaycan Süreli Yayınlar Tarihinde Kaspiy Gazetesinin Yeri ve Rolü)", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, No:2, 2014, s.112; Dilgam Ismailov, *History of Azerbaijan*, Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi Yayınları, Bakü 2017, s. 234.

³⁴ Tadeusz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", (Çev. Saadetin Gömeç), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:22, S:34, 2003, s. 177.

³⁵ Okan Yeşilot, "Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: Ekinci", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:161, 2006, s. 5.

PERS İDARİ ORGANİZASYONUNDAKİ ANADOLU'DA YERLİ HALKLARIN VAZİYETİ

Ahmet Barış TÜMGÜÇ*

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Uzun süre İran'ın Güneybatısı'nda Med Krallığı'nın boyun-duruğu altında yaşayan Pers kabileleri, M.Ö. 550 yılında II. Kyros'un önderliğinde Med Kralı Astyages'i devirerek Medlerin topraklarını ele geçirdi.¹ Fethilerine devam eden II. Kyros, M.Ö. 546 yılında Kızılırmak ve Batı Anadolu arasındaki bölgeye hükmeden Lidya Krallığı'nı da ortadan kaldırdı ve Kroisos'u esir aldı.² M.Ö. 539 yılında, Babil'i de fetheden II. Kyros, artık çok büyük toprakların hâkimiydi.³ II. Kyros, bir diğer hedefi olan Mısır'ı fethetmeden, M.Ö. 530 yılında imparatorluğun Kuzey sınırlarını güvence altına almak amacıyla Massagetlere karşı yürüttüğü seferde hayatını kaybetti.⁴

M.Ö. 539 yılında Babil'in fethedilmesi, Pers idari sisteminin başladığı nokta olarak gösterilebilir. Babil'e girdikten sonra II. Kyros, devasa imparatorluğundaki toprakların kontrolünü tesis etmek ve hâkimiyetini sağlamlaştırmak için ilk defa düzenli satrap atamaları gerçekleştirdi. Asurlular'dan devşirdiği bu satraplık sisteminde; vergileri ve askeri birlikleri toplaması, eyaletin güvenliğini sağlaması ve orada yaşayan insanları yönetmesi için satraplarını görevlendirdi.⁵ Daha sonra; I. Dareios (M.Ö. 522 – 486) devrinde satraplık sistemi, idari reformlar neticesinde düzenlendi, belirli bir çerçeveye oturtuldu ve imparatorlukta her eyaletin ödeyeceği vergi miktarı net bir biçimde belirlendi.⁶ Kısa süre içerisinde Anadolu'da hâkimiyet kurmayı başaran Persler, pek çok İran halkı ile birlikte göçe başladı. Başta Batı Anadolu olmak üzere imparatorluk topraklarının en stratejik ve verimli noktalarında yeni yerleşimler kurdular. Herodotos, Ksenophon ve Plutarkhos gibi Antik yazarlarımız Perslerin yerleşimleri hakkında bilgiler aktarmaktadırlar.⁷ Pers ve İranlı nüfus idari ve bürokratik işleri

yönetmiş, imparatorluk diasporasını oluşturmuştur. İdare ettikleri bölgede feodal bir düğ gibi davranan Pers soyluları, tımar sistemine benzer bir düzen içerisinde askerler yetiştirmiş; bu birliklerin düzeni ve geçiminden mükellef kılınmışlardır.⁸ İdari yapıda Pers Kralı'nın altında şekillenen soylu sınıfı, Pers idari sisteminin de merkez noktasında durmaktaydılar. Haliyle, gittikleri her yerde daha önce karşılaşmadıkları etnik unsurlar ile bir araya gelmişlerdir. Pers idari organizasyonunun temeli, kendisinden önce var olan idari yapıları kaldırarak onları da kendi yönetim sistemi içerisine dâhil etmekten oluşuyordu.⁹ Yerli elitler ve bölge halkından önde gelen kimseler, Pers idari organizasyonu içerisinde öne çıkan kimse olmuşlardır. Her satraplık kendi içerisinde alt satraplıklara bölünmüş, merkezdeki satrapın atadığı bölge yerlisi kişiler sorumlu oldukları bölgelerde Pers İmparatorluğu için hüküm sürmüşlerdir. Satraplıkların, ne zaman ve neden alt satraplıklara bölündüğü bilinmiyor olsa da II. Kyros ile birlikte bu sistemin yürürlüğe girdiği düşünülmektedir.¹⁰ Bu gaye doğrultusunda; imparatorluk topraklarında yaşayan pek çok etnik unsurun, alt satraplıklar ve vasal şefler aracılığı ile yönetilmesi hedeflenmiştir.¹¹ Bu sistem dâhilinde Persler, yerli halkların kültür değerlerini yok etmemiş, gelenek – göreneklerini de-ğiştirmeye zorlamamış; ancak, yerli aristokratlar ve elitler, çocuklarını satrapların saraylarına göndererek orada eğitim almalarını sağlamış ve bu yolla yerlilere Pers yaşam biçiminin aktarılması hedeflenmiştir.¹² Elbette, Pers Anadolu'sunda yaşayan tüm halkları tespit etmek mümkün olmasa da kaynaklarımızın ışığında bu etnik unsurları değerlendirmeye tabi tutacağız.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Mezunlu, baristumguc@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Herodotos, 1. 127 – 130.; M. A. Dandamayev, *A Political History of The Achaemenid Empire*, W. J. Vogelsang (trans.), Brill Press, Leiden 1989, ss. 14 – 19.

² Herodotos, 1. 80 – 95.; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire*, Peter T. Daniels (trans.), Eisenbrauns 2002, ss. 36 – 37.

³ Herodotos, 1. 178 – 192.; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), Totem Yayınları, İstanbul 2019, ss. 20 – 21.

⁴ Herodotos, 1. 207 – 214.; Dandamayev 1989, s. 66.; M. A. Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", *History of civilizations of Central Asia II*, 1999, s. 43.

⁵ Herodotos, 1. 192.; Ksenophon. *Kyrou*. 8. 6. 7.; Babil'de Megabyzos, Kapadokya'da Artabatas, Lidya'da Khrystantas, Karia'da Adusius, Büyük Frigya'da Artakamas, Hellespontos – Frigya Satraplığın'da ise Pharnuchus görevlendirilmiştir.

⁶ Herodotos, 3. 88 – 97.; Platon. *Yasalar*, 3. 695d.; Polyenus. – *Stratagemes*, 7. 11. 3. Dareios.; Briant 2002, s. 64.; Dandamayev 1999, s. 47.

⁷ Herodotos, 5. 102.; Ksenophon, *Anabasis*, 1. 2. 20.; Ksenophon, *Anabasis*, 7. 8. 9.; Plutarkhos, *Kimon*. 9. 2 – 3. - 14. 1 – 2.

⁸ Nicholas Sekunda, "Achaemenid Colonization in Lydia", *Revue des Études Anciennes*, Bordeaux 1986, ss. 7 – 30; Wiesehöfer 2019, s. 99.

⁹ Christopher Tuplin, "The Administration of the Achaemenid Empire", I. Carracide (Ed.), *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*, Oxford 1987, s. 111.; W. J. Vogelsang, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire*, Studies in the History of the Ancient Near East, Brill Press, Leiden 1992, s. 314.

¹⁰ Ksenophon, *Anabasis*, 8. 6. 4.

¹¹ Frederic Maffre, "Indigenous aristocracies in Hellespontine Phrygia", *Persian Responses and Cultural Interaction with in the Achaemenid Empire*, Christopher Tuplin (Ed.), The Classical Press of Wales, UK 2007, s. 120.; Tuplin 1987, s. 120.

¹² Gian Pietro Basello, "Hierarchy and EthnoClasse Dominante", *A Companion to The Achaemenid Persian Empire*, Bruno Jacobs and Robert Rollinger (Eds.), Wiley Blackwell, Wiley Blackwell, Vol. 1., USA 2021, s. 863.; Vogelsang 1992, s. 314.

Başlıca yazılı kaynaklarımızdan olan Ksenophon'un aktardığı Zenis ve Mania örneği bu duruma açıklık getirmektedir. Daskyleion Satrabının emrinde bulunan ve Troas Bölgesi'ndeki Dardanos kentinin yöneticileri olan Zenis ve Mania isminde bir çift vardır. M.Ö. 4. yüzyılın başında Daskyleion Satrabı II. Pharnabazos'un sorumluluğu altında olan Aeolis ve Troas, bölge yerlisi Dardanoslu Zenis tarafından yönetiliyordu. Zenis hastalanıp öldüğü vakit eşi olan Mania ismindeki kadın, II. Pharnabazos'un huzuruna çıkarak bölgenin kendisine verilmesi ricasında bulundu. Ölen kocasının sadece Satrabın arkadaşı değil, aynı zamanda sadık bir hizmetkârı olduğunu yineleyen Mania, böylece II. Pharnabazos'un onayı ile Dardanos kentinin ve Aeolis'in yöneticiliğini kazanmış oldu.¹³ Ksenophon'un aktarımları neticesinde Mania'nın Pers idari organizasyonunda ne derece önemli bir yer tuttuğu ortaya çıkmaktadır. Kendi garnizonlarını ve askerlerini idare eden Mania, II. Pharnabazos'un yanında saf tutarak bazı isyancı Mysia kabilelerine karşı savaşmıştır. İlâveten, egemenlik alanını İç Troas'taki Skepsis, Kebren ve Gergis'e kadar genişleterek, satrap tarafından her zaman takdir edilmiş ve karşılıklı olarak değerli hediyeler alınıp, verilmiştir.¹⁴ Her ne kadar isyancı Mysia kabilelerine karşı savaşmak zorunda kalınsa da bazı Mysialı kabileleri de II. Pharnabazos'un ordusunda görev almıştır.¹⁵

Dardanos yöneticileri olan Zenis ve Mania, Perslerin yararına çalışan yerli elitlerden sadece bir kaçıydı. Ne yazık ki diğer yöneticilerin isimlerine ulaşamıyor olsak da Ksenophon bizlere onların varlığına dair net bir kanıt sunmaktadır. II. Pharnabazos, ne zaman Mania'nın bölgesine gitse, diğer yöneticilerden daha iyi bir şekilde karşılanmış ve ağırlanmışır.¹⁶ Bu bağlamda, diğer yöneticilerin kim olduğu bilinmese de bu bölgedeki Pers idari organizasyonunda yer alan yerli elitler olmalıdırlar.¹⁷ Kuzeybatı Anadolu'da bulunan Aeolis'in Persler için ne kadar önemli olduğu coğrafi konumundan dolayı anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz ki, M.Ö. 5. yüzyıl itibarı ile kıta Yunanistan ile Batı Troas arasındaki iletişim ve iş birliği artmıştı. Attika – Delos Deniz Birliği'nin Aeolis üzerine yaptığı akınlara

Persler mukavemet göstermek ve Troas ile Daskyleion Satraplık merkezini koruyabilmek için bu bölgeyi tampon bölge olarak tayin etmişlerdi.¹⁸ Tampon bölge oluşturarak savunma sistemi kurmak için Persler, kendilerine sadık bölge yerlisi kişileri görevlendirmiştir.¹⁹ Anlaşılan, yerli bölge yöneticilerinin Persler ile ortak hareket etmesi imparatorluk adına büyük bir savunma mekânızmasını ayakta tutuyordu. Aeolis, kıyılarda ve iç bölgelerde konuşlanmış Yunan şehirlerden oluşmaktaydı. Persler, bu Yunan şehirlerini idari sistemleri içerisinde tiranlar veya Pers yanlısı iktidarlar ile yönetmiştir ve Herodotos, Pers

destekçisi tiranların isimlerini aktarmaktadır.²⁰ Bununla birlikte, Troas ve Aeolis Bölgelerini kontrol eden Daskyleion Satraplık merkezinin Yunan halkı ile ne kadar iç içe olduğu bilinmemektedir. Bu önemli satraplık merkezinde Yunanların öne çıkması şaşırtıcı değildir. Arkeolojik keşifler ile gün yüzüne çıkartılan Yunan – Pers mezar stelleri, bullalar ve mühürler bunu kanıtlar niteliktedir.²¹ Daskyleion Satrabının sorumluluğu altında olan bir diğer bölge Bithynia'da da otonom statüde vasal şefler görülmektedir.²² Ksenophon, Bithynia Bölgesi'nin yöneticisi olarak Daskyleion Satrabı II. Pharnabazos'un adını aktarmıştır.²³ İstanbul'un Anadolu yakası, Kocaeli, Bolu ve Zonguldak illerini kapsayan Bithynia Bölgesi'nin krallarını yine antik yazarlarımız aracılığı ile öğreniyoruz.²⁴ Ksenophon ve emrindeki On Binler, Herakleia civarındayken, Bithynialı süvari birlikleri II. Pharnabazos'a katılarak düşmana mukavemet göstermişlerdir.²⁵ Bithynia şeflerinin bazılarının isimlerine ulaşabiliyoruz. Dydalsos, Boterias, ve Büyük İskender'in generali Kalas'ı M.Ö. 327 yılında Bithynia'da mağlup eden Bas, yazılı kaynaklarımızda bölgenin hâkimleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.²⁶ Hellenistik dönem önce-sindeki Bithynia hakkındaki bilgilerimiz epey sınırlı olduğu için bilgilerimizi parça parça birleştirmek zorunda kalıyoruz. Anlaşılan, Pers hâkimiyetindeki Bithynia Bölgesi'ndeki şefler, Daskyleion Satrabının emir ve komutası altında bölgelerini idare edebilmişlerdir. Aynı şekilde Batı Anadolu'da bulunan Lidya Satraplığı içerisinde de yönetici konumunda yerliler görülmektedir.²⁷ Herodotos'un aktardığı bir anekdotta Pythios

¹³ Ksenophon, *Hellenica*, 3. 1. 10 – 12.; Basello 2021, s. 864.; Briant 2002, ss. 640 – 642.

¹⁴ Ksenophon, *Hellenica*, 3. 1. 13.; Jack Martin Balcer, "The Ancient Persian Satrapies and Satraps in Western Anatolia", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 1993, s. 86.; James Cook, *The Persian Empire*, The Chaucer Press, London 1983, s. 178.

¹⁵ Ksenophon, *Hellenica*, 4. 1. 24.

¹⁶ Ksenophon, *Hellenica*, 3. 1. 12.

¹⁷ Sevgi Sarıkaya, *Anadolu'da Persler Daskyleion Satraplığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 372.

¹⁸ Sekunda 1986, s. 15.

¹⁹ İsmail Gezgin, *Pers Yönetimi Döneminde Batı Anadolu Şehir Devletlerinin Politik ve Sanatsal Yaşamı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997, ss. 118 – 120.

²⁰ Herodotos, 4. 138.; Frederic William Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge University Press, 1910, s. 164.

²¹ Briant 2002, s. 699 – 700.; Maffre 2007, s. 117 – 126.

²² Briant 2002, s. 699.

²³ Ksenophon, *Anabasis*, 7. 8. 25.

²⁴ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 29.

²⁵ Ksenophon, *Anabasis*, 6. 4. 24.

²⁶ Memnon, *Herakleia Pontike*, 20. 1 – 2.

²⁷ Cook 1983, s. 176.

isminde bir Lidyalı karşımıza çıkmaktadır. Pythios, Kserkes'in ordu masraflarını karşılamış zengin bir Lidyalı soyludur.²⁸ Lidya Kralı Kroisos'un hanedanına mensup olan Pythios'un, kendisine miras bırakılan toprakları yönetmiş ve Karia'da Pythiopolis isminde bir şehir de kurmuştur.²⁹ Lidyalı Pythios, Persler ile soylu sınıftan olan Lidyalıların askeri alanda ortaklaşa faaliyet yürüttüğüne dair bir örnektir.³⁰

Ancak, zorlu coğrafyalarda durum değişmekteydi. Pers İmparatorluğu içerisindeki çöl veya yüksek rakımlı dağlarda yaşayan etnik unsurlar, doğrudan müdahale edilebilmesi zor olduğu için karşılıklı çıkar ilişkisi dâhilinde kontrol edilebilmiştir. Herodotos, Kambyses ile Arap kabilelerinin ilişkisini aktarmaktadır. Arapların yardımı ile Sina Çölü'nü geçmeyi başaran Pers ordusu, bu sayede Mısır'ı fethedebilmiştir.³¹ İran'ın batısındaki Zagros Dağları'nda ve Orta Asya'da yaşayan göçebe kavimler de karşılıklı hediyeleşme ve gerektiği zaman Pers ordusu için asker temini ile idari yapıda kalmışlardır. Güneybatı Anadolu'daki Pisidia ve Doğu Karadeniz Bölgesi de bu yol ile idare edilmiştir. Hem Arap kabileleri, hem de dağ kavimleri ile yapılan bu menfaat antlaşmaları, Persleri tehlikeli akınlardan korumuş, daha rahat hareket edebilmelerine imkân tanımıştır.³² Böylece Persler, ekonomik getirileri ve güvenliği sağlayarak kısmi özerklik dâhilinde kontrolü güç kavimleri yanlarında tutmayı başarmış ve siyasi çıkarlarına uygun olarak düzenlemeler yapmıştır.³³ Her ne kadar II. Kyros, satraplarını doğrudan görevlendirdiyse de Kilikya, Paphlagonia ve Kıbrıs'a herhangi bir satrap ataması gerçekleştirmemiştir.³⁴ II. Kyros'a direniş göstermeden biat ettikleri gerekçesiyle bu bölgelerin yönetimleri vasal krallara ve yerli hanedanların kontrolüne bırakılmıştır.³⁵ Syennesis olarak adlandırılan Kilikya kralları, M.Ö. 480 yılında Kserkses'in Yunanistan Seferi esnasında Pers donanmasında yerlerini almışlardır.³⁶ Özerk olarak imparatorluğa bağlı olan Kilikyalılar, Pers Kralı istediği vakit asker ve haraç vermek mecburiyetindeydiler.³⁷ Kilikya, Anadolu'nun güneyinde bulunan bölgeye verilen coğrafi isimdi. Ancak, Kilikya'nın vasal statüsü M.Ö. 4. yüzyılın başlarında değişti. II. Dareios'un oğlu Genç Kyros, M.Ö. 405 yılında atandığı Sardeis Satraplığında görevini icra ederken Pers Kralı olan abisi II. Artakserkses'e karşı

isyan etti.³⁸ M.Ö. 401 yılında Kunaksa'da meydana gelen savaşta Genç Kyros ve asiler öldürüldü. İsyançı Kyros, İran'a doğru hareket ederken Kilikya'ya gelmişti. Amacı; Kilikya Syennesisi ile ittifak kurmaktı. Olumlu cevap alması üzerine Syennesisin değeri II. Artakserkses nezdinde kayboldu ve Kilikya'nın özerk statüsüne son verilerek, doğrudan Pers Kralı tarafından satrap atanan döneme geçildi.³⁹ Kaynak yetersizliği nedeniyle her satrapın adını öğrenemesek de daha sonra Kamissares ve Datames'in Kilikya'da satrap olduklarını biliyoruz.⁴⁰ M.Ö. 4. yüzyılın başından itibaren Pers Kralları tarafından Kilikya'da satrapların görevlendirildiğini bilsek de bu bölgede yerli hanedanların etkisi bitmemiş, kültürel ve mimari özelliklerde kendisini göstermiştir. İlaveten, satraplara rağmen yönetimde yerli elitlerin varlığı her daim etkili olmuştur.⁴¹

Pers hâkimiyetindeki Anadolu'da vasal kralların olduğu tek yer Kilikya değildi. Kilikya'daki duruma benzer bir şekilde bugünkü Orta Karadeniz'de bulunan Paphlagonia Bölgesi de vasal şeflerin hâkimiyeti altındaydı. Diğer bölgelerde de görüldüğü üzere Paphlagonia Şefleri, Pers İmparatorluğu'na haraç ve askerlik hizmeti vermek ile yükümlüydüler.⁴² Her ne kadar kendi içlerinde özgür de olsalar bugünkü Bandırma ilinin otuz kilometre güneyindeki Ergili köyü yakınlarındaki Daskyleion kentinde yaşayan Pers Satrapının sorumluluğu altındaydılar.⁴³ Nitekim Herodotos, Paphlagonia'nın, Daskyleion Satrapının yönettiği bölgenin içinde olduğunu aktarmıştır.⁴⁴ Son Daskyleion Satrapı olan Arsites ise M.Ö. 334'teki Granikos Savaşı'nda Paphlagonialı süvarileri komuta etmiştir.⁴⁵ Maalesef kaynaklarımızın teferruatsız olmaları nedeniyle yazılı kaynaklarımız vasıtasıyla elde ettiğimiz kopuk bilgileri birleştirmek zorunda kalıyoruz. Ksenophon, Paphlagonia'da Korylas isminde bir şefin varlığını aktarmıştır.⁴⁶ M.Ö. 395 yılında Sparta Kralı Agesilaos, Daskyleion'a geldiği vakit Spithridates tarafından Paphlagonia Kralı Oty's'in yanına ittifak amacıyla götürülmüştür.⁴⁷ Daha sonra II. Artakserkses'e karşı isyan eden Paphlagonia Kralı Thyus, Datames tarafından yakalanmış ve Pers Kralına teslim edilmiştir.⁴⁸ Dönemi aktaran kaynaklarımız sınırlı olduğu için Paphlagonia Kralları hakkında

²⁸ Herodotos, VII. 27 – 30.

²⁹ Nicholas Sekunda, "Changing Patterns of Land-Holding in the South-Western Border Lands of Greater Phrygia in the Achaemenid and Hellenistic Periods", *Colossae in Space and Time Linking to an Ancient City*, Göttingen 2011, ss. 49 – 51.

³⁰ Latife Summerer, "Duvar Resimleri", *Tatarlı Renklerin Dönüşü*, Latife Summerer ve Alexander von Kienlin (Ed.), Promat Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 178.

³¹ Herodotos, 3. 4 – 5.; 8 – 9.; 11 – 13.

³² Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu Cilt II*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, ss. 412 – 413.;

³³ Kuhrt 2013, s. 412.; Tuplin 1987, ss. 114 – 115.; Vogelsang 1992, ss. 314 – 315.; Wiesehöfer 2019, ss. 96 – 98.

³⁴ Herodotos, 3. 19.; Ksenophon. *Kyrou*. 7. 4. 2.

³⁵ J. M. Cook, *The Rise of the Achaemenian*, *The Cambridge History of Iran, The Median and Achaemenid Periods*, Vol. 2, Ilya Gershevitch (Ed.), s. 272.

³⁶ Herodotos, 7. 98.

³⁷ Frederic Maffre, "Pers Hâkimiyeti Altında Anadolu Halkları", *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, Kaan İren, Çiçek Karagöz, Özgün Kasar (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

³⁸ Ksenophon, *Anabasis*. 1. 1. 6. - 1. 1. 9.; Plutarkhos. *Artakserkses*. 8. 2.; 11. 6.

³⁹ Diodorus, 14. 20. 3.; Ksenophon, *Anabasis*, 1. 2. 21 – 1. 2. 27.; Briant 2002, s. 625.; Cook 1983, s. 172.

⁴⁰ Cornelius Nepos, *Datames*, 2.

⁴¹ Charles Gates, "Cilicia, 550–330 BC: Persians and locals", *Achaemenid Anatolia: Persian Presence and Impact in the Western Satrapies 546–330 BC*, Ashk P. Dahlen (Ed.), Uppsala 2017, s. 138.

⁴² Maffre 2017, s. 56.

⁴³ Briant 2002, s. 698.

⁴⁴ Herodotos, 3. 90.

⁴⁵ Diodorus, 17. 19. 4.

⁴⁶ Ksenophon, *Anabasis*, 6. 1. 1.; 7. 8. 25.

⁴⁷ Ksenophon, *Hellenica*, 4. 1. 2 – 3.

⁴⁸ Cornelius Nepos, *Datames*. 2 – 3.

fazla bir bilgimiz mevcut değildir. Ancak, aynı Mysia'da olduğu gibi Paphlagonia Bölgesi de Pers hâkimiyeti altında birden çok yerli şef aracılığı ile yönetilmiş gibi gözükmektedir.⁴⁹ Batı Anadolu'daki Karia Bölgesi de Bithynia, Kilikya ve Paphlagonia'daki örneklerle benzer şekilde vasal kralların olduğu bir yerdirdi. Yazılı kaynaklarımızın daha aydınlatıcı olması sebebiyle Karia hakkında daha çok bilgiye ulaşabiliyoruz. Öncelikle Karia'da, Sardeis Satrabına bağlı yaşayan yerel hanedanların yönetimini görüyoruz.⁵⁰ Herodotos, M.Ö. 480 yılında Pers donanmasında komutanlık görevini icra eden ve Karia'da bir kadın olan Artemissia'dan bahsetmektedir.⁵¹ Daha sonra; Pers hâkimiyetindeki Karia Bölgesi'nde yerli hanedanların bastırılmış olduğu sikkelerin varlığı tespit edilmiştir.⁵² Karia Bölgesi, Perslerin bölgeyi ilk ele geçirdiği tarihlerden, M.Ö. 4. yüzyılın başına kadar, Sardeis Satraplığına bağlı ancak kendi içlerinde özgür olan yerli hanedanların aracılığı ile idare edilmiştir. II. Artakserkes'in idari reformları neticesinde Karia'nın statüsü özerk yapılarak, yönetimi, köklerinin M.Ö. 5. yüzyılın başlarına kadar gittiği düşünülen bölge yerlisi Mylasalı Hekatomnoslara verilmiştir.⁵³ Ancak, Karia'nın Hekatomnidlere verilmesinden önce de burada yerli hanedanların bastırıldığı sikkeler gün yüzüne çıkarılmıştır.⁵⁴ Hekatomnidler döneminde o güne kadar en parlak çağını yaşayan Karia, daha sonra Likya Bölgesi'ni ilhak etmiştir. Daha önceki dönemlerde de Likya aynı Karia gibi yerli hanedanlar ile yönetilen bir bölgeydi. Büyük ihtimalle, Sardeis Satraplığına tâbi bulunuyordu.⁵⁵ Hekatomnos ailesi, Karia Bölgesi'ni veraset sistemi ile yönetmiştir. M.Ö. 4. yüzyılın başından, Pers hâkimiyetinin son bulduğu döneme kadar geçen sürede yerli krallar karşımıza çıkmaktadır. Sırasıyla; Hekatomnos (M.Ö. 392 – 371), Mausolos (M.Ö. 377 – 353), İdrius (M.Ö. 351 – 344) ve Piksodoras (M.Ö. 341 – 335) Karia Bölgesi'nin kralları olmuştur.⁵⁶ Karia'nın, Pers hâkimiyeti zamanında en parlak çağını yerli Hekatomnoslar ile yaşadığı bilinmekle birlikte; bu sülalenin yönetici konumunda olduğunu kanıtlayan sekiz adet yazıt da gün yüzüne çıkarılmıştır.⁵⁷ Görüldüğü üzere; Pers İmparatorluğu içerisindeki yerli krallar ve hanedanlar, vergi, haraç ve askerlik

hizmetlerini sağlamaları şartıyla statülerini korumuşlardır. Kilikya, Paphlagonia, Karia ve Bithynia'nın yerli şefler aracılığı ile yönetildiği aşikârdır.⁵⁸ Nitekim M.Ö. 480 yılında Kserkes, Yunanistan'a sefer düzenlerken Pers ordusunda Paphlagonialılar ve Kilikyalıların da görev aldıkları bilinmektedir.⁵⁹ Tüm bu yazılı kaynaklar Pers idari sistemi içerisinde var olan yerli etnik unsurların varlığını kanıtlar niteliktedir. Ancak, arkeolojik bulgularımız da bu hususta önemli bir noktada durmakta ve yazılı kaynaklarımızı desteklemektedir. 1998 yılında Çanakkale'nin Çan ilçesindeki Çingene Tepe Tümülüsü'nde keşfedilen Çan Lahdi, bir takım ipuçlarını gözler önüne sermektedir. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen bu lahdin sahibinin yirmili yaşlarında savaşta ya da kazada hayatını kaybetmiş bir erkek olduğu anlaşılmıştır.⁶⁰ Mezar, büyük ih-

Tatarlı Tümülüsü Mezar Odası-Afyon

<https://sanat.ykykultur.com.tr/sergiler/tatarli>

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-tatarlinin-essiz-mezar-odasi-sergilenmeyi-bekliyor-2521/>

timalle Pers elitlerinden birisine ait olmakla birlikte; bu elit kişi, Pers hâkimiyeti esnasında Altıkulaç köyünde yerleşim kurmuş ve burayı yönetmiş bir idareci olmalıdır.⁶¹ Lahdin kısa yüzündeki savaş sahnesinde süvari, süvariye eşlik eden bir asker ve mızrak vasıtasıyla saf dışı bırakılan bir düşman betimlenmiştir. Süvarinin kuşandığı zırh ve giyiminden dolayı Pers olduğu düşünülmürken, arkasında ona eşlik eden kişinin ise Yunan olabileceği görüşü bulunmaktadır.⁶² Ancak, bu kişinin Mysialı bölge yerlileri olabileceği de görüşler arasındadır.⁶³ Anlaşılan, Persler için önemli bir bölge olan Troas'ta

⁴⁹ Briant 2002, s. 642.

⁵⁰ Maffre 2017, s. 53.; M. Mellink, *Anatolia, The Cambridge Ancient History, Persia, Greece and the Western Mediterranean 525 - 479 BC.*, 2006, s. 223 – 224.

⁵¹ Herodotos, 7. 99.

⁵² Deniz Kaptan, "Asia Minor", *A Companion to The Achaemenid Persian Empire*, Bruno Jacobs and Robert Rollinger (Eds.), Wiley Blackwell, Vol. 1., USA 2021, ss. 288 – 289.

⁵³ Oliver Can Henry, "Karia, Kariahlılar ve Labraunda / Karia, Karians and Labraunda", *Mylasa / Labraunda Milas Çomakdağ, Güney Ege Bölgesinde Arkeoloji, Tarihi ve Kırsal Mimari*, Murat Ural ve Figen Kuzucu (Ed.), Milli Reassürans T.A.Ş., İstanbul 2010, s. 71.

⁵⁴ Kaptan 2021, ss. 288 – 289.

⁵⁵ Herodotos, VII. 98.; M. Mellink, *Anatolia, The Cambridge Ancient History, Persia, Greece and the Western Mediterranean 525 - 479 BC.*, 2006, s. 215.

⁵⁶ Henry 2010, ss. 71 – 73.

⁵⁷ Gezgin 1997, s. 114.

⁵⁸ Tuplin 1987, s. 114.

⁵⁹ Herodotos, 7. 72 – 91.

⁶⁰ Elspeth R. M. Dusinberre, "Impacts of empire in Achaemenid Anatolia", *Achaemenid Anatolia: Persian Presence and Impact in the Western Satrapies 546–330 BC*, Ashk P. Dahlen (Ed.), Uppsala 2017, s. 47.

⁶¹ Musa Tombul, *Çanakkale Kültür Envanteri Arkeolojik Yerleşim Alanları ve Sanat Tarihi Yapıları*, Matsis Matbaa, İstanbul 2015, s. 332.; John Ma, "Mysians on The Çan Sarcophagus? Ethnicity and Domination in Achaemenid Military art", *Historia Band XXX*, Stuttgart 2008, s. 1.

⁶² Dusinberre 2017, s. 47.; Maffre 2007, s. 121.; Musa Tombul, Nurten Sevinç, Reyhan Körpe "1999 Yılı Çan, Altıkulaç Köyü Çingene Tepe Tümülüsü Kurtarma Kazıları", *11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 24 – 26 Nisan 2000 Denizli, No: 76, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara 2001, ss. 183 – 184.

⁶³ Ma 2008, ss. 1 – 16.

yerliler, Pers komutanına savaşta eşlik edebilecek seviyelere kadar yükselme şansına sahiptirler.

Pers hâkimiyetindeki Anadolu'nun iç kısımlarında da idari yapının buna benzer şekilde devam ettiği varsayılabilir. En önemli kanıtlarımızın başında M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Kelenai'daki (Afyon) Tatarlı Tümülüsü gelmektedir. Tümülüsün mezar odasında Persler ve İskitler arasında gerçekleştiği düşünülen bir savaş sahnesi betimlenmiştir. Burada mutlak bir Pers zaferi gözler önüne serilmektedir. Gerçekte bu savaşın yaşanmadığı düşünülse de bu sahnelerden anlaşılabilir; Frigya Bölgesi, Pers İmparatorluğu'nun ideolojisini benimsemiştir.⁶⁴ Ayrıca, mezar odasının girişlerinin de Pers usulünde dekore edilmesi Pers ve Frig kültürünün ne derece iç içe geçtiğini göstermektedir.⁶⁵ İlaveten, Frig kültüründe tümülüslerin yeri ve önemi göz önünde tutulduğunda, Tatarlı'daki Pers motif ve desenleri, Persler ile iş birliğinde bulunmuş Frig Beylerinin mevcudiyeti yönündeki fikirleri sağlamlaştırmaktadır.⁶⁶

Pers hâkimiyeti esnasında yerli kültürlerin ve Pers kültürünün kaynaştığı bir diğer önemli bölge de Likya Bölgesidir. Likya'da bulunan yerli hanedanlara değinmiştik. Haliyle, yerli kültür üzerine etkileri gözle görülür biçimde yansımıştır. Antalya Kınık'ta keşfedilen ve M.Ö. 360 yıllarına tarihlendirilen Payava Lahdi, belki de bölge yerlileri ve Pers idarecileri arasındaki ilişkiyi görmemiz açısından en çarpıcı örneklerimizden birisidir. Bu lahitte, Sardeis Satrapı Autophradates ile Likya Beyi Payava birlikte görülmektedir.⁶⁷ Yerli bir elit olan Payava, Likya Bölgesi'ni Persler için güvende tutan ve iş birliğine giden birisi olmalıdır.⁶⁸ Lahdin Batı yüzünde görülen sahnede Payava, Satrap Autophradates tarafından onurlandırılmaktadır. Anlaşılabilir, M.Ö. 4. yüzyılda Likya Bölgesi'nde cereyan eden isyanlarda Persler ile birlikte hareket etmiş ve isyanların bastırılmasında aktif bir rol almıştır. Bunun neticesinde, Persler tarafından Payava'ya bu görkemli lahit hediye edilmiş ve aralarındaki sıkı bağların gücü gösterilmiştir.⁶⁹ Likya'daki Karaburun Tümülüsü de Pers hâkimiyetindeki bölgede olan bitenler hakkında bilgi verici kaynak niteliğindedir. Karaburun Tümülüsü'nün mezar odasında betimlenen duvar resminde Likyalı olduğu düşünülen bir soylu Pers kıyafet ve takıları kuşanmış, huzuruna çıkan kişileri selamlamaktadır. Bu durum, Likyalı soyluların imparatorluğun ihtişamlı yaşam tarzını benimseyerek Pers hâkimiyeti altında sorunsuz yaşadığını göstermektedir.⁷⁰ Tüm bu Pers – Anadolu tipindeki ölü gömme ve cenaze kültürel etkileşimleri; Perslerin ce-

naze ritüellerini taklit eden, zengin ve ihtişamlı yaşamı benimsemiş yerli elitlerin ellerinde tuttıkları gücü dışa vurumlarını göstermektedir.⁷¹ Dikkat çekilmesi gereken nokta, bu kişilerin mezarlarında bulunan Pers kökenli nesnelere. Anlaşılabilir, mezarların sahibi olan yerli elitler, Perslere ait olan yaşam biçimini, malzemeleri, kültürel nesnelere hayatlarının her alanında kullanmaktan kaçınmamış, Doğu kültürüne adapte olurlarken de herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Anadolu'nun daha pek çok satraplık merkezinde Pers – Anadolu stilinde bulgular keşfedilmiştir. Lidya'da, üzerinde Pers ikonografilerinin ve yerli kişilerin isimlerinin bulunduğu piramidal mühürler keşfedilmiştir. Bu keşif, Lidyalı elitlerin bürokratik ve idari meselelerde Persler ile ortak hareket ettiğini göstermesi açısından önemlidir.⁷² Gordion'da da buna benzer Pers ikonografilerinin işlendiği mühürler gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷³ Kilikya'daki yerli kralların tahtlarında Persepolis'teki törenleri taklit eden sahneler görülmüştür.⁷⁴ Yazılı ve arkeolojik kaynaklarımızı değerlendirmeye tabi tutulduğu vakit ortaya çıkan sonuç; Pers idari sistemindeki Anadolu halklarının durumu anlaşılır olmaktadır. Görüldüğü üzere Persler, fethettikleri bölgelerdeki etnik unsurların özelliklerine göre idari sistemlerinde düzenlemeler yapmıştır. Bazen coğrafi şartlar da yönetim hususunda esneklik yaratmıştır. Her ne kadar satraplık merkezinin en başında Persler olsa da bölge yerlisi elit kişiler özel olarak görevlendirilip kendi bölgelerindeki idari yapı içerisinde ön plana çıkmışlardır. Hiçbir zaman bu etnik unsurları Doğu kültürlerine zorla sokarak asimile etmek, dillerini, dinlerini, kültürlerini, gelenek ve göreneklerini değiştirmeye çalışmak imparatorluk ideolojisi olmamıştır. Aksine, barışçıl ve müreffeh bir ortam teşkil edilmiştir. Bu bağlamda, bazı yerli hanedanların Pers isimleri kullandığı bile görülmüştür. Pers – Anadolu stiline kültürel kaynaşma, yerliler ve Persler arasındaki evlilik bağları olduğunu göstermektedir.⁷⁵ Ksenophon tam da bu noktada Paphlagonialı Otys ve Pers soylusu Spithridates'in kızının evlendiğini aktarmaktadır.⁷⁶ Aşıkâr olan, bu evliliklerin Anadolu'nun daha pek çok yerinde gerçekleşmiş olduğudur. Sonuç olarak; tüm kaynaklar ve örnekler incelendiği zaman olumsuz algılar ve "Pers Tiranlığı" minvalindeki yorumların aksine bir tablo ortaya çıkmaktadır. İki yüz yıllık Pers hâkimiyetinde Anadolu halkları huzur içerisinde yaşamış ve kimliklerini koruyabilmişlerdir. Hatta Persler yıkıldıktan sonra kurulan Helenistik Krallıklar'da bile Pers nüfuzu ve etkisi devam etmiştir.

⁶⁴ Summerer 2010, s. 178.

⁶⁵ Latife Summerer, "Picturing Persian Victory: The Painted Battle Scene on the Munich Wood", *Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran*, Askold Ivantchik and Vakhtang Licheli (Eds.), Leiden 2007, s. 5 – 6.

⁶⁶ Dusinger 2013, ss. 178 – 179.

⁶⁷ Maffre 2017, s. 59.

⁶⁸ Maria Brosius, *A History of Ancient Persia The Achaemenid Empire*, Blackwell History of the Ancient World, Blackwell 2020, s. 34.

⁶⁹ İsa Kızgut, Payava Lahdi Kabartmaları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 1997, ss. 39 – 42.

⁷⁰ Kaptan 2021, s. 289.; Maffre 2017, s. 60.

⁷¹ Brosius 2020, s. 39.

⁷² Briant 2002, s. 704.; Maffre 2017, s. 59.

⁷³ Dusinger 2013, s. 72.

⁷⁴ Dusinger 2013, s. 250.; Kuhrt 2013, s. 426.

⁷⁵ Sekunda 1986, s. 15.

⁷⁶ Ksenophon, *Hellenica*, 4. 1. 7.

Aksaray Lisesi Mayıs 1962 Orta Kısım 1-C Sınıfı Öğrencileri. Fransızca Öğretmenleri Nurten KALLECİ ve Gülten EGE. Aksaray Kültür 68 Arşivi (üste)

Balçık Ahmed Bey Camii Önünde Müslüman Ahali, 1900'lerin sonları (Kaya, Mübadillerin İzinde Arşivi)

RIZA ŞAH PEHLEVİ’NİN FARS KİMLİĞİNİ PEKİŞTİRME ÇABALARI

Mehmet KISAK*

Harran Üniversitesi

Rıza Şah Pehlevi, yirminci yüzyıl İran’ında Kazak Tugayı içerisinde hızla yükselişe geçen ve ülkenin birçok yerinde askeri başarı elde eden biri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. O, 1921 yılında Kaçarlara karşı bir darbe gerçekleştirerek kuracağı hanedanın ilk adımını atmıştır. Bu darbe neticesinde önce Başbakanlık ve 1925 yılında ise kendi şahlığını ilan ederek Pehlevi soyadını almıştır. Böylelikle Şah tarafından yeni kurulan hanedan da Pehlevi Hanedanı adıyla anılmıştır. Kurulan bu yeni hanedan, batılılaşma ve çağdaşlaşma gibi değişimler yaşamıştır. Bu değişimlerin haricinde milliyetçilik adına da bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Rıza Şah Pehlevi’nin ülkenin başına geçtiği dönemde milliyetçilik fikri birçok ülkeyi etkisi altına almıştı. Küresel çapta etkisini gösteren milliyetçilik düşüncesi birçok ülkede olduğu gibi İran’da etkisini göstermiştir. Ancak İran’da ve özellikle de Rıza Şah dönemindeki milliyetçilik fikri tamamen Fars unsurunu ön planda tutan bir anlayışla gelişmiştir. Bu anlayış çerçevesinde Fars milliyetçiliğini ön plana çıkarma ve topluma yansıtma açısından birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bunlar arasında sosyo-kültürel bir etkiye sahip kurumsal faaliyetler dikkati çekmiştir. Bu girişimler arasında Düşünce Geliştirme Kurumu ve Milli Eserler Derneği’nin kurulması ile ülke isminin İran olarak değiştirilmesi yer almıştır. Bu faaliyetlerin bir kısmı doğrudan Rıza Şah’ın milliyetçilik anlayışını pekiştirmek amacıyla gerçekleştirilirken bir kısmı da ortaya çıktıktan sonra bu amaca hizmet etmiştir. Bunlardan Düşünce Geliştirme Kurumu’nun kimlik inşası ve tanımlaması hususunda önemli bir işlevi olmuştur. Bu kurum özellikle Fars kimliğini öne çıkaran gazete, kitap basımı gibi faaliyetler yürütürken aynı zamanda çeşitli konferanslar da düzenlemiştir. Oluşturulan Milli Eserler Derneği ise yeni İran olarak tanımlanan İran modernitesinin genel projesini temsil etmiştir. Özellikle

bu bağlamda tarihi şahsiyetlerin biyografileri üzerinde değişiklik yapılmış; fotoğraf, madeni para, karpostallar gibi çeşitli araç ve gereçler geniş topluluğa dağıtılmıştır. Bunlara ek olarak modern İran’ın inşası esnasında “Aryan tipi”, “eski şanlı geçmiş”, “modern ulus” söylemleri belirgin hale getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Fars kimliğini pekiştirme adına İslam öncesi ikonların ve prototiplerin yeniden canlandırılması da bu dernek aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yine bu dönemde gerçekleştirilen diğer bir faaliyet ise Persia yerine İran isminin kullanılmaya başlaması olmuştur. Bu değişiklik ile İran’da yaşayan toplulukların Fars olduğu vurgulanmıştır. Rıza Han, Fars bir ailenin üyesi olarak 1870’li yılların sonlarına doğru Mazenderan’a bağlı Elast Köyü’nde doğmuştur.² Babasının bazı kaynaklarda Abdullah Han, annesinin ise Gürcü asıllı Zehra Nuşafarin olduğu belirtilmiştir.³ Asker kökenli bir aileden gelen Rıza Han’ın babası ve dedesi vilayet alayında görev almış ve hatta dedesi 1848 yılında Herat’taki kuşatma esnasında öldürülmüştür.⁴ Rıza Han’ın oğlu Muhammed Rıza Şah ‘Self-made Men’ adlı kitapta babasının henüz kırk günlük iken babasını kaybettiğini ifade etmiştir.⁵ Babasının ölümü üzerine Rıza Han, annesi tarafından Tahran’daki Sengeleç Mahallesi’ne getirilmiştir. Bu mahallede zor günler geçirmiş ve bu zorluklar onun asi bir karaktere bürünmesinde etkili olmuştur.⁶ O, on iki yaşındayken Kazak Tugayı’nda görevli olan amcasının yanında bir süre kalmış ve on beş yaşına geldiğinde ise bu tugayda ufak çaplı görevler almaya başlamıştır. Önce Sevadkuh’ta bulunan karargâhta cüzi bir maaş karşılığında çalışmış, ardından üç tümen maaş bağlanarak askeri kadroya dâhil edilmiştir.⁷ Ergenlik çağına geldiğinde ise bu tugayın daimi bir elemanı olmuştur.⁸ Kazak Tugayı’nda almış olduğu eğitimin davranışlarına da yansıdığı Rıza Han ülkenin birçok yerinde görev almasından ötürü

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Dr. (YÖK 100/2000 Doktora Projesi Mezunlu), mhmtdk63@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Atay Akdevelioğlu, vd. “Orta Doğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)*, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 359.

² Gavin R. G. Hambly, “The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941”, *The Cambridge History of Iran (From Nadir Shah to the Islamic Republic)*, ed. Peter Avery vd. Cambridge: Cambridge University Press, 2008), p. 219. Doğum günü münasebetiyle yapılan program ve törenler Rıza Han’ın Mart ayının 15’inde doğduğunu göstermektedir. Bkz. (BOA, HR.İM, 252-87); (BCA, 30-10-0-0/261-759-4).

³ Ebru Çakmak, *The Modernization Policies of Atatürk And Reza Shah: A Comparative Content Analysis*, Master Thesis, The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, 2002, p. 72.

⁴ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, New York: Cambridge University Press, 2008, p. 63.

⁵ “Frank Portrait of an Austere Ruler”, *The Times* (March 28, 1956), p. 9.

⁶ Yılmaz Karadeniz, “İngiltere’nin İran’da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi’yi İktidara Getirmesi (1921)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/27 (Yaz 2013): s. 295.

⁷ Karadeniz, “İngiltere’nin İran’da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi’yi İktidara Getirmesi (1921)”, s. 296.

⁸ Michael Zirinsky, “Rıza Shah’s Abrogation Of Capitulations, 1927-1928”, *The Making Of Modern Iran (State and Society Under Rıza Shah, (1921-1941)*, ed. Stephanie Cronin, London: Routledge Publishing, 2003, p. 85.

İran'daki toplulukları ve onların kültürlerini çok iyi tanımıştır. Bununla birlikte dış devletlerin ülke üzerinde egemenlik kurma düşüncesine karşı olması onun milliyetçi ve merkezî yetçi bir yapıda olmasında etkili olmuştur.⁹ Kabiliyetli ve zeki olmasından dolayı hızlı bir şekilde ordu içerisinde yükselme göstermiştir.¹⁰ Birçok dili konuşabilen Rıza Han çeşitli isim ve unvanlara sahipti. Kazak Tugayı'ndayken savaş bakanı olduğu esnada 'serdar-ı sipah' unvanını almıştır.¹¹ Bu unvanın haricinde aşiret kökeninden geldiğini simgeleyen ve aynı zamanda askeri amaçla da kullanılan Rıza Han ismini de kullanmıştır.¹² Ayrıca Muhammed Ali Furuği tarafından ona Pehlevi ismi seçilmiştir. Bu isim aynı zamanda hanedan ismi olarak da kullanılmıştır.¹³

Rıza Şah'ın İktidara Gelişi ve Fars Milliyetçiliği: İngiltere, İran'da takip etmiş olduğu siyaset çerçevesinde ekonomik sömürü gerçekleştirmek ve İran'da askerlerini bulundurmak için engelleri bertaraf etmiştir. Bunun yanında İran'daki nüfuzuna tehdit olarak gördüğü sosyalist faaliyetlere karşı tedbirler almış ve ardından kendisine bağlı merkezi bir idare kurmak için kolları sıvamıştır.¹⁴ Böylece bu merkezi hükümetin başına getirilecek kişinin Rıza Han olması kararlaştırılmıştır.¹⁵ Kazak Tugayı'nda hızla yükselişe geçen Rıza Han, Birinci Dünya Savaşı esnasında Hemedan Piyade Taburu Kumandanlığı'na getirilmiştir.¹⁶ Orduda daha küçük yaşlarda bulunması ve ilerleme kaydetmesi askerleri tanıma konusunda başarılı olmasını sağlamıştır.¹⁷ Bu başarıları ile ön plana çıkan Rıza Han, İngiltere tarafından görevlendirilmiş olan General Ironside'nin girişimleri ile devletin başına geçmiştir. Ironside, öncelikle Rıza Han ile görüşerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir rapor göndermiş ve bu raporda onun kendilerine hizmet edeceğine inandığını ve darbe hazırlıklarını ise Ziyaeddin Tabatabai ile yapılacağını belirtmiştir.¹⁸ Ironside ayrıca gerçekleştirdiği bir toplantıda darbe sonrasında Ziyaeddin Tabatabai'nin Başbakan olması gerektiğini

Rıza Han'a kabul ettirmiştir. Görüşmede Rıza Han Tahran'ın ele geçirilmesi ve Ahmed Şah'ın tahttan indirilmesinin problem olmayacağını Ironside'a bildirirken İngiliz General de Tahran'da bulunan elçisi Normon'a darbe için gerekli hazırlıkların yapılması talimatını vermiştir.¹⁹ Öte yandan İran'da önemli derecede etkili olan Jandarma güçleri, Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ve Rıza Han'ın planladığı hareket içerisinde yer almıştır. Özellikle Kazak Birliği ile Jandarma güçleri arasında bir işbirliği gerçekleşmiş ve 1920'lerin başlarına gelindiğinde ise bu birlik etkin bir bağlantıya dönüşerek darbenin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.²⁰ Darbe için gerekli ortam oluşmuş ve 1921 yılının başlarında²¹ Rıza Han emrindeki 2500 kişilik Kazak kuvvetiyle Tahran'a girerek stratejik açıdan önemli olan yerleri kontrol altına almıştır. Bu gelişmeyle birlikte hükümet değişerek Seyyid Ziyaeddin Tabatabai tarafından yeni bir hükümet kurulmuştur.²² Rıza Han ise Ahmed Şah tarafından devletin Savaş Bakanı olarak seçilmiştir. Aradan üç ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra Rıza Han ile anlaşamayan Seyyid Ziyaeddin ülkeden ayrılmıştır.²³ Bu olay sonrasında yeni bir hükümet kurulmuş ve bu gelişme Rıza Han'ın önünü açmıştır.²⁴ Böylece kurulan bu yeni hükümette Rıza Han, Savaş Bakanlığı görevine devam etmiş ve 1923 yılında Kavamüssaltana'yı tutuklatarak onun yerine Ahmed Şah tarafından İran'ın Başbakanı olarak atanmıştır.²⁵ Başbakanlık görevini bir süre sürdürmüş ve Ahmed Şah'ın sürgün edilerek Avrupa'ya gönderilmesinin ardından ülkeyi tek başına yönetmeye başlamıştır. O, Kaçarlara son vermek ve yeni bir anayasa hazırlamak amacıyla Kurucu Meclis'in toplanmasını sağlamıştır.²⁶ 1925 yılında toplanan meclis yazılı anayasanın dört maddesini hanedan değişikliğine göre revize etmiş ve bu anayasa ile Rıza Han'a İran şehinşahi olma unvanı verilmiştir. Bu gelişme ile Kaçarlara son verilmiş ve yerine Pehlevi yönetimi kurulmuştur.²⁷ Hanedanın ismi Pehlevi olarak deği-

⁹ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Oxford: Blackwell Publishing, 2005, p. 224-225.

¹⁰ Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", p. 219.

¹¹ "Persian Cabinet Analysed: Careers of New Ministers", *The Times*, (August 4, 1921), p. 7.

¹² Garthwaite, *The Persians*, p. 18.

¹³ Arash Kazemvand Niar, "İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüşt Milliyetçiliği", *Art-Sanat Dergisi*, 11 (Ocak 2019): s. 260.

¹⁴ Karadeniz, "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)", s. 297-298.

¹⁵ Maksud Rençber vd. "Aklâniyet ve Moderniyet der Nigâh-ı Muhammed Âli Furuği be Siyaset-i Hârici-i İran," *Fasılname-i Pejuhişhâ-yı Revâbit-i Beynelmîlel*, 8/4 (1397): s. 235. 1925 ila 1930 yılları arasında Tahran Büyükelçiliği yapmış olan Memduh Şevket Esental, Rıza Han'ın İngilizlerin desteğiyle İran'da başa geldiğine dair söylentiler olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Memduh Şevket Esental, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 17. Memduh Şevket Esental'ın Tahran Büyükelçiliğine görevlendirilmesi ile ilgili Bkz. (BCA, 30-18-1-1/14-47-1); (BCA, 30-18-1-2/13-58-12).

¹⁶ "Downfall of a Tyrant", *The Times* (September 18, 1941), p. 3.

¹⁷ "Shah Rıza of Persia", *The Times* (December 14, 1925), p. 15.

¹⁸ "Seyyid Z. Tabatabai", *The Times* (August 30, 1969), p. 8; "Reformer Overthrown in Persia (Reza Khan in Power)", *The Times* (May 28, 1921), p. 9 ve Laura Etheredge, *Iran (Middle East: Region in Transition)*, New York: Britannica Educational Publishing, 2011, p. 131.

¹⁹ Karadeniz, "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)", s. 298. Ironside, Rıza Han'ı İran'da başa getirmek için darbenin gerçekleşmesinde etkili olan Bahai Mezhebi, Zargandeh Komitesi, İmparatorluk Bankası, Kazak Güçleri ve Masonluk gibi tüm faaliyetlerin

koordinasyonunun sağlanmasında da aktif rol oynamıştır. Bkz. Hamid Reza Taleghani Isfahani, "Reza Shah's Role in the Collapse of Iran's Constitutional Movement", *International Journal of Scientific Study*, 5/4 (2017), p. 321.

²⁰ Stephanie Cronin, "Iranian Nationalism and the Government Gandarmarie", *Iran and The First World War (Battleground of The Great Powers)*, ed. Toruraj Atabaki, London and New York: I. B. Tauris, 2006, p. 65-66 ve Behrooz Moazami, *State, Religion and Revolution in Iran, 1796 to the Present*, New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 38.

²¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, Bursa: Alfa Akademi Basım Yayın, 2017, s. 367. Geri çekilme kararı alan Rusya ise 26 Şubat 1921 tarihinde İran ile imzalanan Dostluk Antlaşması gereğince askerlerini geri çekmiştir. Bkz. Ralph A. Cossa, *Iran: Soviet Interests, US Concerns*, Washington: The Institute for National Strategic Studies, 1990, p. 6.

²² Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1982, p. 118.

²³ Etheredge, *Iran (Middle East: Region in Transition)*, p. 131.

²⁴ Michael Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*, 24/4 (1992), p. 647.

²⁵ Hüseyin Ferdost, *Zuhûr ve Sukût-i Saltanat-ı Pehlevî*, (Tahran: yy. 1369), s. 82.

²⁶ Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, s. 368 ve Turgay Şafak, "Modern İran'ın Mimarlarından Muhammed Ali Furuği", *İran Araştırmaları Merkezi*, Erişim: 21 Nisan 2021, <https://iramcenter.org/modern-iranin-mimarlarindan-muhammed-ali-furuği/>.

²⁷ "Reza Shah", *The Times* (November 4, 1938), p. 21; D. Bourke-Borrowes, "Persia and the Persians To-Day: The Rule of Shah Rıza Pahlavi", *The Times*

şirken Rıza Han ise taç giydikten sonra Rıza Şah Pehlevi olarak anılmaya başlanmıştır.²⁸ Böylece Kaçar Hanedanı'nın yıkılıp yerine Rıza Şah Pehlevi'nin gelmesiyle birlikte İran'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem; modernleşme, merkezleşme ve Rıza Şah'ın milliyetçilik anlayışlarının ön plana çıktığı bir süreç olmuştur.²⁹ Rıza Şah'ın İran'da hüküm sürdüğü yirminci yüzyıl Hobsbawm tarafından 'Kısa Yüzyıl' ya da 'Aşırılıklar Çağı' olarak ifade edilmiştir. 'Milliyetçilik Çağı' olarak da anılabilecek bu dönem milliyetçiliğin geniş kesimler üzerinde etkili olduğu, örgütlü eylemlere dönüştüğü ve insanlar arasında çatışmaya sebep olduğu bir süreç olarak ön plana çıkmıştır.³⁰ Bu milliyetçilik dalgası birçok yerde olduğu gibi İran'da da hissedilmiş ve Rıza Şah döneminde kendisini Fars milliyetçiliği şeklinde göstermiştir. İran'ın etnik yapısı ile ilgili önemli çalışmaları olan Aygün Attar bu milliyetçilik anlayışının Hindistan kökenli olduğunu dile getirmiştir. O, İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmesiyle Fars adının ulusal bir söyleme dönüştüğünü ve İran'da yapay bir ulus kimliğinin ideolojisi haline geldiğini belirtmiştir. Ayrıca bu anlayışın İngilizler tarafından Hindistan'daki Parsi topluluk ölçü alınarak teoriye dönüştürüldüğünü ifade etmiştir.³¹ Rıza Şah döneminde öne çıkan bu milliyetçilik anlayışı için Hommat Atayev 'zorla Farslaştırma' tabirini kullanırken Olga Jigalina ise bunu 'denasyonalizasyon' terimiyle ifade etmiştir.³² Bunların haricinde bir Ermeni yayın organı olan Truşak Gazetesi, Rıza Şah'ın milliyetçilik fikrinin İran ile Turan arasında devam eden bir mücadele olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Yüzyıllar boyu süren İran ile Turan, Hürmüzd ile Ahriman savaşı bitmiş mi acaba? Ufak tefek şeyleri bir tarafa bırakıp durumu dikkatle inceleyecek olursak, bu savaşın hala sürmekte olduğunu görürüz".³³ Diğer bir uzman Firoozeh Kashani-Sabet ise Rıza Şah'ın milliyetçiliğinin Farslaşmaya doğru evrildiğini belirtmiştir. O, İran ulusunun şekillenme sürecini ele aldığı "Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)" adlı eserinde Kaçarlar döneminde İranlı olmanın 'İranlı' diye tanımlanan bir toprağın parçası anlamına geldiğini vurgularken bunun Rıza Şah döneminde ise zamanla 'Fars' anlamına geldiğini ifade etmiştir.³⁴ Rafael Blaga, bu anlayışı başta Türkler olmak üzere İran'daki bütün Fars olmayan kesimin hızlı ve kesin bir şekilde Farslaştırılması olarak tarif etmiş ve bu anlayışın etkilerinin günümüze kadar sürdüğünü ifade etmiştir.³⁵

Fars Kimliğini Pekiştirmeye Dair Uygulamalar: Fars milliyetçiliği fikrinin meşrulaştırılması ve pekiştirilmesi adına birçok faaliyet yürütülmüştür. Bu bağlamda kimlik inşası ve tanımlaması hususunda bazı kurumlar oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kurumlar bazen tamamen bu amaca yönelik hizmet etmiş ya da oluşturulduktan sonra aynı amaca tali yoldan hizmet etmiştir. Ayrıca milliyetçiliğin güçlü bir kolu olan antik döneme vurgu yapılması da bu faaliyetler arasında yer almıştır.³⁶

Bir Kimlik İnşa Merkezi Olarak Düşünce Geliştirme Kurumu: Kimlik inşası ve tanımlaması hususunda oluşturulan kurumlar önemli bir etken olarak ön plana çıkmıştır. Bu tür kültürel kurumlar toplumun kültür, düşünce ve inançları üzerinde tesirli olmuştur. Bunlarla birlikte özel durumlarda ortaya çıkan bu kurumlar genellikle merkezietçi bir yapıya sahip olan ülkelerde belirginlik göstermiştir. Merkezietçi bir yapıya sahip ülkelerden biri olan İran'da kurulan Düşünce Geliştirme Kurumu bunun en önemli örneklerinden birini oluşturmuştur.³⁷ Bu kurum, Metin Defteri tarafından Almanya ve İtalya örnek alınarak oluşturulmuştur. Metin Defteri anılarında kurumun oluşturulması ile ilgili şu sözlere yer vermiştir: "Düşünce Geliştirme Kurumunu oluşturmak fikrini ilk önce Şah'ın kafasında şekillendirmeye çalıştım ve bu aslında Türkiye'de CHP misalinden bir parti kurmak için bir ön hazırlık sayılırdı. Dolayısıyla alanı geniş tutarak Şah'ın daha önce muhalefet ettiği Radyo Kurumu'nu kurduk. Basını ıslah etmek yolunda teknik malzemeleri sağlayarak gazetecilik eğitimi için bir okul kurduk. Bir milleti eğitmek için en önemli ekollerden biri olan tiyatrodan da gaflet etmedik ve sanatçıların eğitilmesi için bir sanat okulu kurduk".³⁸ Düşünce Geliştirme Kurumu gazete, kitap basımı, konferanslar tertip edilmesi, tiyatro ve sinema organizasyonları yapmak gibi faaliyetler yürütmenin yanında radyo ve müzik aracılığıyla kamuoyu oluşturmak ve halkı eğitmek gibi uğraşlar da vermiştir. Birçok şehirde şubesi bulunan kurum eğitim ve öğretim müdürlükleri, üniversiteler ve bakanlık gibi kurumlarda birçok faaliyet yürütmüştür. Gerçekleştirilen faaliyetler arasında İran'ın milli eserlerinin korunması, İran'ın dünya medeniyetine katkısının belirtilmesi, ulus ve ulusal birlik, Pehlevi dönemi

(January 5, 1931), p. xiv. Rıza Şah 3'e karşı 257 oyla İran Şehinşahi seçilmiştir. Bkz. "New Shah of Persia: Rıza Khan Elected", *The Times* (December 14, 1925), p. 14; "Shah Rıza of Persia", p. 15.

²⁸ Selçuk Bal, *İran: XIX. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Monarşistler-Meşrutiyetçiler-Milliyetçiler-Marksistler-Mollalar*, Konya: Sisphos Yayınları, 2021, s. 48-49.

²⁹ "Persia Old and New: The Rule of Reza Shah", *The Times* (April 24, 1946), p. 5.

³⁰ Abdullah Martal, "İki Dünya Savaşı Arasında Şovenizm", *Tarih ve Milliyetçilik (I. Ulusal Tarih Kongresi 30 Nisan-2 Mayıs 1997)*, Mersin: Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1997, s. 213.

³¹ Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsça'nın Rolü", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 52 (2008): s. 2-28.

³² Güllara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2008, s. 114.

³³ Mehmetzade Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, haz. Yavuz Ercan, Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1994, s. 9-10.

³⁴ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)*, New Jersey: Princeton University Press, 1999, p. 217.

³⁵ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1997, s. 210-211.

³⁶ Raheb Mohammadi G. h. "İran'da Fars Milliyetçiliği", *Milliyetçilik*, Ed. Tevfik Erdem, İstanbul: Otorite Yayınları, 2020, s. 509-512.

³⁷ Touraj Atabaki, "Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges", *Iranian Studies* 38/1 (Mar. 2005): p. 33.

³⁸ Mohammadi G. h. "İran'da Fars Milliyetçiliği", s. 510.

İran'ının kalkınması, hurafeler ve zararlı olan fikirlerle mücadelede yer almıştır.³⁹ Batı örnek alınarak oluşturulan kurum 1938 yılında Adalet Bakanı'na bağlı olarak faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁰ Tekdüze bir toplum meydana getirmek için Rıza Şah tarafından kurulması emredilen bu kurum aynı zamanda genç neslin vatana hizmet etmesi amacını taşımaktaydı. Bu amaç dışında Fars kimliği ve ulus-devlet anlayışının geliştirilmesi hedeflenmiştir.⁴¹ Hatta Fars kimliği çoğunlukla ön planda tutularak Farslar dışındaki kimlikler yok sayılmış ve bazen inkâr edilmiştir.⁴² Bu kurum aynı zamanda Aryanizmin topluma anlatılması ve toplum tarafından benimsenmesi amacıyla da hizmet etmiştir. Öyle ki, Asya ve Avrupa'da konuşulan birçok dilin Hint-Aryan kökenden türediği ve birbiriyle akraba olduğu öne sürülmüştür. 20. yüzyıla gelindiğinde İran'da da dil alanında ve özellikle de Fars Dili ve Edebiyatı araştırmaları gelişmiştir. Fars Dil Akademisi'nin de belirttiği üzere Farsça'nın Batı dilleriyle ve üstün Aryan ırkıyla akraba olduğu belirtilmiştir. Rıza Şah da ivedilikle Aryanizmi kabul ederek savunmuş ve savunduğu bu düşünceleri halka yaymak için de Düşünce Geliştirme Kurumu'nun faaliyetlerine destek vermiştir.⁴³

Milli Eserler Derneği: Milliyetçi fikirlerin artması ve tarihi yapıların yağmalanma kaygısı bazı devlet yetkililerinin İran'da kültürel mirasın korunması adına 'Encümen-i Asar-ı Milli' yani Milli Eserler Derneği'ni kurmalarını sağlamıştır. 1925 yılında kuruluşu onaylanan dernek, tüzük gereği 15 kişiden oluşmakta olup Rıza Şah tarafından atamaları yapılmaktaydı. Dernek milli eserler adı altında Fars milletine ait unsurların toplanması ve muhafaza edilmesi gibi amaçlara hizmet etmiştir.⁴⁴ Kurum, ilk kurulduğu zamanlarda İran'daki tarihi anıtların listesinin yer aldığı ve İran'da arkeoloji üzerine verilen bir konferansın yer aldığı iki yayın yapmıştır. Bu yayınlar Alman Doğu Arkeolojisi Enstitüsü Başkanı Ernst Herzfeld tarafından derlenmiştir. Sonrasında dernek⁴⁵ ilk iş olarak Fars milliyetçiliğinin sembol isimlerinden biri olan Firdevsi'nin türbesini inşa ederek işe başlamıştır. Türbe özel ve kamu kaynaklarından sağlanan fonlarla 1928 yılında başlamış ve 1934 yılında ise tamamlanmıştır.⁴⁶ Ardından Firdevsi'yi anma vesilesiyle Meclis Başkanı Abdul Hüseyin Han Timurtaş, Dışişleri Bakanı Muhammed Ali Furugi ve Keyhüs-

rev Şahrüh gibi Pehlevi elitlerinin öne sürdüğü fikir neticesinde birçok ülkeden 40 şarkiyatçının da katıldığı büyük bir kongre düzenlemiştir.⁴⁷ Tahran Üniversitesi'nde düzenlenen kongre sonrasında Firdevsi'nin anıtmezar açılışı yapılmıştır. Derneğin yapmış olduğu çalışmalar sadece Firdevsi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Hafız ve Sadi gibi büyük şairlerin de türbelerinin inşa edilmesinde etkin rol oynamıştır. Bu çalışmalarla birlikte dernek tarihi binaların tespit edilmesi için bir komisyon oluşturmuştur. Daha sonra arkeolojik kazılarda Fransızların etkisi azaltılarak bunlarla ilgili işlemler Maarif Bakanlığı'na devredilmiştir.⁴⁸ 1944 ile 1961 yılları arasında Şiraz'daki yeni Sadi türbesi ve Meşhed'deki Nadir Şah türbeleri ile ilgili bazı çalışmalar da yürütülmüştür. Bunların haricinde İran'a dair birçok şahsiyetin ön plana çıkarılması ile ilgili faaliyet yürüten dernek Şair Ömer Hayyam'ın türbesinin inşasında da aktif rol oynamıştır. Öte yandan 1964 ile 1968 yılları arasında Firdevsi'nin türbesinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Buradaki yapıya bir müze, bir kütüphane ve yeni tesisler eklenmiş ve ayrıca bahçe iki katına çıkarılırken ağaçlarla çevrili olan cadde ile Muhammed Gazali'nin mezar alanı ise birbirine bağlanmıştır. Dernek ayrıca Arkeoloji Genel Müdürlüğü ile işbirliği yaparak 1965 yılına kadar tarihi anıtların restorasyonu ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. Bu çalışmalar yapılırken kraliyet bağışları, okullardan toplanan yardımlar, tüketim vergileri, özel ve belediye hibeleri ve devlet kredileri derneğin maddi anlamda desteklenmesinde önemli bir paya sahip olmuştur.⁴⁹ Dernek, 1979 yılına kadar yaklaşık kırk türbe kompleksi inşa etmiş, altmışın üzerinde koruma projesi gerçekleştirmiş ve Tahran'da bir ulusal müzenin yanı sıra bir halk kütüphanesi de inşa etmiştir. Bunlarla birlikte İran tarihinde önemli bir yere sahip olan şahsiyetlerle ilgili yüzden fazla yayını yapmıştır. Derneğin girişimlerinin her biri 'yeni düzen' veya 'yeni İran' olarak tanımlanan İran modernitesini temsil etmiştir. Özellikle bu bağlamda tarihi şahsiyetlerin biyografileri üzerinde değişiklikler yapılmış; fotoğraf, madeni para, karpostallar gibi çeşitli araç ve gereçler geniş topluluğa dağıtılmıştır. Yine modern İran'ın inşası esnasında 'Aryan tipi', 'eski şanlı geçmiş', 'modern ulus' söylemleri belirgin hale getirilmeye çalışılırken İslam öncesi ikonların ve prototiplerin yeniden canlandırılması da bu dernek tarafından gerçekleştirilen faaliyetler arasında olmuştur.⁵⁰

³⁹ İsmail Söylemez, "İran'da Ulusal Kimlik İnşası ve Dil Planlaması", *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat) Bildirileri (Türkiye-Ankara, 30-31 Ekim 2017)*, ed. Yıldız Deveci Bozkuş vd. Ankara: Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017, s. 212-213.

⁴⁰ Süer Eker, "Modernleşme Sürecinde Türk ve İran Dil Devrimleri", *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (20-25 Ekim 2008), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1471.

⁴¹ Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu", *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi* S. 7 (Yaz 2020): s. 368.

⁴² Söylemez, "İran'da Ulusal Kimlik İnşası ve Dil Planlaması", s. 218.

⁴³ İsmail Söylemez, "Modern İran Kimliğinin İnşasında Dilin Rolü", *İran Düşünce Tarihi*, ed. Hakkı Uygur-Abdulla Rexhepi, Ankara: İram Yayınları, 2019, s. 176.

⁴⁴ Mohammadi G. h. "İran'da Fars Milliyetçiliği", s. 509.

⁴⁵ Dernek, İran kültürünü İslamiyet öncesi Sasanî kültürüne ulaştırmak için çaba sarfetmiştir. Bkz. Niar, "İran'da Birinci Pehlevî Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği", s. 261.

⁴⁶ İ. Sadiq, "Anjoman-e Atar-e Melli", *Encyclopedia Iranica*, Access Date: August 19, 2021, <http://iranicaonline.org/articles/anjoman-e-aar-e-melliam-the-national-monuments-council-of-iran-established-in-1301-s>.

⁴⁷ Kashani-Sabet, *Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)*, p. 220.

⁴⁸ Söylemez, "İran'da Ulusal Kimlik İnşası ve Dil Planlaması", s. 213.

⁴⁹ İ. Sadiq, "Anjoman-e Atar-e Melli", *Encyclopedia Iranica*, Access Date: August 19, 2021, <http://iranicaonline.org/articles/anjoman-e-aar-e-melliam-the-national-monuments-council-of-iran-established-in-1301-s>.

⁵⁰ Talinn Grigor, "Recultivating 'Good Taste': The Early Pahlavi Modernists and Their Society for National Heritage", *Iranian Studies*, 37/1 (Mar 2004): p. 17-19.

Persia Yerine İran: Rıza Şah Pehlevi'nin milliyetçilik anlayışının yansıması olan diğer bir faaliyet ise ülke isminin değiştirilmiş olmasıdır. Bu bağlamda ülke isminin değiştirilmesiyle ilgili birtakım fikirler ve öneriler öne sürülmüştür. Öne sürülen bu fikirler neticesinde üzerinde durulan isimler arasında 'Memaliku'l-Mahruse', 'Pers-Persian' ve 'İran' yer almıştır. Bu tartışmalar neticesinde hem Temsilciler Meclisi hem de Sena Meclisi tarafından onaylanan 'İran' ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bu karar alınmadan önce ülke ismi sülaleler baz alınarak ifade edilirdi. Örneğin Memaliku'l-Mahruse-i İran, Memaliku'l-Mahruse-i Gacar, Memaliku'l-Mahruse-i Afşar gibi.⁵¹ 1935 yılında alınan bu karar gereğince Persia yerine İran⁵² isminin kullanılması kararlaştırılmış ve tüm ülkelere bundan sonra bu adla anılması gerektiği bildirilmiştir.⁵³ Hatta Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'ne de bir nota gönderilmiş ve bundan sonra Persia yerine İran'ın kullanılması gerektiği şu sözlerle ifade edilmiştir: "*İran Hariciye Nezaretinden Tahran Büyükelçiliğimize gönderilen bir notada tarihi, coğrafi ve irki delaile nazaran hakiki mefhumları ifade etmemekte olan Fransızca 'Perse ve Persan' tabirleri 21 Mart 1935 tarihinden itibaren terk edilerek yerine 'Iran' ve 'Iranian' kelimelerinin kullanılması iltimas edildiği bildirilmektedir.*"⁵⁴ İran dışındaki ülkeler özellikle de Avrupalılar 1935 yılına kadar İranlıları ve İran topraklarını ifade etmek için Persia ismini kullanmışlardır.⁵⁵ Persia, Antik Grek yazarlarının bölgeye bu ismi vermesinden dolayı Batı literatüründe çoğunlukla İran sözcüğü ile aynı anlamda ifade edilmiştir.⁵⁶ Bu iki sözcük her ne kadar eş anlamlı olarak kullanılsa da aynı anlamı taşımamaktadır. Bazı bilimsel çevreler bu terimlere farklı anlamlar yüklemiştir. Öyle ki Persia, çevrelediği sınırlar gereği bugünkü İran İslam Cumhuriyeti'ni işaret ederken, İran ise dil ve kültür açısından 'İranlı' olan daha geniş toprakları kapsamaktadır.⁵⁷ Neticede Rıza Şah'ın almış olduğu karar gereği ülkeler arası diplomatik yazışmalarda 'Persia' yerine 'İran' ismi kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Bu karar Avrupa tarafından farklı tepkilerle karşılanmıştır. Örneğin Echo de Paris adlı Fransız gazetesi alaycı bir tavırla belli bir bölgeyi nitelleyen Fars dilinin ismini değiştirmeye yönelik bir girişimin olmadığını yazmıştır. Yine aynı gazete tarafından bu gelişmenin meydana gelmesinde Hitler'in bir etkisinin olduğu şu sözlerle ifade edilmiştir: "*Hitler, bu da senin oyunlarından biri.*"⁵⁹ Sadece Avrupa'dan bu karara karşı farklı tepkiler gelmemiş, aynı zamanda birçok İranlı aydın da bu karar hakkında fikirlerini beyan etmiştir. Bazı İranlı düşünürler bunun

yanlış bir karar olduğunu dile getirirken bunun gerekçesi olarak da ülkenin kültürel itibarının zedelendiğini öne sürmüşlerdir. Onlara göre 'Pers-Fars' ismi ülkenin kültürel itibarını vurgulayan Pers/Fars halısı, Pers/Fars Edebiyatı, Pers/Fars minyatürü gibi bir dizi kavramla ifade edilmekteydi. Yine onlara göre İran ismi kültürel birliklerin hiçbirini bünyesinde barındırmamakta ve Farsça dışındaki dillerde bir geçmişi ve kendine has kültürü olmayan bir ülkeyi işaret eden kısır bir kelimeydi.⁶⁰ Aslında bu isim değişikliği milliyetçi anlayışı vurgulamıştır.⁶¹ Ari ırkını anayurdu olarak geçen İran isminin kullanılmasıyla tüm İran halklarının Fars olduğu öne sürülmüştür.⁶² Hatta biraz daha ileri gidilerek tüm Ari ırkını çıkışı yerinin İran olduğu ve Ari dillerinin anasının Farsça olduğu iddia edilmiştir.⁶³

Sonuç: Yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar Farsların dışında diğer etnik topluluklar İran'da çeşitli yönleriyle temsil edilmekteydi. Ancak 1925 yılında bir darbe sonrası iktidara gelen Rıza Şah Pehlevi ile birlikte bu durum kısmen değişmeye başlamıştır. Öyle ki, Rıza Şah 1921 yılında bir darbe gerçekleştirmiş, yaklaşık dört yıl sonra ise İran'da iktidarı devralmıştır. İktidara geldikten sonra Fars milliyetçiliği düşüncesi çerçevesinde Fars kimliğini ön planda tutmuştur. Rıza Şah, Fars kimliğine meşruiyet kazandırmak ve pekiştirmek adına birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Şah bu bağlamda ilk olarak Düşünce Geliştirme Kurumu'nu kurmuştur. Bu kurumun oluşturulmasıyla ülkede Fars kimliği ve ulus-devlet anlayışı geliştirilmiştir. Ayrıca Farsça'nın üstün Aryan ırkıyla akraba olduğu ileri sürülmüş ve bu anlayış yine Düşünce Geliştirme Kurumu sayesinde yayılmıştır. Şah'ın Fars kimliğini benimsetme adına yapmış olduğu diğer bir faaliyet ise Milli Eserler Derneği'nin kurulması olmuştur. Bu kurum aracılığıyla Fars milletine ait unsurlar toplanıp muhafaza edilirken aynı zamanda Fars milliyetçiliği düşüncesini temellendiren şair, yazar ve kurumlar ile ilgili çalışmalar yapıldığı da görülmüştür. Bu faaliyetlerle birlikte Rıza Şah tarafından ülke için Persia yerine İran ismi kullanılmaya başlanmıştır. İran'da yaşayan tüm ırkların Fars olduğu öne sürülmüş ve toplumda Fars unsuru ön plana çıkarılmıştır.

⁵¹ Rahim Cavadbeyli, *Türk İran'a Persiğin Dayatılması*, Ankara: Astana Yayınları, 2020, s. 82.

⁵² Bu isim ilk defa Sasani Hanedanı'nın kurucusu I. Erdeşir'in unvan ve sikkelerinde ortaya çıkmış ve köken olarak ise Aryan kavimlerinden geldiği birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür. Bkz. Filiz Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", *İRTAD*, S. 5 (Aralık 2020): s. 39.

⁵³ Zübeyir Batur, *İran'da Kıyamet Senaryoları*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008, s. 29; "Re-naming Siam", *The Times* (May 30, 1939), p. 11. Bu ismin ortaya çıkmasında Almanlar da etkili olmuştur. Bkz. Bernard Lewis, *The Multiple Identities of the Middle East*, New York: Schocken Books, 1999, p. 45.

⁵⁴ (BCA, 30-10-0-0/261-759-20).

⁵⁵ "Iran or Persia?", *The Times* (January 30, 1935), p. 13.

⁵⁶ Mohammad-Reza Djalili, vd. *100 Soruda İran*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 30.

⁵⁷ Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", s. 38.

⁵⁸ "Persia to be Called Iran", *The Times* (January 29, 1935), p. 11.

⁵⁹ Kashani-Sabet, *Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)*, p. 219.

⁶⁰ Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", s. 38.

⁶¹ "Iran Under Reza Shah", *The Times*, p. 5.

⁶² Rustom Siodia, "Iran or Persia?", *The Times* (September 26, 1941), p. 5.

⁶³ Atay Akdevelioğlu, *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 75-76.

FATİH DÖNEMİ MİMARİSİNİN OSMANLI MEDENİYETİNE KATKILARI*

Arif BİLGİN** - Emine PAPATYA***

Sakarya Üniversitesi

Giriş: İbn Haldun, medeniyet kurmanın, insanın tabiatı gereği olduğunu ve değişen zaman içinde insanların fikirleri ve yaşantıları farklılaşacağı için bir medeniyetin oluşmasının da uzun yıllar alacağını, oluşan medeniyetin ise sürekli gelişip ilerlemesi gerektiğini belirtmiştir. Toplumun, maddi refahının iyi olması ve bunun adil bir şekilde dağıtılması hem medeniyetin gelişmesine fayda sağlamıştır hem de ilerlemesine ve gerilemesine etki eden unsurlardan olmuştur (Kutluer, İlhan: 2003). Nurettin Topçu'ya göre de medeniyet "insanlığın muayyen tarihi devirlerinde bir zümre cemiyetin benimsediği vasıtalarla çalışarak ortaya koyduğu ve yaşattığı teknik eserlerin ve yaşayış şekillerinin bütününe" denir (Erdemir, Engin: 2019). Bir medeniyeti diğerlerinden ayıran siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel farklılıklardır. Osmanlı Devleti de geçmişinden gelen kadim gelenekleri, yeni fethedilen yerlerin kültürleri ile birleştirerek yeni bir medeniyet ortaya koymuştur. Bu medeniyetin kalıcı olması ve geniş alana yayılması için, toplumun her yönden refah içinde yaşamasını sağlamaya çalışmıştır. İnsanlığın temel ihtiyaçlardan olan barınma başta olmak üzere, su ihtiyacını sağlayacak suyolları ve çeşmeler, şifa vesilesi olacak hastaneler, ilim öğreneceği medreseler ve kütüphaneler, yollar, hamamlar gibi pek çok detayı barındıran mimari, medeniyetin kurulmasında ve yaşatılmasında önemli bir etken olmuştur. Bu bağlamda medeniyetin oluşmasını sağlayan unsurlardan biri de şehirlerdir. Şehirler toplumun bir araya gelme, ticaret yapma ve hoşgörü ile yaşamayı öğrendiği mekânlardır. Bir şehre medeniyet gözlüğüyle bakıldığında, mimarisi, kentleşmesi, dokusu yönüyle medeniyete ait olduğuna dair ipuçları vermelidir. Şehrin merkezinde kurulan cami ve etrafında bulunan çarşılar halkın toplanma yeri ve fikirlerin yayıldığı mekânlar olması sebebiyle önem arz etmiştir. Bulduğu çevrenin şartlarından memnun olan toplumlarda medeniyet daha rahat gelişme imkânı bulmuştur (Aydın, Sinan: 2019).

Medeniyette Mimarın İzleri: Sadettin Ökten; bir insanın yüzündeki çizgilere bakıldığında, hissettikleri ve geçmişteki yaşantısına dair izler nasıl fark edilebiliyorsa, bir şehrin mimarisine bakıldığında da kadim değerleri, toplumsal yapısı, medeniyet düşüncesi fark edilebilir diyerek mimarın medeniyeti anlatmadaki etkisinden bahsetmiştir. Mimari, üç boyutlu ve toplumun yaşantısı içinde işlevselliği olan bir sanat dalı olduğu için bir medeniyeti doğru okumada kullanılan yollardan olmuştur. Sanatın her dalının bulunduğu toplumu güzelleştirdiği esasınca mimari de doğru kullanıldığında bulunduğu şehre medeniyetin izlerini getirmiştir (Örnek, Zeynep: 2013). Osmanlı medeniyeti klasik dönem mimarisi genelinde sade, işlevsel, yapının sütunundan saçağına kadar belli bir üslubu olan eserler olarak tasarlanmıştır. Ancak bu üslup, her sokakta farklı yapıda bir bina, her köşede farklı tarzda bir çeşme olarak karşımıza çıkmıştır. Mimaride, kullanım kolaylığı ve sadelik ön plana alınmış aşırı süslemeden kaçınılıp kaliteye önem verilmiştir. Osmanlı mimarisi, İslam dininden gelen tevhid düsturuyla hareket ederek, yapılaşmada gereksiz noktalardan kaçınmış, işlevselliği önde tutmaya gayret göstermiştir. İslam'ın sembolü sayılan cami etrafında yoğunlaşan yapılar, önem sırasına göre imar edilerek dış görünüşünden önce sağlamlığı düşünülmüş, halka uzun yıllar hizmet etmesi ve herkesin faydalanması düsturu ile hareket edilmiştir. Halkın ortak kullanacağı alanlarda adaletli bir plan yapılarak, şehirde bir meydan tayin edilmiş, meydana yapılan cami'nin yanına hamamı, medresesi, imarethanesi, çarşısı gibi ortak kullanım alanları imar edilmiş ve etrafına yapılan evlerle mahalleler kurulmuştur. (Cansever, Turgut: 2016)

Fatih Sultan Mehmet Dönemi Mimarisi:

*"Hüner bir şehri bünyad etmektir
Reâya kalbin âbâd etmektir."*¹

* Bu çalışma, Prof. Dr. Arif Bilgin danışmanlığında hazırlanan Osmanlı Medeniyetinde Mutfak, Mimari ve Musiki: Bir Klasik-Modern Dönem Karşılaştırması (15. ve 19. Yüzyıllar) başlıklı yüksek lisans tezinden alt başlık esas alınarak oluşturulmuştur.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, abilgin@sakarya.edu.tr

*** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Öğrencisi, papatyaminm@yahoo.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray

Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ (Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Vakfiyesi)Asıl marifet bir şehir kurmak, şehir imar etmekle birlikte; o şehirde yaşayanların kalbini kazanmak, onları mutlu etmektir.

Fatih Sultan Mehmet medeniyet tasavvuruna sahip, İstanbul'un fethedilmesinin her açıdan önemini haiz bir cihan imparatoru olmuştur. İstanbul'un fetih hazırlıklarına başladığında fethin zorlu olacağına farkındadır, bu sebeple en ince ayrıntıyla bile yerinde ilgilenmek istemiştir. Şehrin etrafını gezip, boğazın geniş ve dar noktalarını, denizdeki akıntıları, kıyının girinti ve çıkıntılarını bizzat incelemiş ve boğazın en dar yerine de Rumeli Hisarını yaptırmıştır. Fatih'in tahta geçmesinin ikinci yılında stratejik öneme sahip Hisar bitmiş, böylelikle II. Mehmet'in İstanbul'a yaptırdığı ilk eser olmuştur. Rumeli Hisarı'nın yapımı ile boğazdan geçen gemiler kontrol altına alınmıştır. İstanbul'un alınmasının ardından fetihlerine devam eden II. Mehmet her fırsatta İstanbul'a uğrayarak, yapılmasını emrettiği binaları, sarayı ve külliyyeyi denetlemiştir çünkü Fatih bu şehrin eski dönemlerde olduğu gibi her yönden zengin, güç sahibi, sanat ve medeniyette ileri bir seviyede bulunmasını, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasını arzu etmiştir (Emecen, Feridun: 2001). Fatih, İstanbul'u fethetmeden önce şehrin surlarının içine kadar yayılan bağlar ve tarlalar, şehri bir köy görünümüne sokmuştur. 1204'teki Latin işgali sebebiyle oluşan nüfus yoğunluğundaki azalma, İstanbul'u ölü bir şehir haline getirmiş ve Bizans'ın başkentinin eski halinden eser kalmamıştır. II. Mehmet halkın yaşamaktan memnun olmadığı ve kendi haline bırakılan İstanbul'u fethetmekle kalmamış, inşa ve iskân faaliyetleriyle hızlı bir şekilde Osmanlı imparatorluğunun başkenti haline getirmiştir. Fethin öncesinden İstanbul ile ilgili planlar yapan Fatih, şehrin zarar görmeden alınması için Bizans imparatoruna şehri teslim etmesi karşılığında Mora despotluğunu vademiştir. İslam'a göre, savaşla alınan şehirlerde, halkın esir edilmesi, mallarının da galip devlet askerlerine bırakılması helal sayılmıştır. Fatih, bu güzel şehrin talan edilmesini ve yıpranmasını istememiştir ancak şehirde yardım amacıyla bulunan Latinlerin, Bizans imparatorunun şehri teslim etmesine izin vermemeleri üzerine, yapılara zarar verilmeme şartıyla yağmaya izin vermek zorunda kalmıştır. Galip olan askerlerin hakkını alması için izin verilen üç günün ardından padişah, şehri eski haline sokmaktan öte bir imparatorluk başkenti yapmak için imar ve iskân çalışmalarına başlamıştır. Şehri terk edilmiş görüntüsünden kurtarmak için, kaçan halka geri dönmeleri halinde tamir edilerek evlerinin kendilerine verileceği duyurulmuştur (Kritovulos, 1912). İstanbul'un ilk subaşısı olarak atanan Hızır Bey'e bir kale ve bu-

günkü Beyazıt meydanında bir saray yapılması emri verilmiştir. Devlet erkânına da İstanbul'un yeni payitaht olduğu bildirilmiştir. Fethin ardından, Avrupa ülkelerinin yeni bir haçlı ordusu oluşturarak İstanbul'u geri almaya çalışacaklarını düşünen Fatih, yıkılan surların onarılması için talimat vermiştir. Şehri güvence altına aldıktan sonra Batı'ya yönelik seferlerine devam eden II. Mehmet, çıktığı seferlerden esir alınan zengin kişileri getirterek has-kul olarak İstanbul'un iâşesini temin etmek üzere, şehrin etrafında bulunan

kasaba ve köylere yerleştirmiştir. Has-kul denilen bu esirler tarlalarda yetiştirdikleri ürünün yarısını devlete vermekle vazifelendirilmiştir. Bursa'nın eşrafından kişiler de şehrin nüfusunu arttırmak için zorla bile olsa getirilerek İstanbul'a yerleştirilmiştir. Yeni fethedilen yerlerden getirilen Hristiyan ve Yahudi aileler ile Anadolu'dan sürgün edilerek ya da kendi istekleriyle gelen Müslüman aileler, İstanbul şehrinin yeni halkı olarak iskân edilmiştir. Semt adları da genelde bu bölgeye yerleştirilen kişilerin geldikleri memleketlerin isimleri ile adlandırılmıştır. 1455 yılına gelindiğinde, fetihden sadece iki yıl sonra Yedikule kalesi ve Bayezid meydanındaki eski saray tamamlanmış, pek çok Müslüman ve gayrimüslim semt oluşturulmuştur. Fatih, fetihden evvel yaptığı başkent planlarını adım adım uygulamıştır. Sıra iskân edilen halkın refahını arttırmaya gelmiştir. Bu amaçla saray yakınına bedesten yapımına başlanmıştır. Kapalıçarşı'nın bugün hala İstanbul'un en gözde konumlarından biri oluşu, Fatih'in ileri görüşlülüğün bir göstergesidir. Fatih vakfiyesi kayıtlarına, bedestene ait 128 dükkân kaydolmuştur. Ayrıca çeşitli kişiler tarafından yaptırılan 894 dükkân daha bulunmaktadır. Buradan elde edilen gelirlerle oluşturulan sandıkla Ayasofya camisinin giderleri de karşılanmaktadır. Fatih, Ayasofya dâhil yeni yapılarla birlikte dokuz adet caminin ve onlara bağlı bulunan sosyal yapıların ihtiyacı için, İstanbul çevresinde bulunan 35 köyün gelirini vakıf olarak tahsis etmiştir. Fetihden sonra Fatih, eğitim konusuna da eğilerek medreselerin açılması için çalışmalar başlatmıştır. İlk olarak Ayasofya Camii yanında açılan medreseyi, Eyüp camisine açılan medrese takip etmiş nihayetinde Fatih külliyesine Sahn-Seman medreseleri yapılmıştır. İçerisinde ilkokul ve lise de olan sekiz medresede sadece dini ilimler değil matematik ve astronomi gibi ilimlere de yer verilmiştir. Fatih'in emriyle bedestene gelen suyolları da tamir edilerek, çarşı içine umumi hamamlar da yapılmıştır (İnalçık, 1988).

İstanbul'un fetih günü Fatih'in "Şu andan itibaren İstanbul benim taht'ımdır" sözü şehrin Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar payitaht olacağına beyanıdır. 1470 yılında yapımı biten Fatih külliyesinin merkeze yerleştirilen camisi, simetrik olarak doğu-batı yönünde yapılan eğitim kurumları ve geometrik planla güney yönüne inşa edilen sosyal fonksiyona sahip yapıları ile erken dönem örneklerinden farklılık göstermektedir. Fatih camisinin İstanbul'un her yerinden görünebilecek bir konumda yapılması, Bizans'ın Havariyyun kilisesinin yıkıntıları üzerine inşa edilmesi ve banisinin özel isteğiyle Ayasofya benzeri yapılan yarım kubbeleri, Fatih'in merkezi otoritesini simgelemektedir. 1471 yılı boyunca İstanbul'un farklı noktalarında hamamlar, çarşılar ve kervansaraylar yapılmaya devam etmiştir. Fatih İstanbul'un iskân için Anadolu'dan Türklerin gelmesini ve şehre yerleşmesini arzu etmiştir. Ancak özellikle usta, zanaatkâr gibi şehrin imarında da fayda sağlayacak olan kişiler buldukları yerlerden ayrılmakta zorlanmıştır. Fethin hemen ardından yakın çevreden şehre göçen Türk-Müslüman ailelerin, şehrin harap halini görünce geri dönmeleri, kenti yeniden başkent haline getirmek isteyen Fatih'e şehrin hızlı ve planlı bir şekilde imar edilmesi için gayret gösterilmesi gerektiğini anlatmıştır. Amasra, Foça, Trabzon, Mora, Karaman, Kefe sırasıyla fethedildikçe burada yaşayan Türkler İstanbul'a gitmeye zorlanmış, sürgün yoluyla da olsa İstanbul'un nüfusu arttırılmıştır (Özbek, 2008).

Saray olarak kullanılmak üzere bugün bazı minyatürlerde bilgisini aldığımız Beyazıt meydanında Eski Saray'ın yapımına 1454 senesinde, bugün Sarayburnu olarak adlandırdığımız, ismini aldığı Yeni Saray'ın yapımına da 1459 senesinde başlanmıştır. Saray Bab-ı Hümayun kapısındaki tarihe göre 1478 yılında bitmiş ve Dolmabahçe Sarayı'nın hizmete girdiği 1856 senesine kadar devletin merkezi olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemde, elçi kabulleri, cüluslar, padişahların cenaze törenleri gibi olaylarda kullanılmaya devam etmiştir. Topkapı sarayı, II. Murat'ın başlayıp, Fatih'in bitirdiği Edirne Sarayı'nın planına benzer şekilde sıralı üç avludan oluşan Birun, Enderun ve Harem bölümlerinden oluşmuştur. II. Mehmet'in ardından gelen her padişah yaptıkları ekler, köşkler, kuleler ile saray kompleksini büyüterek geliştirmiştir. Bazı bölümleri yangınlar ile yok olmuş olsa da Osmanlı Medeniyetinin geçirdiği safhaları bize anlatan en güzel, en iyi korunmuş yapılardan biri Topkapı sarayı olmuştur. Başlarda saray içinde olmasına rağmen bugün biraz dışında kalan ve Fatih tarafından dünya hâkimiyetinin simgesi olarak yaptırıldığı 1472 tarihli Sırça Saray yani Çinili Köşk'te Karamanlı üslubunda yapılmış en eski Osmanlı eserlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Topkapı Sarayı'nın bir göçmen obasını andıran tüm bahçeye konumlandırılmış köşk ve çadırlardan oluşan tasarımı ile Türk-İslam saray geleneğini devam ettirdiği görülmüştür. İstanbul Boğazı ve Haliç'in ortasında, İstanbul yarımadasının uç kısmı olan Sarayburnu'ndaki Bizans akropolü kalıntıları üzerine

yapılan Yeni Saray, 1400 metrelik "Sur-ı Sultani'nin" yüksek duvarları ile karadan, Bizans'ın eski surları ile denizden çevrilmiştir. Saray'ın bulunduğu alan yaklaşık 700.000 metrekaredir. Saray'ın önemli kısmını Hasbahçe oluşturmuştur. Topkapı Sarayı, mütevazı bir şekilde inşa edilmiş, harcamalar camiler, köprüler, kışlalar ve kervansaraylar gibi halkın da faydalanacağı yapılar için kullanılmıştır. Fatih, sarayı o kadar muhteşem bir planla inşa ettirmiştir ki Mimar Sinan bile ek olarak sadece bir bölüm yaptırmıştır. Çinileri, Hasbahçesi, Sarayburnu'ndaki konumu sarayı doğal bir ihtişama kavuşturmuştur (Kaçal Ferrari, 2015).

İstanbul fethedilince, şehirde yaşayan Rumlar esir olarak alınmıştır, sulh ile alınan Galata bölgesinde yaşayanlar ise serbest bırakılmıştır. Ancak İstanbul'un iskânının bir an önce tamamlanmasını isteyen Fatih, esir Rumları da serbest bırakıp, İstanbul'da kalmak isteyen evini geri vermiştir. Rumların ibadethanelerinin bir kısmını da aynı şekilde bırakmıştır. Ortodoks Patrikhanesine sadece yeni patrik atamış, Hristiyanlığın merkezi olarak kalmasına izin vermiştir. Böylece Rumlar ve Müslümanlar İstanbul'da ortak bir hayata başlamıştır. 1490'da İspanyadan sürgün edilen Yahudi toplulukları da İstanbul'a gelmiş, aynı senelerde gelen Ermeniler, Balkan ve Kafkasya'dan gelen etnik ve dini gruplar ile Romanlar da İstanbul'un yeni nüfusunun birer parçası olmuştur. Böylece İstanbul, fetihden yüzyıl sonra İslamiyet başta olmak üzere, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinin, Yahudilerin ve Ermenilerin kutsal saydıkları dünyanın büyük ve gösterişli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Genelde aynı dine ve millete sahip olanlar belli semtlerde otursa da Avrupa şehirlerinde olan "Getto" tarzı sadece bir gruba ayrılan bölgeler Osmanlı şehirciliğinde yer almamıştır, isteyen, bir semtten başka semte geçmesine, farklı milletlerin bir arada yaşamasına izin verilmiştir. Bir semtte farklı ibadethaneler bulunmasının, Ermeni ustaların bir cami inşasında çalışmasının, Kapalıçarşı'da bir Yahudi ile bir Müslüman'ın dükkân komşusu olmasının sakıncası olmamıştır. Kadı mahkemelerinde de farklı dine ve millete ait kişilerin davalarına bakılmıştır. Bu bağlamda İstanbul'daki halk farklı diller ve adetlerde birbirinden etkilenerek yaşamıştır. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi İstanbul içinde dikkat edilen husus her zaman Türk ve Müslüman nüfusun çoğunlukta bulunması olmuştur. Gayrimüslimler, beraber yaşamanın getirisi olarak Türk kültüründen etkilenmiştir. Toplumda saygınlık görmek için Türkler gibi giyinmek ve yaşamakta da bir sakınca görmemişlerdir. *Her topluluk kendi dilini konuşsa da İstanbul'un ortak dili her zaman Türkçe olmuştur.* Türkler de konuşmada ve yeme içme kültüründe gayrimüslimlerden etkilenmiştir.

Fatih'in planlarıyla yeniden oluşturulan İstanbul'un kökeninde hem şehrin kültürel olarak sürdürülen değerleri hem de İslam ve beylikler döneminden gelen bir şema vardır. Bizans'tan kalan kent dokusunun üstüne yeni merkez oluşturul-

larak ulu cami, saray, çarşı ekseninde şehrin imarı yapılmıştır. Ayasofya ve çevresinin, Yeni Saray (Topkapı) ve Yeni Cami (Fatih) Külliyesi'nin bağlantı yollarıyla birleştirilmesi ile limana paralel olarak giden bir yol sistemi oluşturularak, İstanbul'a Fatih'in başkent vizyonu damga vurmuştur. Saray ve ulu cami birbirine yakın konumda inşa edilip, araya yapılan çarşıyla bağlantı sağlanmıştır. Kubbeli ve zaviye modeli yapılan ulu cami mescit, türbe, tabhane, medrese ve hamamdan oluşur. Bu plan, Fatih tarafından İstanbul'un konumu düşünülerek ayrıntılı bir şekilde oluşturulmuştur. Fetih sürerken, Fatih'in hocası olan Akşemsettin'in yardımıyla Halid b Yezid'in (Eyüb el Ensari) mezar yeri tespit edilmiştir. İstanbul fethedildikten sonra da belirlenen kabrin üstüne türbesi ve cami külliyesi yaptırılmıştır. Eyüp el-Ensari'den ismini alan Eyüp semti, eski Bizans'ın ünlü iki semti olan Galata ve Üsküdar'la birlikte Bilad-ı Selase olarak adlandırılmış ve sur dışının önemli merkezleri olmuştur. 1458 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti Edirne'den tamamıyla İstanbul'a yerleşmiş, Fatih, imparatorluğa yaraşır payitahtı oluşturmak için şehri büyük ve gösterişli eserlerle güzelleştirmeye hız vermiştir. Sadrazamları Mahmut Paşa, Rum Mehmet Paşa, beylerbeyi olan Has Murat Paşa da kurdukları vakıflarla, yaptırdıkları camiler, imaretler, külliyeler ile İstanbul'u zenginleştirmiştir. Yeni Saray (Topkapı) da Fatih Sultan Mehmet'in farklı milletlerin bir arada yaşatma düşüncesini destekler biçimde, değişik mimari tarzları bir araya getiren bir üslupla inşa edilmiştir. Sarayın bahçesinde farklı tarzlardaki köşkler, başa gelen sonraki padişahların da eklediği yapılarla üslup bakımından zenginleşmiş, bir nevi imparatorluğun çeşitliliğini yansıtmıştır. Saray eşi benzeri olmayan bir yer olmasına rağmen çok ihtişamlı yapılmamış, İslam dininin yüceliğini vurgulamak için Osmanlı'da ihtişamlı mimari sadece camilere uygulanmıştır. Topkapı Sarayı inceliğin, zarafetin ve zekânın öne çıktığı bir yapıdır. Her köşesi bir ayet, hadis gibi dini atıflar bulunan yazılarla süslenmiştir. II. Mehmet'in sadelikten yana bir padişah olmasına rağmen, inşa ettirdiği Fatih camisinin, Ayasofya'dan sönük kalmaması için alınan malzemeleri, yapı biçimini bizzat denetlemiştir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde anlattığı, caminin yapımı sırasında kendisine verilen mermer kolonları kısa tutarak caminin boyunu alçalttığı gerekçesiyle bir mimarın ellerini kestirmesi, Fatih'in, İstanbul'un Bizans etkisinden kurtularak, Osmanlı medeniyetinin izlerini taşıyan görkemli bir başkent olmasını ne kadar istediğinin göstergesi olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed, adına inşa edilen bu cami ve külliye için şehrin ortasında Bizans'ın değerli saydığı On İki Havari Kilisesini özellikle seçmiş ve bu şehre hâkim olan yeni bir inancı vurgulamıştır. Ayrıca İstanbul'a Türk ve İslam damgasını vurarak bütün binaları ve camiyi simetrik bir şekilde yerleştirip, şehrin ortasında dini ve kültürel bir merkez meydana getirmiştir. Şehrin büyümesi,

artan nüfusla alakalı olacağı için bu durumu da göz önüne alan padişah, büyük çarşılar kurdurarak İstanbul'un iâşesinin en rahat biçimde sağlanmasına çalışmıştır. Özellikle kendi mülkü olan alanlarda ki bunlar hakkındaki bilgilere Fatih'e ait olan vakfiyelerden ulaşılmıştır, Gümrük Kapanı, Unkapanı, Yağkapanı, Yemişkapanı gibi gümrük noktaları oluşturmuştur. Gelen malları belli alanlarda "kapan" denilen büyük kantarlarla tartarak, Karadeniz, Ege ve Marmara'dan gelecek olan mallar için toptan dağıtımını oluşturmuş, böylece İstanbul'un gelecek dönemlerde de kullanılacak gümrük planını hazırlamıştır. Klasik dönemde sadece Fatih'e ait mimari özelliklerden biri de meydan çeşmeleridir. Meydanların kentleşmeyi sağlayan noktalar olduğu düşünüldüğünde, İstanbul'u imparatorluk başkenti yapmak için planlı bir şekilde ilerlemiş olan Fatih bu detayı da atlamamıştır. Fatih dönemi, daha sonraki yıllarda devam ettirilen bir kent planının kısmen ana öğelerinin çizildiği bir dönem olmuştur. Fetihden sonraki beş sene, şimdiki Beyazıt semti çevresi limanla bağdaştırılarak İslam mimarisi ve Anadolu Selçuklu mimarisi özellikleriyle planlanmıştır. Sonraki yıllarda ise Ayasofya ve Topkapı Sarayını, yaptırdığı Fatih külliyesi ile birleştiren yolları inşa edip, bu şemayı da limana ana yollarla bağlayarak başkente uygun bir tasarım ortaya koymuştur (Erkal, 2015). 1478 tarihli tahrir defteri kayıtlarına göre, İstanbul'un şehir nüfusu 70.000 olarak tahmin edilmiştir. Fetihden yüzyıl sonra ise şehrin nüfusunun 400.000 civarı olduğu tahmin edilmektedir. Bu artış karşılatabilmek adına İstanbul için Fatih Sultan Mehmet'in nasıl büyük ölçekli bir imar ve iskân planlaması yaptığı anlaşılmaktadır. Fatih'in yaptırdığı planlı imar faaliyetleri ile Fatih Külliyesi, diğer tüm özellikleri yanında bir şehir gibi çarşısı, hamamı, imarethaneleri ve medreseleriyle kendine yetecek tarzda tasarlanmıştır. Şehrin muhtelif camileri etrafında kurulan medreseler için Doğudan ve Batıdan getirilen âlimlere külliye içinde veya etrafında mülk verilerek İstanbul'da kahçı olarak yerleşmeleri sağlanmıştır. Mahmud Paşa'nın, Rum Mehmed Paşa'nın ve Murad Paşa'nın İstanbul'da inşa ettirdikleri ve kendi isimlerini taşıyan camiler, T planlı cami olarak yapılmıştır. Böylece, ahilik gibi kurumlarla sosyal hayat desteklenerek, şehre yeni gelen yerleşimcileri himaye edebilecek merkezler oluşturulmuştur. Fatih'in imar ve iskân politikasına uygun tarzda inşa edilen devrin pašalarına ait bu camiler, merkezîyetçi yapıya da uyum sağlamıştır.²

Sonuç: Eski Saray ve Topkapı Sarayı, Rumelihisarı, yenilenen Bizans surları ve Fatih tarafından yaptırılan Yedikule, Deniz seferleri için Tersane-i Âmire, Kara seferleri için Has Ahırlar, yeniçerilere kışla olarak hazırlanan Eski Odalar ve Tophane, Simkeşhane (Darphane), Çarşı bölgesi, Saraçlar Çarşısı, Gümrük binaları, Un ve Yağ kapanları, Hamamlar, Ayasofya'nın cami haline getirilmesi, medrese, dariüşşifa, kervansaray ve tabhanesi ile birlikte Yeni Cami (Fatih), Eyüp Camii

² (Emre Can Yılmaz, 2015)

ve imareti, Padişahın isteğiyle Mahmud Paşa'nın, Rum Mehmed Paşa ve Has Murad Paşa'nın yaptırdığı imaretler, sayısız çeşmeler, su yolları gibi günümüze bilgisi ya da eseri gelebilmiş sayısız eser, Osmanlı medeniyetine mimari alanda Fatih döneminin katkıları olarak sunulabilecek bir kesittir. Fatih devri, yüzyıllar boyunca devam edecek İstanbul kent mimarisinin ana unsurlarının belirlendiği bir dönem olmuştur. Fatih, şehrin yanlara doğru genişleyerek değil, belli merkezler etrafında daireler oluşturarak büyümesini amaçlamıştır. Sadece minare eklenip, içindeki resimlerin üstü örtülerek, mimari yapısına dokunulmadan camiye çevrilen Ayasofya camisi etrafı, yeni kurulan Müslüman mahallelerinden biri olmuştur. Daha sonra ise Fatih, yaptırdığı Yeni camiyi (Fatih) külliye şeklinde dizayn ettirerek, halkın her ihtiyacının karşılanabileceği, camisi, imareti, kütüphanesi, medresesi ve çarşısı olan küçük bir kent şeması oluşturmuştur. Caminin etrafına yaptırılan üç yüzden fazla dükkânla da yapılan bu sosyal yapıların kendi kendini idare etmesi sağlanmıştır. Eyüp Camii ve çevresi de Müslüman mahallesi olarak farklı noktalarda kendine yeten merkezler konumunda İstanbul'un iskânında rol oynamıştır. Bir yanda Batı seferlerinden getirilen Hristiyan ve Yahudi ailelerin kurdukları kendi kültürlerine ait evler ve mahalleler, bir yanda Müslümanların oluşturduğu Türk-İslam medeniyetine ait yerleşim düzenleri ve yapı şekilleri, İstanbul'un Bizans'tan kalan yapıları ile birleşerek Fatih'in istediği şekilde İstanbul'u bir metropol haline getirmiştir. İki kıtaya ve iki denize hâkim bir noktada sarayını, İstanbul'un yedi tepesinden birine camisini inşa ettiren Fatih Sultan Mehmet'in, Topkapı sarayının bab-ı hümayun kapısına yazdırdığı şu sözlerden şehrin her noktasını, günü kurtarmak için değil, Osmanlı İmparatorluğunun başkentini oluşturmak için imar ettiğini anlayabiliriz; "Allah'ın yardımı ve izniyle bu saray, her iki kıtanın Sultanı, Denizler İmparatoru: hem dünyada hem öbür dünyada Allah'ın gölgesi; her iki ufuk da Allah'ın sevgili kulu; karaların ve denizlerin mutlak hâkimi, Kostantiniyye'nin fatihi, Fatihlerin babası Murad Han'ın oğlu Mehmed Han'ın imparatorluğu, Allah daim kılınsın; 883 yılının şu mübarek Ramazan Ayında gök kubbedeki parlak yıldızlara kadar yücelsin." (Şahin, 2018) Fatih'in fetih sonrası Ayasofya'nın ve Bizans'ın kadim eserlerinin yıkılması karşısında üzüntü göstermesi, onun İmparatorluk şehri olan İstanbul'un sürekliliğini düşündüğü içindir. Ayakta kalan eserlerin, başta Ayasofya'nın tamiri sağlanmış ve hemen şehrin imarı başlatılmıştır. Bu süreçte Türk, Rum, Acem olmasına bakmaksızın tüm mimar ve ustalarla birlikte çalışması, Yeni sarayın (Topkapı) inşasında farklı mimari tarzları kullanması onun cihan devletinin başkentini hazırladığının göstergesidir. Çok kısa bir sürede külliyeler, saraylar, imarethaneler, medreseler, çarşı ve pazarlar ile kenti mamur hale getirerek nüfusun artmasını ve halkın refaha kavuşmasını sağlayan Fatih, İstanbul'u yaşayan bir Türk şehri haline

getirmiştir. Osmanlı devletinin özellikle ahiler ve vakıflar aracılığı ile gerçekleştirdikleri yeni imar edilen şehirleri şenlendirme anlayışını Fatih Sultan Mehmet de hayata geçirmiştir. Gerek yanında bulunan devlet adamları gerek devrin ileri gelenleri, yaptırdıkları külliyelerde kurulan vakıflar ve ahilik teşkilatı vasıtasıyla kuruldukları semtin civarını topluma faydalı şekilde imar ederek şenlendirme vazifesini üstlenmişlerdir. XV. yüzyıldan günümüze gelen yüzyıllık eserler ve kent mimarisi bırakan II. Mehmet'ten başarının tesadüf olmadığını öğreniyoruz. Fethedeceği yerlerin dilini, coğrafyasını ve tarihini öğrenen, gençliğinden itibaren ilim tahsil ederek kendini yetiştiren ve zamanı geldiğinde bu bilgileri doğru yerde kullanarak cihan imparatorluğuna yaraşır bir başkent inşa eden Fatih Sultan Mehmet kararlılığının, çalışmanın ve büyük hedefler koymanın önemini eserleriyle anlatmıştır.

Kaynakça

- Aydın, Sinan. (2019). Medeniyetin Mekan Ve Şehir İle İlişkisi. *Mekteb-i Üsküdar*, s. 6-9.
- Cansever, Turgut. (2016). *İslam'da Şehir ve Mimari*. İstanbul: Timaş.
- Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Vakfiyesi*. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü.
- Emre Can Yılmaz. (2015). Fetih Ve Sonrasında İstanbul'da Barınma Kültürü. M. Aydın içinde, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (s. 152-172). İstanbul: İsam.
- Erdemir, Engin. (2019, Eylül). Yüksek Lisans Tezi. *Nureddin Topçu'da Medeniyet Tasavvurunu Oluşturan Etik, Estetik, Dini Değerler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri.
- Erkal, Namık. (2015). İstanbul'da Erken Dönem Osmanlı Mimarisi. M. Aydın içinde, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (s. 80-140). İstanbul: İSAM.
- Feridun Emecen. (2001). İstanbul'un Fethi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 212-220.
- Ferrari, Nicole Kançal. (2015). Topkapı Sarayı. M. Aydın içinde, *Antik Çağ'dan XXI. yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (s. 140-151). İstanbul: İsam.
- İnalçık, Halil. (1988). Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası. *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 215-226.
- Kritovulos. (1912). *İstanbul'un Fethi*. İstanbul: Tarihi Osmani Mecmuası İlavesi.
- Kutluer, İlhan. (2003). Medeniyet. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, s. 298-301.
- Örnek, Zeynep. (2013). Yüksek Lisans Tezi. *Gelenekten Değişime: Geç Dönem Osmanlı İstanbul'un'da Okullu Mimarlar*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Özbek, Yıldray. (2008). İdeolojinin İnşası: 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Selatin Camileri. *Belleten Türk Tarih Kurumu Der-gisi*, s. 535-565.
- Samet Şahin. (2018, Mart). *İmparatorluklar Başkenti: Fetih'ten Sonra İstanbul'un İmarı*. Tarih-i Kadim: <https://www.tarihikadim.com/imparatorluklar-baskenti-fetihten-sonra-istanbulun-imari/> adresinden alındı
- Yunus Uğur. *T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı*. Osmanlıda Şehircilik Anlayışı: <https://csb.gov.tr/osmanli-da-sehircilik-anlayisi-makale-adresinden> alındı

Ibrahim Celebiye
Ait Mezar Taşı
The Gravestone Of
Ibrahim Celebi Mehmet
H.1127 / M.1715-16

Mehmetzade Hacı Mustafa
Bey'in Mezar Taşı
The Gravestone Of Mehmetzade
Hacı Mustafa Bey
H.1261 / M.1845

Ayak Şahidesi
Gravestone

KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE ORDUCU ESNAFI

Bekir TÜTÜNCÜ*

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Orduların Önemi ve Dayanağı: Orduların teşekkül tarihlerinin tam manasıyla henüz saptanmamış olmasına rağmen, muhtelif Osmanlı kroniklerinde I. Murad döneminde meydana gelen Kosova savaşında bir ordu pazarından bahsedilmiştir. Osmanlılardan evvel de *Bâzâr-ı Leşkerî* adıyla Gazneliler, İran ve Türkiye Selçukluları, Eyyübîler ile İlhanlılarda da böyle bir uygulamanın olduğu bilinmektedir.¹ Devlet arşiv kaynaklarında ise sefere Osmanlı ordusu ile beraber katılan esnaf takımı *orducu*, *ordu*, *ordu esnafı* gibi adlar ile nitelendirilmiştir. Orduların sefere çağrılmalarına ilişkin çeşitli dönemlere ait ve devletin muhtelif yerlerindeki kadılara gönderilmiş mühimme kayıtları ile kadıların bu görevi yerine getirdikleri sırada kayıt altına aldıkları siciller bulunmaktadır. Nitekim ordulara ait elde edilebilmiş en erken tarihli kayıt 1532 tarihlidir.² Erken dönemden itibaren Osmanlı ordusu için hayli mühim konumda oldukları anlaşılan ordular, askerlerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasında ordu iâşe sisteminin bir parçasıydılar. Tek bir askeri seferde sayıları iki yüz binlere varabilen dinamik bir topluluğun ihtiyaçlarını giderebilmek ve hatta çeşitli noksanlıktan doğabilecek ordunun güzergâhı üzerindeki Osmanlı şehirlerine hücum etmelerini önleyebilmek için tam, fermanlarda *mükemmel*, bir şekilde askerlerin temel ve donanım ihtiyaçlarının karşılanması elzemdi.³ Reaya statüsünde olan bu serbest esnaf gruplarının orduculuk görevleri, bir yerde kendi içinde çeşitlere ayrılmış olan *Avârız-ı Dîvânîye* vergisi içerisinde ele alınmaktadır. Olağan dışı durumlarda padişah halktan tam yetki ile her türlü desteği talep edebilmekteydi. Nitekim orduculuk görevi ve ordu akçasının toplanması da bir tür avârız yükümlülüğü sayılmaktaydı. Yine bunun yanında devlet sefer giderleri için çiftçi reayadan da aynı ve nakdî olmak üzere çeşitli isimler altında avârız vergilerini toplamaktaydı.⁴

Sefer İâşesi İçin Bazı Uygulamalar: Orduların Osmanlı seferlerindeki varlıkları, görevleri ve katkılarının daha belirgin

bir şekilde anlaşılabilmesi için, ordunun iâşe bakımından hazırlanmış safhasına geniş bir ölçekte bakılması gerekmektedir. Devletin fiziksel sınırlarının genişlemesi ile doğru orantılı olarak seferde gidilecek güzergâhların mesafeleri ve durakları da artmaktaydı. Bunun dışında Osmanlılar artık kendileri gibi düzenli birliklere sahip diğer imparatorluklarla da karşı karşıyaydı ve savaş hususunda 16. yüzyıl sonlarına kadar ezici bir üstünlüğe sahipti. Savaş alanlarındaki bu başarılar, askerlerin kuvvetli oluşu ve iyi eğitim almalarının yanında, Osmanlıların askerî, idarî, malî, ilmî ve lojistik sahalarda sistemlerini neredeyse kusursuz bir biçimde işletebilmeleriyle de ilgiliydi. 17. yüzyılda dahi Osmanlılar seferlerini organize ederlerken kendileri dışında başka hiçbir devletten malî yardım görmeksizin, yalnızca kendi imkânları ile işleri yürütürken örneğin Avusturya İmparatorluğu seferlerinin masraflarını Venedik, Rusya ve Lehistan ile paylaşmaktaydı.⁵ Osmanlı idaresi orduyu sefere hazırlarken, hem devletin hazinesinden mümkün olduğu kadar az harcamayla bu işi gerçekleştirmek ve hem de ordunun mükemmel bir surette hazırlanması esaslarına göre hareket etmekteydi.⁶ Eğer padişah sefere katılacaksa, devletin esas hazinesi olan hazine-i âmire de götürülürdü, padişahın olmadığı seferlerde ise geliri muhtelif sancaklardan sağlanan bir *ordu hazinesi* oluşturulurdu.⁷ Bunun yanı sıra sefere çıkan ordunun giderlerinin temel kaynağının avârız yoluyla reayadan alınan vergiler oluşturmaktaydı ki bunlardan birisi *Nüzul* adı altında alınan aynı bir vergiydi. Avarız haneleri dikkate alınmak suretiyle ayarlanan miktarlar kaza idarecilerine bildirilir ve köylü ordunun geçeceği güzergâh üzerindeki mirî depolara arpa ve un taşırdı. Nüzul emini de yardımcıları ile birlikte gelip bu malları alıp orduya dağıttı. Eğer reaya sefer güzergâhından uzak bir yerdeyse, bu vergi nakdî şekilde tahsil edilirdi.⁸ Nüzuldeki arpa ve una ilaveten yağ, bal, koyun, tavuk vb. gibi birçok besin maddelerinin alındığı bir diğer vergi ise *sürsat vergisi* olup 17. yüzyıl sonu itibariyle nakit alınan bir vergiye dönüşmüştür. Bu iki

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, bekirotuncu@outlook.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Şenol Çelik, "Orducu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 370.

² "Tespit edebildiğimiz ilk emir, Süleymaniye-Esat Efendi'de yer alıp (nr. 3363, vrk. 23b) 1532 tarihlidir. Kanunî'nin "Alaman Seferi" dolayısıyla İstanbul'dan gönderilen ve 23 esnaf kolu, 154 sanat erbabından oluşan ordulara aittir." Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Ordularını", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilat ve İşlev)*, Ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul, 2008, s. 367.

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatçıları (İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar)*, Alfa Basım Yay., İstanbul, 2017, s. 103.

⁴ Bülent Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı" *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, (2018), s. 114-115.

⁵ Hans Georg Majer, "17. Yüzyılın sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi - II*, Ed. Halil İnalçık vd., İstanbul, 1981, s. 187.

⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik)*, Kronik Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 123.

⁷ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İâşe ve İkmalî: I. Ahmet Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 156.

⁸ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 153.

verginin yanında *mübayaa* ve *iştira* yoluyla, devletin belirlediği narhlar ile reayadan satın alınan gıda maddeleri de vardı.⁹ Bu vergileri eminleri vasıtasıyla toplayan devlet, örneğin koyun emininin ceplerden sürsat vergisi olarak koyunları teslim alması gibi, özellikle un ve koyunu geciktirmeksizin ordunun hareket edeceği noktalara önceden dağıtmaktaydı.¹⁰ Mirî depolardan ordugâha gönderilen gıdalar pişirildikten sonra kumanya olarak kapıkulu ordusuna dağıtıldı. Yetersiz kaldığı durumlarda ise eksiğin devlet hazinesinden karşılandığı bu kumanya hizmetinden padişahın kapıkulu ordusu faydalanabilmekteydi. Taşradan gelen tımarlı sipahilerin ise her türlü giderlerini kendi ceplerinden karşılamaları gerekirdi. Ancak karşılığını ödemek suretiyle nadiren de olsa mirî depolardan gelen zahirelerden faydalandıkları zamanlar da olmuştur. Onun dışında menzildeki ordu pazarlarından veya köy ve kazalardan ihtiyaçlarını alırlardı.¹¹ Askerlerin temel ihtiyaçlarından olup talebi ziyade ancak üretimi zahmetli olan zahireleri temin eden esnafın, ordunun belirlenen bir menzile varmadan birkaç gün öncesinden orada çadırlarını kurmalarına önem verilirdi. Bununla birlikte batıya yönelik düzenlenen seferlerde, ordunun en sık uğradığı ilk duraklardan birisi de Davutpaşa Sahrası olup orduların erkenden burada çadırlarını kurup üretime geçmeleri tembih edilirdi.¹²

Ordular: Yukarıda bahsedildiği gibi orduculuk görevi avarıza dayandırılmak suretiyle esnaftan talep ediliyordu. Ancak bu yükümlülüğün de nakdî olarak, yani avarızın esnaf topluluğuna özümsemiş bir biçimi olarak talep edildiği durumlarda ise *ordu akçası* toplanmaktaydı. Özellikle 17. yüzyıl itibarıyla tımar sistemindeki türlü aksaklıklar ile birlikte ateşli silah kullanımının ön plana çıkmasından dolayı tımarlı sipahileri savaş bölgesine çekmek zorlaşmış ve devlet silah altına girecek maaşlı askerlere ihtiyaç duymuştur. Bu askerlerin maaşlarının karşılanması için de ordu akçalarının bir kısmı kullanılmıştır.¹³ Divanda alınan savaş kararı sonrasında hazırlıklara başlayan Osmanlı idarecileri, eyalet ve kazalardaki kadınlara hükümler göndermek suretiyle sefer kararı alındığını ve genellikle kanun ve kadim üzere kadının bulunduğu bölgeden o güne kadar kaç nefer ve hangi meslek kollarından esnaf orducu olarak yazılmışsa buna riayet olunarak hazırlıkların başlatılması istenirdi. Dergâh-ı mu'allâ, yani padişahın

sarayından seçilen bir ağa *orducubaşı* veya *ordu ağası* olarak kadı, esnaf kethüdarları, esnaf yiğitbaşları ve esnaf ihtiyarları, yani ehl-i hibre ile görüşerek merkezden istenen kriterlere sahip esnaflar seçilirdi ve bu işi lonca mensupları kendi aralarında gerçekleştirirlerdi. Sefere gidecek orduların fiziksel olarak zorlukları kaldırabilecek sağlıkta olması gerekiyordu ve aynı zamanda sefer esnasında ordugâhtan firar etmeyecek güvenilir kişilerin gönderilmesi istenmekteydi. Bu yüzden devlet, loncaların ileri gelenlerinden sefere gönderilen ordular için kefil olmalarını istemektedir.¹⁴

Kadılar orduya katılan esnafları bir deftere kaydedip mühürlendikten sonra, bir suretini de ordu ağasına veya beylerbeyine gönderirdi. Böylece sefer esnasında firarların ve türlü noksanlıkların önüne geçilmiş olunurdu. Kasap, arpacı, ekmekçi, nalbant, bakkal, semerci, berber, muhtab, sarraç, başçı, çarıkçı, pabuççu, mumcu, nalçacı ve sayıları 23-27 çeşide kadar çıkabilen esnaf kolları merkezden talep edilmekteydi.¹⁵ Sefere yazılan bu orduların giderlerini ise, sefere gitmeyen ve onlara maddi destekte bulunan *yamak* esnaflar karşılamaktaydılar. Yamaklardan toplanan ordu akçaları hususunda merkezden gönderilen hükümlerde, adaletli davranılması ve mümkün mertebe acele hareket edilmesi gereklilikleri vurgulandıktan sonra toplanan bu sermayelerin ordu ihtiyaçlarının karşılanması için ne derecede mühim oldukları anlatılırdı.¹⁶ Genellikle sonradan kurulmuş olan loncalar yamak olarak yazılmaktaydılar ve yamak olarak yazıldığı loncaya meslekî kol olarak yakınlığı, ortak hammadde kullanımı, orducu esnafının talep ettiği ordu akçası miktarı ki daha az akça talep eden orducu loncası yamaklar için daha makbuldü, gibi değişkenler yamak olarak yazılma kriterlerini belirlemektedir.¹⁷ Yamaklık uygulamasıyla devlet, bir yerde esnaflar tarafından sefere katılmamak için ileri sürülen sayı yetersizliği ve fakirlik gibi gerekçelerin önüne geçmiş bulunuyordu.¹⁸ Ancak yine de erken dönemin sonlarından itibaren orduculuk görevini aynı olarak yapacak esnaflar yalnızca Bilâd-ı Selâse'den yazılmaya başlandı. Zira bölgelerarası ticarete kullanılan ölçü birimlerinin muhteva bakımından farklılıklar içeriyor oluşu, alışveriş sırasında taşra esnafını zarara sürükleyebilecek karışıklıkları meydana getirebilmekteydi.¹⁹ Yamaklardan toplanan

⁹ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İfa ve İkmali: I. Ahmet Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler Ansiklopedisi*, s. 152.

¹⁰ Özellikle ordu bir menzile varmadan önce orada habbazlar ekmekleri hazır eder, kasaplar hayvanların kesim işlemlerini gerçekleştirdikten sonra etleri aşçılara, kelleleri başçılara, derileri debbağlara, sarraçlara, pabuççulara gönderir ve onlar da yünleri terzi, çuhacı gibi dokumacılar gönderirlerdi. Aynı zamanda çeşitli madenler de tüfekçi, kılıççı bıçakçı, nalbant ve pabuççulara çivi çakan Nalçacılar dağıtıldı. Bu uygulamalarda Osmanlı kent yaşamından bir kesit görmek mümkündür. Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, s. 196.

¹¹ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 150.

¹² "Tamamen haymeleri ihrâc ve ordu-yı hümayûnum hareketinden mukad-dem Davutpaşa Sahrası'nda mevcûd ve âmade ettirmeğe ziyade ihtimâm ve dikkat olunmak fermânım olmağın hassaten işbu emr-i celilü'l-kadrim isdar ve () irsâl olunmuştur." *İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil*

(*H.1217-1225 - M.1802-1810*), Çev. Yazı, Mürsel Sarı vd., Ed., Coşkun Yılmaz, Kültür AŞ, İstanbul, 2019, s. 457.

¹³ Bülent Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı" *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 118.

¹⁴ Şenol Çelik, "Osmanlı Seferi Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Ordularını" *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilat ve İşlev)*, s. 357.

¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm 1256, Cilt II, (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Ankara, 1995, s. 240.

¹⁶ BOA, *85 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm 696, Özet-Transkripsiyon-İndeks, Ankara, 2001, s. 427.

¹⁷ Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, s. 118-121.

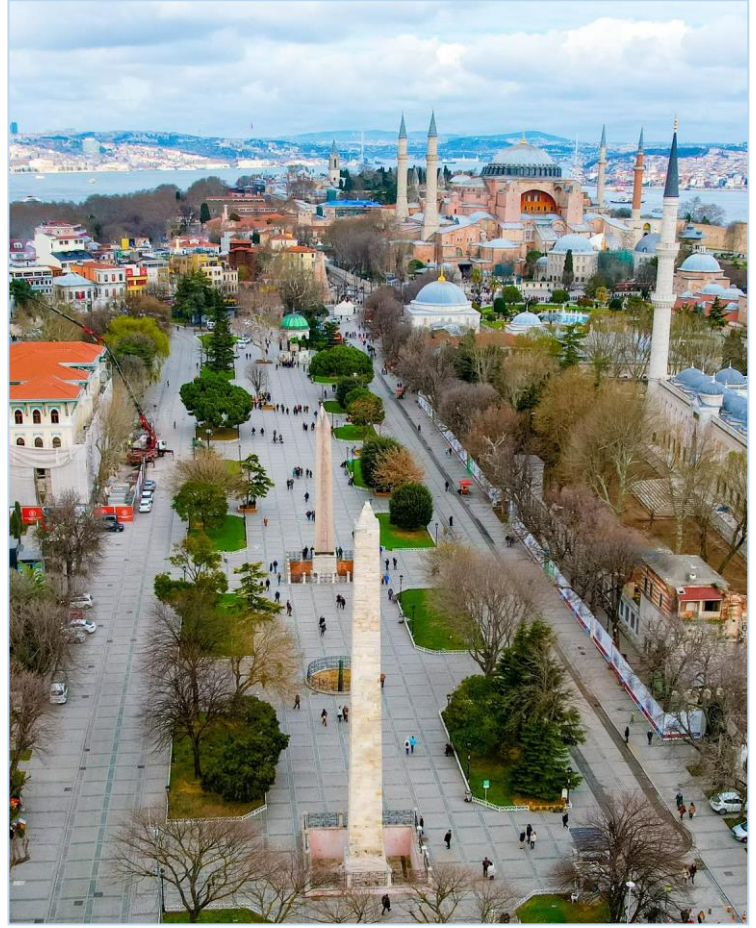
¹⁸ Bülent Çelik, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁹ Bülent Çelik, *a.g.e.*, s. 96.

ordu akçaları, mükellefiyetin *nısf (yarı)* kısmını oluşturmaktaydı. Mesela 1681 senesinde İstanbul'dan 841.750 ordu akçası toplanmış olmakla beraber İstanbul'un ordu görevinin tamamı ise 1.700.000 ile 1.800.000 akça arası değişmekte olup, geri kalan yarı bedel ise aynı, yani esnafın orduya çıkması şeklinde ödenmiştir.²⁰ Çiftçi reyadan toplanan avarız vergileri avarız hane hesabına göre hesaplanırken, esnaflarda ise *hayme* esasına göre, içlerinde 1 ilâ 8 ustaya kadar bulunabilen bölümlere ayrılırlardı.²¹ Bir bakıma orducu esnafından istenen ordu akçası meblağı haymelere bölünmekteydi ki bu durum şöyle bir kayıttan da daha açık bir şekilde görülebilmektedir: Hirfet-i Çakşırıyan: Hayme Aded: 3. Orducu: Asadur veled-i Kasbar ve Agob veled-i Kırkor ve Oseb veled-i Haçadur Beher hayme Fi: 12.200 Yekûn-ı meblağ: 36.600. Mülhakattan tahsil olunan meblağ Edirne-kapısı abacılarından: 2520.²²

Zaman zaman orducu çıkartan loncalar arasında yamak kapabilme endişesi ile türlü anlaşmazlıklar meydana gelebiliyordu ve taraflar son çare olarak merkeze şikâyetle bulduktan sonra, merkezden kadiya hüküm gönderilerek sorunun halledilmesi isteniyordu. Bu durum, loncaların bu külfetten ne denli muztarip olduklarını ve yükün mümkün merteye diğer esnaflar tarafından da desteklenmesinin onlar için ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir.²³ Bazı esnaflar seferlere gitmeden önce yalnızca kendi loncasından borç almak suretiyle yola çıkar ve sefer sırasındaki satışlardan elde ettiği gelir ile memleketine döndükten sonra aldığı borç parayı loncaya geri öderdi. Böylece mezkûr lonca, yamaklık ve ordu akçası tartışmalarına girmedikleri gibi sonucunda zafer elde edilen bir sefere çıkmış ise askerlerle olan alışverişi daha bir kârlı olabilmekteydi.²⁴ Osmanlı Devleti'nde menzil teşkilâtı içerisinde çok sayıda olmasa da esnaflardan da bazı kimseler bulunuyordu. Bunlar yük taşımacılığında ya da ulaşımda istifade edilen hayvanların bakımını üstlendikleri ve merkezden gelen diğer teşkilat mensuplarına kılavuzluk ettiklerinden dolayı ordu akçası ödemezlerdi.²⁵ Örneğin İstanbul'da Üsküdar esnafının belirli bir süreliğine orduculuk görevinden muaf tutulduğu bilinmektedir. Zira bu semtin esnafları, her sene menzil teşkilâtındaki beygirler için otuz bin akça ödeme yapıp, buna ilâveten Üsküdar'dan itibaren birkaç menzil ötesine kadar ordunun bazı zahire ihtiyaçlarını karşılar ve gelen elçilerle de ilgilenirlerdi.²⁶ Kimi zaman

toplanan ordu akçası, amacı dışındaki yerlerde de kullanılırdı ki bu durumlar açıkça suiistimal olarak addedilirdi ve esnaflar da buna sessiz kalmazlardı. Nitekim bunun en belirgin örneklerinden bir tanesi 1730 İsyanı'nın ekonomik sebepleri arasında zikredilmektedir.²⁷

Orduların Ordugâhtaki Vaziyetleri: Ordugâhtaki muharip güçler haricinde savaşlarda mühim roller oynayan geri hizmet bölüklerini de muhtelif kısımlara bölümlendirmek mümkündür bunlardan birincisi ordunun malî ve bürokratik işlerini halleden kesimdi, her ne kadar merkezden uzaklaşmış olsalar da savaş sırasında dahi birçok iş kayıt altına alınmaktaydı. İkinci kesim ise ordunun zahire tedarikinde görev alan ve bunların orduya tevzi edilmesinde görevli emimler; nüzul, koyun, arpa eminleri vb. ile ordulardan oluşmaktaydı. Bina, köprü yapımı ve bakımı ile donanma tamiratlarında gö-

²⁰ Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Ordularını" *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilat ve İşlev)*, s. 372-373.

²¹ Şenol Çelik, *a.g.e.*, s. 369.

²² Münir Aktepe, "Ahmed III. Devrinde Şark Seferine İştirak Edecek Ordu Esnafı Hakkında Vesikalar", *Tarih Dergisi*, Cilt 7, Sayı 10, Ocak 1954, s. 24.

²³ BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 319, s. 196.

²⁴ Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, s. 141.

²⁵ BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 487, s. 299.

²⁶ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İjâse, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 24.

²⁷ Profesör Münir Aktepe çalışmasında bu durumu açık bir şekilde şöyle ifade ediyor: "Şark tarafına ihracı ferman buyrulmuş orduya isticar olunan kimesnelere verilmek üzere esnaftan ordu akçası namıyla vâfir akçe tahsil ve sefere gidecek adamlara verilmeyüb eklî bel' olunması, İstanbul esnafını Damat İbrahim Paşa hükümetine karşı galeyana getirdi." Münir Aktepe, *Tarih Dergisi*, s. 19.

rev alan taşçı, köprücü, lağımçı neccar gibi ustalar üçüncü kesimi oluştururken,²⁸ ordunun taşımalarıyla uğraşan arabacı ve mekkâreciler ile cerrah, tabip ve kehhaller dördüncü ve beşinci kesimi oluştururlardı.²⁹ Orducular sefere askerlerden daha önce çıkmaktaydı, zira çadırların kurulması, tuvalet için çukur kazılması, seyyar fırınların inşası ve su ile et gibi temel ihtiyaçların önceden hazırlanması elzemdi.³⁰ Fransız edebiyatçı, nümizmat ve şarkiyatçı Antoine Galland,³¹ IV. Mehmed'in düzenlediği Lehistan seferi esnasında orduların Edirne'den hareket edişinde bizzat bulunmuş olup, gördüklerini kaleme almıştır.

Kaydettiği bu ordu alayından küçük bir kısmı alıntılama, herhalde ordu alayının zihinlerde tahayyül edilmesinde fayda sağlayacaktır: "Karargâha gitmek üzere "Ordu" Edirne'den çıktı. Ordu kelimesi karargâhla âlâkâldır ve seyahatin rahathî namına lüzumlu bulunan zanaatler bu kelime altında cemedilirler. Bunlar işte şu şekil altında çıktılar: Silâh namına ancak ellerinde bir değnek bulunan takriben yüz elli yeniçerinin başında önce çorbacıyla bir subaşı görüldü. Kendilerini ekmekçiler takip ediyorlardı. Başta iki üç meslek markası götürülüyordu ve rençperlerin yardımcıları olmaksızın ekmek yapmaya imkân bulunmadığından bu markaları takip eden bir de rençper vardı, bir sapan sürükleyen iki öküzü sevk ediyor ve yol boyunca buğday taneleri serpiyordu. Bundan sonra şarkı söyleyip sıçrayan bir meşaleciler grubu geliyor ve bunlardan bazıları çiçek ve ipeklerle sarılı meşaleler taşıyorlardı. Bu heyetten sonra bir deve getirilmekteydi ve bu deve o derecede bezenmiş ve ipek kumaşlarla örtülmüştü ki, ancak başıyla ayaklarının bir kısmı görülü-yordu. Ekmekçilerin bir an duraklayan geçişleri devam etti ve birtakım âletler üzerinde pastalar ve ekmekler taşıyan adamlar görüldü. Ekmekçileri omuzlarında fitilli tüfek taşıyan çırakları takip etmekteydi. Bundan sonra at üzerinde esnaf kâhyası geliyordu ve etrafında da sırtlarına zırh geçirmiş başlarında taşıyanların zevkine göre türlü renkte sa-

rk sarılmış miğferli ve miğferlerinin altında yüzlerine çarpan ilmekli kenarlar, ellerinde birer kargı bulunan sekiz on süvari vardı. Bunlarla beraber nefir (borazan), dümbelek, davul ve darbuka çalanlar geliyordu. Ekmekçiler heyetini kasaplar heyeti takip etmekteydi..."³²

Seferlerde ordu ağası otağını kuracağı yere evvelden sancağını dikerdi ve ordular da kendi çadırlarını ordu ağası sancağının dikildiği konuma göre konuşlandırıyorlardı. Bununla birlikte orduların üretimde kullandıkları hammaddelerin bir kısmı ordubaşında toplandığından, üretime geçmeleri için onun orada bulunması elzemdi.³³ Zaman zaman ordular arasından, yanlarında bulunan ordu akçalarını da alıp sefere hiç gelmeyenler veya sefer sırasında firar edenler de olmuştur.³⁴ Bununla birlikte bir orducu ancak ordu kadısından elde edeceği bir hüccet ile ordugâhı terk edebilirdi.³⁵ Hammaddelerin çoğu ordu güzergâhındaki bölgelerden temin edilmekteydi ve o bölgelerdeki fiyatların, devletin belirlediği narh esasına uygun olması gerekiyordu. Zira ordunun geçeceği bölgelerde mallarını pahalıya satmak maksadıyla stokçuluk vb. gibi sahtekârlıkların yapıldığı da oluyordu. Ancak bu türden durumların önüne geçilebilmesi, devlet görevlilerin yapacağı denetimlerin sıklığı ile doğru orantılıydı.³⁶ 1715 Mora seferinde, bir kazaya gönderilen hükümde, orducu esnafının haricinde güzergâh üzerinde bulunan esnafın da gelip ordu

²⁸ Örneğin lağımçı esnafı orducu esnafının içerisinde dâhil edilmezdi ve bu ustalar mimarbaşının uhdesinde çalışıyorlardı. Devlet bu gibi ustalar için "taraf-1 miri'den" tahsisat ayırırdı. *İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1099-1100 / M. 1688-1689)*, Çev. Yazı, Abdullah Sivridağ, Mehmet Akman vd., Ed., Coşkun Yılmaz, Kültür AŞ, İstanbul, 2019, s. 291.

²⁹ Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, s. 190.

³⁰ Bülent Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 116.

³¹ Turgut Akpınar, "GALLAND, Antoine" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 337-338.

³² Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010, s. 418.

³³ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar (Kitâb-i Müstetâb)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 96.

³⁴ *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, Haz. Rasim Erol vd., Ed. Coşkun Yılmaz, Kültür AŞ, İstanbul, 2019, s. 961.

³⁵ Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, s. 210-211.

³⁶ Bülent Çelik, a.g.e., s. 143.

pazarında satış yapmalarına dair teşviklerin yapılması istenmekteydi. Bununla beraber IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında, menzillerde bezirgânların gelip mallarını kaidelere uygun şekilde pazarlayabildiğine dair kayıtlar mevcuttur.³⁷ Ordugâhta görevli olup, aynı zamanda padişahın sarayında istihdam ettiği esnaflar arasında helvacıbaşı, ekmeğeçibaşı, pişirici, hamurgir, elekçi, buzcubaşı, tavukçubaşı, yoğurtçubaşı, terzicibaşı vb. gibi matbah-ı 'âmire'den gelen esnaflar da vardı ki bunlar padişah ile sefere giderlerdi. Yine bunlara bağlı mirî esnaflar da mevcuttu. Orduca esnafına dâhil edilmeyen bu esnaflar maaşlarını matbah-ı 'âmire ustalarından, seferden döndükten sonra alırlardı.³⁸ Deftere yazılıp kaydedilen orduların dışında, gönüllü olarak sefere iştirak eden orducu esnaflarına dair bahisler de vardır ki bunlardan bir tanesi 1605'te, Estergon seferi sırasında görülmüştür. Bu esnaflar Tuna nehri kıyısına kurulan ordugâha gelip fırınlarını kurmuşlar ve belirlenen fiyatın hayli altında askerlere pide satmışlardır. Öyle ki Estergon seferi boyunca yapılan bu pideler sayesinde askerler peksimetlere hiç rağbet göstermemişlerdir.³⁹

Ordular yalnızca sefer esnasında askerlerin ihtiyaçlarını gidermekle kalmazlardı aynı zamanda padişahların sürek avlarına çıkışlarında, göç-i hümayûn söz konusu olduğunda, hassa gemi inşaatlarında, ordudaki cenaze işleri ve kale tamirlerinde, tünel ve hendek kazımı faaliyetlerinde de görev alırlardı.⁴⁰ Hatta öyle ki meşhur veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da Celalîleri bertaraf etmek için çıktığı seferinde, eşkıyaları içine attığı kuyuları da ordular kazmışlardır.⁴¹ "Suyu arayan şehir" olarak da tâbir edilen İstanbul için, geçmişte çoğu yine İstanbul'da inşa edilen su kemerleri ve yollarının inşaatı sırasında da ordular görev alırlardı. Zira hem suyolcularının hem onları koruyan askerlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir.⁴² 14. yüzyıldan, 19. yüzyılın ilk çeyreğinin bitimine kadar, yeniçeri ocağının Osmanlı askerî teşkilatından ilga edilmesiyle birlikte esnaflar aynı olarak orduculuk görevine çıkma uygulaması da sona ermiştir. Geçen beş asır boyunca yeniçeri askerleri ile orducu esnafları arasında birtakım bağlar oluşmuştur. Mesela tahminen yeniçeri ocağının teşkilatlanmaya başladığı zamanlardan itibaren süregelen bir uygulama olarak, Bursa orducu esnafları yeniçeriler ile birlikte sefere gitmekteydiler.⁴³ Bunun dışında 17. yüzyılda etkisini daha da hissettiren mali bunalımlar sonucunda Osmanlı para biriminin değer kaybet-

mesi ve ayrıca tağşiş gibi uygulamaların da söz konusu olmasıyla, başta kapıkulları olmak üzere devletin maaşlı çalışanları zor dönemler yaşamıştı. Nitekim herkes gibi geçimlerini sağlamak amacıyla kul taifesi de ek gelir kapıları aramaya başladılar ve devletin diğer boş kadrolarına girmek için birçok yol aradılar. Esnaf kethüdalıkları da bunlardan birisiydi ve esasen esnaflar da bu duruma pek ses çıkartmamışlardı. Zira yeniçerilerin gücünden faydalanmaktan geri kalmak istemiyorlardı. Hem zaten esnafların kendi iç dinamiklerinde de bir bozulma olduğu söylenemezdi, çünkü resmîyette kethüdalık dışarıdan birisine veriliyor olsa dahi aralarından tecrübeli bir esnafı ayırayeten kethüda olarak seçmekteydiler.⁴⁴ Bir asker resmî lonca kethüdalığını elde etmeden önce de muhtemelen belirli bir lonca ile anlaşma yapmaktaydı ki bu anlaşmaların çoğunun yapıldığı yer muhtemelen Osmanlı ordugâhı olup diğer bir deyişle yeniçeriler ile ordular arasında meydana gelmiş olmalıdır.⁴⁵

Sonuç: Askerî bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı Devleti'nde seferberlik zamanlarında hiyerarşide en üst basamakta yer alan Osmanlı padişahından reayaya kadar herkes üzerine düşen görevi yapmakla mükellefi. Osmanlıların diğer devletlerle olan ve bürokrasi ile başlayıp yer yer savaş alanlarında neticelenen münasebetleri esnasında devletin tüm birimlerinin eş zamanlı olarak nasıl hareket ettikleri arşivdeki belgelerden gözlemlenebilmektedir. İşte bu birimlerden biri olan ordular, seferlerde askerlerin her türlü ihtiyaçlarını temin ettikleri gibi ordunun gerisinde de türlü hizmetlerde bulunmuşlar ve barış zamanlarında da merkezden gelen emir üzerine tersanelerde, madenlerde, kazı çalışmaları ve tamirat işlerinde üstlerine düşen sorumlulukları yerine getirmişlerdir. Ordular ile yamaklar veya orducu esnafları arasında çeşitli sebeplerden dolayı anlaşmazlıklar meydana gelse de merkeze gönderilen arzuhaller neticesinde kadılar devreye sokulup bu anlaşmazlıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ordu ağası, kadı, kethüda, yiğitbaşı ve ehl-i hibre'nin bir araya gelmesi ile mevkûfat defterlerindeki kayıtlar ile erken dönemlerden itibaren yürürlükte olan uygulamaların devreye sokulmasıyla bu birim işlevsel duruma getirilmekteydi. Devletin muharip kuvvetinin arkasında yer alan bu destekleyici birimler, zaman içinde, savaş ve aynı anda barış dönemlerinde dahi 19. yüzyıla değin vazgeçilmez bir hüviyet kazanmışlardır.

³⁷ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 142; Ziya Yılmaz, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahli)*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s. 1096. "Ve Musul'dan Bağdad'a değin menâzillerde emân olup, bâzergânlar metâ'ların ve zahirelerin getirüp, 'adl üzere fûrûht ederlerdi."

³⁸ Ziya Yılmaz, *a.g.e.*, s. 711; *Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1152-1153 /M. 1740)*, Çev. Yazı, Sabri Atay vd., Ed., Coşkun Yılmaz, Kültür AŞ, İstanbul, 2019, s. 101.

³⁹ Ziya Yılmaz, *a.g.e.*, s. 440.

⁴⁰ Şenol Çelik, "Orducu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 372.

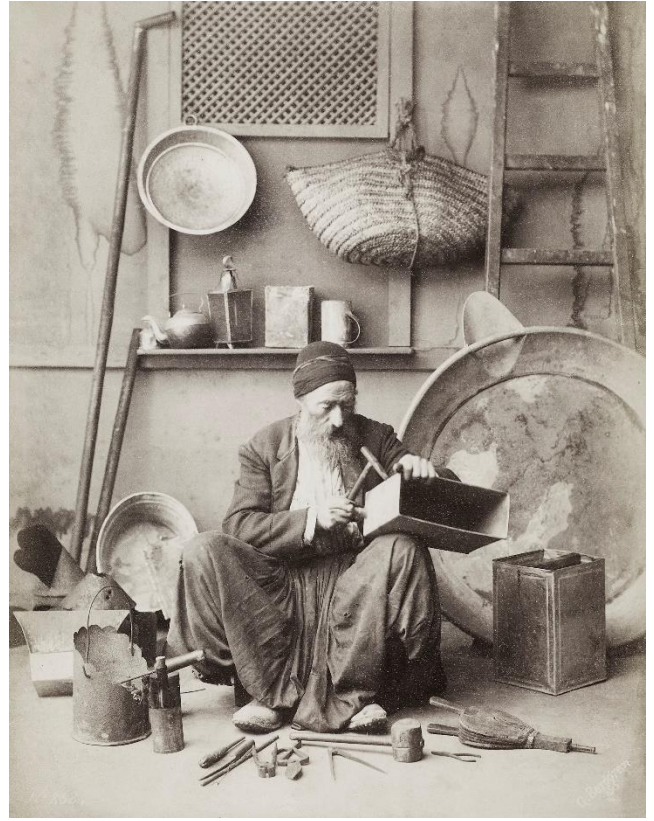
⁴¹ Ziya Yılmaz, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, Cilt I, s. 489-490.

⁴² BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri, Cilt I, Hüküm 789, s. 439.

⁴³ Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Ordularını", *Eskeçâğ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilat ve İşlev)*, s. 362.

⁴⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları (İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar)*, s. 141-142.

⁴⁵ "Kethüdalığın askerlerce satın alınması, askeriyenin İstanbullu zanaatkarların yaşamına müdahalesinin yalnızca bir yönüydü. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, bazı zanaatkarlar orduya katılıyor ve bazı askerler geçimlerini sağlamak için başka bir yol bulamayınca bir zanaata giriyorlardı." Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 212-215.

Osmanlı Esnafı, Ali IŞIK – N. AYGÜN Arşivi

Manastır (Kaya, Mübadillerin İzinde Arşivi)

Der Marktplatz von Monastir

MÜNECCİMBAŞI HÜSEYİN EFENDİ ÖRNEĞİ İLE OSMANLI'DA MÜNECCİMBAŞILIK MÜESSESESİ

Seda Nur BODUR*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Giriş: İlm-i ahkâm-ı nücum ve yıldız falcılığı olarak da bilinen müneccimlik, yıldızların konumları itibariyle işaretler verdiği ve bu işaretler sayesinde geçmiş ile gelecek hakkında bilgiler elde edileceğine inanılan ilim dalıdır.¹ Farabi'ye göre; rüya tabiri, uğursuz olduğuna inanılan bazı olayları yorumlamak (zecz) ve geçmiş hadiselerden geleceğe dair gizli anlamlar çıkarmak (ırâfe) gibi yöntemlerle gelecekte vuku bulacak hadiselerle karşı insanları uyarma sanatıdır.² Ancak, Farabi'nin insanları uyarma sanatı olarak baktığı müneccimlik zamanla insanların danışacağı ve müneccimler ne derse ona göre hareket edeceği bir hal almıştır. Öyle ki, İslam Devletleri'nde kurulan rasathaneler astronomi geleneğinin temellerinin atılmasında büyük bir rol oynamıştır.³ Osmanlı Devleti'ne gelindiğinde ise, müneccimlik bir kurum haline gelmiş ve müneccimbaşıklık müessesesi ortaya çıkmıştır. Ancak burada belirtmekte fayda vardır ki Osmanlı Devleti'nden önce Müneccimbaşıklık bir kurum olarak karşımıza çıkmamaktadır. İlk olarak Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşmıştır. Müneccimliğin bir kurum haline gelmesi, astronomi faaliyetlerinin daha kolay takip edilmesini ve yürütülmesini sağlamıştır.⁴ Müneccimliğin hangi padişah döneminde tam olarak kurumsallaştığı hakkında kaynaklarda açık bir bilgi olmamasına karşın II. Bayezid dönemine tekabül ettiği üzerinde durulmaktadır.⁵ Başlangıçta en önemli görevleri takvim hazırlamak olan müneccimlerin zamanla görev yelpazeleri genişlemiş ve birçok önemli devlet işlerinde yer almışlardır. Müneccimlerin görevlerinin yalnızca takvim hazırlamak olması konusunda kararlı olan padişahlar bulunsada da müneccimlere, sefere çıkılması için hangi vaktin en hayırlısı olduğundan, sultanların doğumlarının ve ölümlerinin ne zaman gerçekleşeceği konusuna kadar pek çok konuda danışanlar olmuştur.⁶ Müneccimlerin çalışma alanları olan muvakkithaneler yalnızca çalışmak için değil eğitimleri için de kullanılmıştır.⁷ Aynı zamanda, müneccimler sıkı bir eğitimden geçtikten

sonra görevlerine göre de maaşlara bağlanmışlardır. Yoğun bir şekilde okutulan dersler arasında ise gökbilim ve matematiksel coğrafya yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde toplamda otuz yedi adet müneccimbaşıklık görevi olduğu bilinirken ilk müneccimbaşı olarak Seydi İbrahim (?/1540) karşımıza çıkmaktadır.⁸ Burada Osmanlı Devleti'nde görev yapmış olan bütün müneccimbaşılarını zikretmek çalışmanın kapsamı dışında kalacağından çalışmanın konusunu teşkil eden ve IV. Murad'ın öleceğini önceden belirten Ahkâm Takvimi'ni düzenleyen Hüseyin Efendi'den⁹ söz etmek yerinde olacaktır.

Müneccimbaşı Hüseyin Efendi: Osmanlı Devleti'nde üç padişah dönemi boyunca görev yapmış olan Müneccimbaşı Hüseyin Efendi, İstanbul'da doğup, yetişmiş ve siyasi sebeplerden ötürü sarayda hızla yükselmiştir. Hocası Mehmet Çelebi olan Hüseyin Efendi, astrolojik hesaplamaları ondan öğrenmiş ve İlm-i ahkâm-ı nücum'a merak salmıştır. Hocasının vefat etmesi üzerine¹⁰ 1631 yılında Müneccimbaşıklık görevine 50 akçe ile getirilmiştir. Beklenilen aksine kısa sürede padişahın takdirini kazanan ve sarayda görev yapan müneccimler arasında en çok sözünü ettiren Hüseyin Efendi, kısa sürede muazzam bir servetin de sahibi olmuştur.¹¹ Öyle ki, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı isimli eserinde şunları aktarmaktadır; "*Müneccimbaşılar içinde en meşhuru onyedinci asırda yetişen müneccimbaşı Hüseyin Efendi olup zayıflıklarının isabetiyle şöhrat bulmuş ve bu yüzden epey servet iddihar etmişti.*"¹² En çok taht değişikliği gören Müneccimbaşı Hüseyin Efendi, görev yaptığı süre boyunca IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'in saltanatlarına şahitlik etmiştir. Sultanların alacakları mühim kararlarda önemli bir rol oynaması ve sultanlar için hazırlamış olduğu uğurlu olarak nitelendirilen saatler oldukça konuşulmuştur. Müneccimbaşıklık görevine geldikten sonra IV. Murad tarafından bir imtihana alınan Hüseyin Efendi bu imtihanda oldukça başarılı olmuş ve kendisine Edremid Kazası

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi, sedabodur1@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Fevfik Fehd, "Müneccimlik", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s. 124-126.

² Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbi, *İhşâ ü'l- ulûm*, çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap, 2014 İstanbul, s. 43-44.

³ Şerife Doymuş, "İslam Medeniyetinde Astronomi ve Müneccimbaşıklık Kurumu", İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011 Malatya, s.1.

⁴ Şerife Doymuş, s.2.

⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar)*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2015, s.71.

⁶ Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşıklık ve Müneccimbaşılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s.52.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, "Osmanlı Klasik Döneminde Bilim", *Türkler*, C: XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.164.

⁸ Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşıklık ve Müneccimbaşılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s.55.

⁹ Salim Aydüz "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşıklık Müessesesi", *Belleten*, C. LXX, Ankara 2006, S. 257, s. 169-174.

¹⁰ Salim Aydüz, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, İstanbul 2004, S.4, s.411.

¹¹ Hidayet Nuhoğlu, "Astronomi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2008, s.578.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1984, s. 372.

arपालığı verilmiştir.¹³ Tıpkı diğer müneccimler gibi Hüseyin Efendi de seferler hakkında birtakım kehanetlerde bulunmuş ve özellikle başarıyla dönülecek diye kehanette bulunduğu seferlerin başarıya ulaşmasıyla halk arasında şöhreti artmıştır.¹⁴ Bir örnek ile açıklamak gerekirse 1645 senesinde çıkılan Girit Seferi'nin başarılı olacağına dair diğer müneccimler ile Hüseyin Efendi kehanette bulunmuş ve sefer onların sözünü ettiği gibi başarıya ulaşmıştır. Ayrıca, Sultan İbrahim'in vefatını da takviminde belirtince şöhreti katlanarak artmış ve kendisine bu şöhretten dolayı öz güven gelmiştir.¹⁵ Bu gelişmelerin akabinde Münecimbaşı Hüseyin Efendi, devlet işlerinde hak iddia ederek, başına buyruk bir şekilde kadrolara çeşitli atamalar ve aziller gerçekleştirmiştir. Nüfuzu gün geçtikçe artan ve adeta bir güç zehirlenmesi yaşayan Münecimbaşı, kendisini ilgilendirmeyen meselelere de karışarak büyük bir çoğunluğu kendisine düşman edinmiştir.¹⁶ Sadrazamlık ve şeyhülislamlık gibi önemli devlet kadrolarına kendi adamlarını getirmesi dikkatleri tamamen kendi üzerine çekmiştir.¹⁷ Tarihçi Naima Mustafa Efendi bu konu hakkında şunları aktarmaktadır; “Şaban ayının altıncı günü defterdar, Köse İsmail Paşa azlolanup Münecimbaşı Hüseyin Efendi'nin tavsiyesi ile Hezarpâre Ahmet Paşa biraderi İbrahim Ağa defterdar oldu. Münecimbaşı Hüseyin Efendi vezirlerin müsteşarı, halkın maslahatgüzarı olmuştu”.¹⁸ Hüseyin Efendi'nin devlet işlerine karışması bir yana dursun lüks içinde sürdürdüğü hayatı da insanların dikkatini çekmiş ve onun bu hayatı hak etmediği konusunda söylentiler ortaya çıkmıştır. Bu söylentiler zamanla kıskançlıklara da sebep olmuştur.¹⁹

IV. Murad devrinde Münecimbaşılık görevine getirilen Hüseyin Efendi'nin, dönemin iç karışıklıkları, isyanları ve bozulan düzenin yeniden sağlanması ile ilgilenen padişah²⁰ ile ilişkileri sınırlı kalmıştır. Ancak, buna rağmen yine de sultanın gözüne girmeyi ve onun lütfuna mahzar olmayı başarmıştır. Hazırlamış olduğu takvimde IV. Murad'ın öleceğini bilen Hüseyin Efendi²¹ “Nâ-Murad” kelimesiyle ölümü önceden haber vermiştir. Ancak, sultanın ölümünden sonra bu durumu açıkladığı için gerçekten bilip bilmediği konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. IV. Murad'dan sonra tahta geçen Sultan

İbrahim yaşamış olduğu buhranın da tesiri ile Cinci Hoca olarak adlandırılan hocasının etkisinde kalmış ve saltanatı boyunca Cinci Hoca söz sahibi olan önemli kimselerden olmuştur. Padişaha şifa getirdiğini iddia eden Cinci Hoca²² sarayda nüfuz sahibi olmuş, çeşitli atamalarda bulunmuştur. Cinci Hoca'nın sarayda böyle nüfuz sahibi olması Münecimbaşı Hüseyin Efendi'nin onun gölgesinde kalmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. IV. Murad zamanında olduğu gibi Sultan İbrahim için de hazırlamış olduğu takvimde sultanın öle-

¹³ Naimâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'imâ, (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn), Haz. Mehmet İpşirli, C: II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2007, s. 367

¹⁴ Esmâ Özçelik Morkoç, “Osmanlı Devleti'nde Münecimbaşılık ve Münecimbaşı Hüseyin Efendi”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 64.

¹⁵ Kâtip Çelebi, “Fezleke II (Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655))”, Haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 367.

¹⁶ Salim Ayduz “Osmanlı Devleti'nde Münecimbaşılık Müessesesi”, *Belleter*, C. LXX, Ankara 2006, S. 257, s. 193.

¹⁷ Hidayet Nuhoglu, “Astronomi”, *Yaşanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 578.

¹⁸ Naimâ Mustafa Efendi, “Naimâ Tarihi,”Çev. Zuhuri Danişman, C: IV, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1968, s.1976.

¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen- Cevat İzgi-Cemil Akpınar-İhsan Fazlıoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (History of Astronomy Literature During The Ottoman)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C: I, *IRCICA*, İstanbul 1997, s. CXCIVII., s. 282.

²⁰ Yılmaz Öztuna, “Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri”, Ötüken Neşriyat, 3. Basım, İstanbul 1988, s.269.

²¹ Salim Ayduz, “Osmanlı Devleti'nde Münecimbaşılık ve Münecimbaşılar”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s.171.

²² Merih Baran, “Yedi Yüzyılın Dilinden Osmanlı Sultanları ve Eşleri”, Önder Matbaacılık, Sivas 2002, s.119.

ceği tarihe işaret eden Hüseyin Efendi, İstanbul'da en çok konuşulan insan olmuştur.²³ Sultan İbrahim'den sonra tahta çıkan IV. Mehmed, saltanatı boyunca hem iç hem de dış karışıklarla uğraşmak durumunda kalmış ancak çoğu zaman devlet işlerinden kendisi uzak tutulmuştur.²⁴ IV. Mehmed dönemi Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin sonunu getiren olayların yoğun yaşandığı bir dönem olması ile bilinmektedir. Buna rağmen, IV. Murad ve Sultan İbrahim dönemlerine göre Hüseyin Efendi devlet işlerinde daha çok söz sahibi olmuştur. Öyle ki, çeşitli devlet kadrolarında gözü olanlar gelip kendisinden yardım istemişlerdir.²⁵ Anlaşılabileceği üzere, Müneccimbaşı Hüseyin Efendi, üç padişah döneminde de mevcut bulunan karışıklıklardan ve padişahların durumlarından faydalanan güç sahibi olmuştur. Hatırı sayılır bir müneccimbaşı olmasının da insanların güvenini kazanmakta oldukça etkili olduğu aşikârdır. Hocasının vefatı üzerine Müneccimbaşılık görevine getirilen Hüseyin Efendi, yirmi sene boyunca şöhretini korumuş ancak IV. Mehmed döneminde durum tam tersine dönmüştür. Hali hazırda kendisine pek çok düşman varken bir de IV. Mehmed'in cülusu sırasında gerçekleşecek olan ay tutulmasını yanlış hesaplaması ve padişahın ölümünü takviminde cülusu ile karıştırmaya gözden düşüşünü hızlandırmıştır.²⁶ Bu durumda sadece tehlikede olan kendisi değil onun tavsiyesi ve uğraşları üzerine makam mevki sahibi olan kişiler de tehlikede idi. Bu durum gittikçe huzursuzluğa yol açıyordu. Bu huzursuzluktan ilk nasibini alan ve azledilen ise Hüseyin Efendi sayesinde sadrazam olan Murad Paşa oldu.²⁷ Akabinde, iyice gözden düşen Hüseyin Efendi, görevinden alınmış ve tutuklanmıştır. Yerine Hasan Kifri Efendi tayin edilmiştir. Bir müddet sonra Hüseyin Efendi Mısır'a gitmesi için serbest bırakılmıştır ancak onun niyeti Mısır'a gitmek değil görevine yeniden dönmektir.²⁸ Silahdar Kâtibi Bekçi İsmail Efendi'nin yalısına giderek Valide Sultan'a bir mektup göndermiştir. Mektubunda ise, kethüda beyinden yana olan şikâyetlerini dile getirmiştir. Bu durum kethüda beyinin kulağına gidince, adamlarına Hüseyin Efendi'nin öldürülmesi emrini vermiştir. Hüseyin Efendi sayesinde şeyhülislam olan Bahai Efendi'nin de fetvası üzerine idamına karar verilmiştir.²⁹ Hüseyin Efendi, yakalanıp boğdurulduktan sonra denize atılmıştır. Rivayetlere göre, birkaç gün sonra karaya vuran cesedini eski bir dostu alıp gömmüştür. Mallarının bir kısmına devlet tarafından el konulurken bir kısmı da divan çalışanları tarafından yağmalanmıştır.³⁰ Osmanlı Devleti'nde bir müneccimbaşının idamına ilk defa Hüseyin Efendi örneğinde rastlamaktayız. Esasen kendisi idam edilmek yerine

sürgüne gönderilmek istenmiş ancak olayların gidişatı akıbetini değiştirmiştir. Uzunca bir süre görev yapan Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin yirmi sene boyunca takvim hazırladığı bilinirken bu takvimlerin pek azı günümüze ulaşmıştır.³¹ Hazırlamış olduğu takvimleri iki bölüm şeklinde ele alan Hüseyin Efendi, takvimlerin ikinci bölümünde Celali takvimine yer verirken, padişaha övgü ve dua kısımlarını da eklemiştir. Sonuç: İnsanların kendilerini gelecekte nelerin beklediğini merak etme ve merak edileni öğrenme arzusu insanın varoluşu kadar eskiye dayanmaktadır. Bu arzularını bastırmak adına insanlar çeşitli yollara başvurmuşlardır. İnsanların arayışlarına falcı, cadı, medyum ve müneccim gibi isimler ile anılan insanlar cevap olmuşlardır. Bu insanlar yalnızca gelecek hakkında bilgiler vermekle kalmayıp devletlerin pek çok alanında kendilerine yer bulmuşlardır. Türk Devletlerinde gelecek hakkında bilgi veren insanlar müneccim olarak adlandırılmış ve Osmanlı Devleti döneminde müneccimlik bir kurum haline gelmiştir. Müneccimliğin Osmanlı Devleti ile bir kurum haline gelmesinin akabinde Müneccimbaşılık ortaya çıkmıştır. Hüseyin Efendi ise oldukça saygı duyulan Müneccimbaşılardan arasında yer almıştır. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi, üç sultan döneminde adından sarayda oldukça söz ettirmiş ve hızla yükselmiştir. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi görev yaptığı yirmi sene boyunca; sultanların alacakları mühim kararlarda rol oynamış, padişahlar için uğurlu saatler hazırlamış, seferler hakkında kehanetlerde bulunmuş (1645 Girit Seferi hakkında başarıya ulaşacak kehanetinde bulunması ve kehanetin doğru çıkması en büyük örneğidir), Sultan İbrahim'in ve IV. Murad'ın ölümlerini takviminde belirtmiştir. Hızla yükselen ve lüks yaşamı da dikkat çeken Hüseyin Efendi'nin sonunu hazırlayan olaylar IV. Mehmed döneminde hız kazanmıştır. IV. Mehmed'in cülusu sırasında gerçekleşecek olan ay tutulmasını yanlış hesaplamış olması ve padişahın cülusu ile ölümünü birbirine karıştırmaya sonucunda hızla gözden düşmüştür. Devlet kadrolarına kendi adamlarını yerleştirmiş ve birtakım azillerde bulunmuş olan Müneccimbaşı, düşmanlarının da tesiri ile görevden alınarak tutuklanmıştır. Azledilerek Mısır'a sürgün edilse de niyetinin Mısır'a gitmek değil eski gücüne kavuşmak olduğu anlaşılınca idam edilmiştir. İyi bir tahsil gören ve hızla devlet içinde kendisine yer bulan Hüseyin Efendi, idam edilen ilk müneccimbaşı olarak tarihe adını yazdırmıştır.

²³ <https://yenidenergenekon.com/670-osmanli-nostradamusu-muneccim-huseyin-efendi/> Online Erişim Tarihi: (27.05.2022); Erhan Afyoncu, Osmanlı'nın Nostradamus'u Müneccimbaşı Hüseyin Efendi.

²⁴ M. Cavid Baysun, "Mehmed IV.", İslâm Ansiklopedisi, İslâm Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı, C: VII, M.E.B. Yayınları, Eskişehir 2001, s. 556.

²⁵ Necdet Sakaoğlu, Bu Mülkün Sultanları, 5.basım, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2001, s. 273.

²⁶ Salim Ayduz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s.172.

²⁷ Hidayet Nuhoğlu, s. 578.

²⁸ Kâtip Çelebi, s. 367.

²⁹ Tuğçe Dalkırdan, "Osmanlı'da İlm-i Nücum ve Müneccimler (1580-1839)", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2019, s. 42.

³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen-Cevat İzgi-Cemil Akpınar-İhsan Fazlıoğlu, s. 282.

³¹ Hidayet Nuhoğlu, s. 579.

ARZUHALLER IŞIĞINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE PROTEZ KULLANIMI

Elif KÜSKÜ*

İstanbul Teknik Üniversitesi

Giriş: Eski Yunanca kökenli olan ve ekleme, önüne katma, yerine koyma anlamına gelen *prostithenai* kelimesinden türetilen protez, vücudun eksik veya bozulmuş bir bölümünü değiştirmek ya da güçlendirmek için kullanılan yapay oluşumdur.¹ Osmanlı arşiv belgelerinde ise çoğunlukla protez yerine *sunî* (sunî uzuv, sunî aza) ve *takma* olarak nitelendirildiği görülmektedir. Ayrıca yapay uzuvdan kasıt bir ayak ise bu protez *ayaklık* olarak da belgelere yansımıştır. Bunlara ek olarak Unat, İhsanoğlu ve Vural'ın hazırladığı *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*'nde² *tasnî*; Akalın *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*'ta³ ise a'zâ-yı sanâiye kelimelerini protez yerine kullanmışlardır. Doğuştan veya sonradan vücudun bir parçasında oluşan eksiklik veyahut düzgün çalışmama durumunda protezlere genellikle alt ve üst uzuvlar, dişler ve gözler için ihtiyaç duyulmuştur. Makalemiz, geniş bir yelpazesi bulunan protezlerin yalnızca bacak protezlerini ele alarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunu inceleyecektir. Bacakların doğuştan eksikliğinin yanı sıra hastalık, savaş, doğal afetler olmak üzere başka birçok neden sonucunda amputé edilmesi söz konusu olabilir. Bu da kişinin kendi hayatını sürdürmesi için yardımcı bacaklara ihtiyaç duyması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla insanlar hayatlarını idame ettirebilmek için erken dönemlerde basit tahta parçalardan yaptıkları ayakları kullanmışlardır. Oldukça yavaş bir seyirde ilerleyen protez bacak tekniği, uzun yıllar ahşaptan yapılan ve insana ayakta durabilme kabiliyeti verme etkisiyle sınırlıydı. 19. yüzyıldan itibaren ise daha hafif, kullanışlı ve dizden bükülebilen böylece hareket kabiliyetini artıran protezler imal edilmeye başlanmıştır. Bu gelişimde sanayi devriminin etkisinin azımsanmayacak derecede olduğu söylenebilir. Sanayi devrimi ürünleri olan alüminyum, kauçuk gibi maddelerin

üretilmesiyle el ve ayak protezleri daha hafif ve dayanıklı olabilmıştır.⁴

Yapay Uzuvların Tarihsel Gelişimi: İlk protezlerin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte suni uzuvların antik dünyada kullanıldığı arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular ve yazılı kaynaklar sayesinde görülmektedir. Farklı coğrafyalarda yapılan kazı çalışmalarında, insan mezarlarında yapay organlara rastlanılmıştır. Mısır'da yapılan farklı mezar kazılarında tahtadan yapılmış ayak parmaklarına rastlanılır. Bu parmaklardan en eskisi muhtemelen M.Ö. 950'ye kadar uzanır ve Kahire'de eski bir Mısırlı soylu kadının mumyalanmış vücudunda keşfedilmiştir. Protez büyük ölçüde ahşaptan yapılmıştır, kalıplanmış ve lekelenmiştir, bileşenleri deri iplikle birbirine bağlanmıştır.⁵ Aynı şekilde takma dişlerin de Antik Mısırlılar tarafından kullanıldığı bilinmektedir.⁶ Bununla birlikte protezle ilgili bilinen ilk yazılı örnek, Ralph Major'e göre⁷ Hint literatüründe yer almaktadır. M.Ö. III. yüzyılda yazıya aktarılmaya başlandığı tahmin edilen Rigveda, Tanrılara övgü ve şükran için yazılmış ilahilerin yanı sıra Hint toplumunun tıbbına dair bilgiler de içermektedir. Major, bu kitapta Hintlilerin cerrahideki gelişmelerini vurgularken yapay gözlerin ve yapay dişlerin yanı sıra yapay bacakların kullanımının kaydedildiğini belirtir.⁸ Antik Yunan'da ise tarihin babası olarak anılan Herodot, *Tarih*'inin IX. kitabında Elis yurttaşları Hegesistratos'un ayağını amputé ettikten sonra yarası iyileşince tahta bir ayak yaptırdığını aktarır.⁹ Ortaçağ Avrupası'nda tahta bacak ve kanca kol dışında engelliler için çok fazla protez seçeneği yoktu. Lüks bir ihtiyaç olan protezler sadece zenginler tarafından kullanılmaktaydı.¹⁰ Yüzyıllardan beri kullanıldığı bilinen peg leg-

* İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilim ve Teknoloji Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, elifasankusu@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçi-ler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Merriam Webster Sözlüğü, "Prosthesis", <https://www.merriam-webster.com/dictionary/prosthesis>, Erişim Tarihi: 25.08.2022.

² Tasnî: takma oluşum. Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 49.

³ Besim Ömer Akalın, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara 2009, s. 145.

⁴ *Servet-i Fünûn* dergisinin 30 Kasım 1893 tarihli sayısındaki bir yazıda, kimya sanayisinin gelişimiyle birlikte alüminyumun çok çeşitli alanlarda kullanıldığı, bunlar arasında tramvaylar, şimendiferler gibi ulaşım araçlarının olduğu ayrıca suni el ve ayak imalinde de alüminyumun oldukça kullanışlı olduğu anlatılmaktadır. *Servet-i Fünûn* 7. Cilt Sayı: 162, s. 9.

⁵ Megan Garber, "The Perfect, 3,000-Year-Old Toe: A Brief History of Prosthetic Limbs", <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2013/11/the-perfect-3-000-year-old-toe-a-brief-history-of-prosthetic-limbs/281653/>, Erişim Tarihi: 25.08.2022.

⁶ Brian Ward, "Tıbbın Öyküsü", *Tarih Ansiklopedisi*, Çev. İbrahim Şener ve Ayşegül Yurdaçalı, Pegasus Yayınları, İstanbul 2019, s.346.

⁷ O. Flegel ve S. G. Feuer, "Historical Development of Lower-Extremity Prostheses", *Orthopedic & Prosthetic Appliance Journal*, C: 20, S: 4, 1966, s. 313.

⁸ Ralph H. Major, *A History of Medicine Volume I*, Yayıncı: Charles C. Thomas - Bannerstone House, Springfield, A.B.D 1954, s. 67.

⁹ Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 705-706.

¹⁰ İlhan Ovalıoğlu, "Protezin Tarihçisi", *Yedikta Dergisi*, C: 35, Temmuz 2011, s. 49.

ler yoksullar için en basit ve en ucuz alternatifti ancak Ortaçağ'da en yoksullar bile bu peg legleri alamamışlardır.¹¹ Çoğunlukla şövalyelerin ayrıcalıklı sınıfta olduğu bu dönemde şövalyeler, oldukça ağır ve hantal protezleri kullandılar. Savaşta iş gören bu ağır protezlerin yerini eve gittiklerinde tıpkı diğerleri gibi ahşaptan yaptıkları ayak ve kollar almaktaydı.¹² 15. yüzyıl civarlarında savaş teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte farklı yara türleri (özellikle patlama sonucundaki parçalanma tarzında) ön plana çıktı ve bacadaki oluşan yaraların çözümü ise genellikle askeri cerrahlar tarafından bacağın ampute edilmesiyle sonuçlandı.¹³ Modern cerrahinin babası olarak adlandırılan Ambroise Paré (1510-1590), Fransız ordusunda uzun süre askeri cerrahlık yaparak, yaralar üzerindeki tekniğin geliştirilmesine katkı sağlamıştır.¹⁴ Paré, hareketi kısıtlayan peg legler gibi yapay uzuvlar yerine menteşeli protez uzuvları tasarlayarak, modern protezlerin ilk örneklerini oluşturmuştur.¹⁵ 1696 yılında ise Hollandalı cerrah Verduin tahta ayaklı ve bakır soketli bir diz altı protezi yaptı; diz ekleminde menteşelenmiş iki yan çelik çubuk, deri uyluk manşetinin ortasının üstüne kadar ulaştı.¹⁶ 19. yüzyılın başında tasarlanan dizden bükülebilir "Anglesey bacağı" yüzyılın sonuna kadar yaygın olarak kullanıldı fakat ahşap olması nedeniyle oldukça ağırdı. 19. yüzyılın başlarında sanayinin gelişimi ile birlikte hafif ve daha kullanışlı maddeler protez üretiminde kullanılmaya başlanmış, böylelikle Paré ve Verduin'in teorik olarak oluşturduğu dizden bükülebilir protezler hayata geçirilebilmiştir.

Osmanlı'da İlk Suni Uzuv Kullanımları ve II. Abdülhamid'in Sağlık Politikası: 18. yüzyılın başlarından itibaren yenileşme hareketi içinde bulunan ve yararlı gördüğü her teknolojiyi Batı'dan transfer etme çabasında olan Osmanlı Devleti¹⁷, bu çabasını sağlık alanında da göstermiştir. Gerek modern anlamda kurulan tıp okulları¹⁸ gerekse hastaneler ve diğer tıp kurumlarıyla birlikte sağlık alanında önemli bir reform süreci

başlamıştır. Bu gelişim, II. Abdülhamid'in saltanatıyla birlikte zirve noktaya çıkmış ve sağlık sistemi pek çok yönden Osmanlı Devleti'nin hiçbir dönemiyle kıyaslanmayacak şekilde modernleşmiştir.¹⁹ II. Abdülhamid'in yönetim stratejilerinden biri olan sosyal yardım politikalarının²⁰ en önemli etkilerinden biri sağlık alanında gerçekleşirken özellikle Batı'da salgın hastalıklarla mücadele kapsamında geliştirilen aşı çalışmaları, röntgen kullanımı ve dezenfeksiyon²¹ gibi yeniliklerin takip edildiği görülmektedir. Bu dönemde hem yurtdışına öğrenci gönderilmiş hem de uzmanlar getirtilerek yeni teknolojilerin kullanılması sağlanmıştır.²² Bu dönemde modernleşen protez teknolojisine de kayıtsız kalmadığı görülen Osmanlı Devleti'nin yardıma muhtaç olan insanlara masrafları padişah sadakasından karşılanmak üzere suni uzuvlar yaptırıldığı görülmektedir. Atıyye-i seniyye, bahşiş ve ihsan mânasına gelen atıyye kelimesi ile çok mühim ve kıymetli anlamlarına gelen seniyye kelimelerinin birleşiminden oluşan ve padişahlar tarafından çeşitli kimselere verilen hediyeler için kullanılan bir tabirdir.²³ Genellikle nakdi hediyeler olan atıyye-i seniyyeler, fakir halinden dolayı muhtaç olan engellilere protez masraflarının karşılanmasında da sıkça kullanılmıştır. Osmanlı coğrafyasında yapılan protezlerin yalnızca devlet yardımıyla yapılan kısmına odaklanan çalışmamızın Osmanlı Devleti'nde adı geçen ilk modern protezlere de değinmesi faydalı olacaktır.

Osmanlı Arşivinde protezlerle ilgili en eski belgeye 1874 yılında rastlanmaktadır. Bu belgeye göre Fransız vatandaşı Mösyö Fulon Bogasoni, Haydarpaşa Hastanesi'nde tedavi olan fukara için Paris Sefareti vasıtasıyla bir sandık dolusu yapay göz²⁴ hediye etmiştir.²⁵ Bu davranışından ötürü Mösyö Fulon Bogasoni dördüncü rütbeden bir kıta mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.²⁶ Bahsi geçen bu örnekten kısa bir süre sonra, 1890'lardan itibaren protez ile ilgili olarak genellikle kol ve bacağımı çeşitli sebeplerden dolayı kaybeden insanların

¹¹ O. Fliegel and S. G. Feuer, "Historical Development of Lower-Extremity Protheses s. 316.

¹² İlhan Ovalıoğlu, "Protezin Tarihçisi", *Yediküta Dergisi*, C: 35, Temmuz 2011, s. 49.

¹³ Geoffrey Parker, *Askeri Devrim Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, Çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul 2018, s. 155-156.

¹⁴ Roy Porter, *Kan Revan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*, Çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s.119.

¹⁵ Ambroise Paré, *Dix Livres de la Chirurgie, Avec le Magasin des Instrumens Nécessaires à Icelle*, Paris 1564, s. 117- 123.

¹⁶ O. Fliegel and S. G. Feuer, "Historical Development of Lower-Extremity Protheses s. 318.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁸ Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'nin 14 Mart 1827'deki kuruluşu ile başlayan bu süreçte modern anlamda sağlık personeli yetiştirmek için açılan diğer okullarla devam etmiştir. Ebe Mektebi, Mekteb-i Tibbiyye-i Müllkiyye-i Şahâne ve Eczacılık Mektebi de başlangıçta Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'nin içinde kurularak eğitim vermeye başlamıştır.

¹⁹ Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2014, s. 2.

²⁰ II. Abdülhamid'in sosyal politikası için ayrıca bkz: Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

²¹ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etiev Üretimi ve Kullanımı", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul 2004, s. 422-423; Fırat Küskü, "II. Abdülhamid Pandemi ile Nasıl Başa Çıkmıştı?", *Uluslararası Kapadokya Salgın Dönemleri Kongresi Bildiriler Kitabı*, 31 Mayıs-3 Haziran 2021, Ed. Gamze Turgaylı Zengin vd., Kapadokya Üniversitesi Yayınları, s. 170-171.

²² Emre Karacaoğlu, *Bakteriyolojîhâne-i Şahâne*, Muhayyel Yayıncılık, İstanbul 2020, s.21.

²³ Feridun Emecen, "Atıyye-i Seniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1991, Cilt: 4, s. 64.

²⁴ Yaralanma veya diğer birçok nedenle gözünü kaybeden insanlar kayıp organlarını değiştirmek için sahte gözler kullanmışlardır. Göz yuvasına yerleştirilerek tasarlanan gözler modern anlamda Ambroise Paré tarafından geliştirilmiştir. Kullanılan materyalden ötürü cam göz olarak da nitelendirilmektedir.

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ..DH..), 688-48002, 11 Cemazeyilahir 1291; Kamuran Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Suni Uzuv Üretimi", *Engellilik Tarihi Yazıları*, Ed. A. Resa Aydın vd., İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2020, s.140.

²⁶ BOA, Hariciye Mektubü (HR.MKT.), 850-18, 13 Şaban 1291.

sunu uzuvlara ihtiyacını belirttiği arzuhaller karşımıza çıkmaktadır. İsteklerini üst makamlara duyurabilmek için dilekçeler yazan engelli vatandaşların birincil önceliği normal yaşantılarına dönebilmektir. İçinde buldukları engel durumunu anlatan dilekçelerinde nasıl bu duruma düştüklerini, muhtaç hallerini ve protez isteklerini belirtmektedirler.²⁷ Genellikle II. Abdülhamid döneminde karşımıza çıkan protez arzuhalleri Osmanlı'nın son döneminde iş kazaları, askerlik sırasında yaralanmalar veyahut hastalık sonucu yapılan amputasyonlar gibi işlemlerin de içinde bulunduğu pek çok durum hakkında da bilgi vermesi bakımından önemlidir. Aşağıda inceleyeceğimiz protez isteklerinde devletin bu talepleri nasıl karşıladığı hakkında da fikir edinebilmekteyiz. Arşive yansıyan belgelerin çoğunda padişahın bu istekleri geri çevirmediği ve atıyye-i seniyye tertibinden karşılanmak üzere protez yaptırıldığı görülmektedir. Bunun temel nedeni muhtemelen, annesini veremden; bir kızını yangından diğer kızını ise difteriden kaybetmesi ayrıca abisi V. Murat'ın yaşadığı ruhsal sorunlar, II. Abdülhamid'in sağlık politikalarına ayrı bir önem vermesine neden olmuştur. Dolayısıyla Darülaceze (1895) ve Hamidiye Etfâl Hastane-i Âlisi (1899)²⁸ gibi kompleks sağlık kurumlarının kurulmasının yanı sıra mevcut olan birçok hastane de bu dönemde onarılmıştır.²⁹ Engellilerin eğitilmesi ve toplum içinde yer edinebilmeleri hususunda 1891 yılında engelli küçük çocuklar için bir Sağır, Dilsiz ve Körler Mektebi kurulduğu görülmektedir.³⁰ Diğer yandan Hassa Müşiri Rauf Paşa'nın (1832-1908)³¹ sağ dizinde oluşan şiddetli iltihaplanma, sol ayağının başparmağına da sıçramış ve hali hazırda yedi seneden beri bu illetle uğraşıp bir sonuç alamamasından dolayı ameliyat edilmesi kararlaştırılmıştır.³² Sağ bacağı kesilmesi ile sonuçlanan bu ameliyatla birlikte bacaksız kalan ve bir suni uzva ihtiyaç duyan Rauf Paşa için Paris'te bulunan Mösyö Mathieu'nün atölyesine bir protez bacak siparişi verilmiştir.³³ Bu vaka, Osmanlı Devleti'ndeki ilk protez bacak üretimi olmasa bile diğer engellilere örnek olması bakımından önemlidir. Rauf Paşa'nın protez bacağı takıldıktan sonra görevine devam etmesi³⁴ muhtemelen insanların günlük yaşamlarına ve çalışma hayatlarına devam edebilme umudu aşılamıştı. Dolayısıyla bir devlet

adamı olarak protezlerin popülerleşmesine katkı sağladığına şüphe yoktur.

Bazı Ortopedik Engellilerin Arzuhalleri: Osmanlı Devleti'nde farklı toplumsal katmanlarda bulunan kişilere cinsiyet, din veya milliyet fark etmeksizin suni uzuv yardımı yapıldığı görülmektedir. Devlet yardımı ile yapılan protezlerdeki kıstaslar, kişinin suni uzuv için yeterli ekonomik durumunun bulunmaması ya da asker olup vazifesi esnasında engelli kalmasıdır. Bu sebeple aşağıda yer alan örnekler Osmanlı toplumunu oluşturan ve farklı durumlar nedeni ile engelli kalarak proteze ihtiyaç duyan kişilerden seçilmiştir. Bu bağlamda seçilen arzuhallerden ilki Eğinli Mustafa Receb bin Ömer imzasıyla verilmiştir. Arzuhale göre Eğinli Mustafa Receb Kars Muharebesi esnasında üç farklı yerden yaralanmıştır. Sağ bacağından aldığı yaranın bir türlü geçmemesi ve fena halde ızdırıp vermesi ayrıca vaktiyle tedavi edilememesi sebebiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de geçirdiği ameliyat neticesinde ayağı kesilmiştir.³⁵ Proteze ihtiyaç duyan Eğinli Mustafa Receb'e, Seririyat-ı Hariciye muallimi Dr. Kaymakam Cemil Bey'in³⁶ verdiği rapor neticesinde suni ayak masrafı atıyye-i seniyye hesabından karşılanmak üzere bir protez bacak yapılması uygun görülmüştür.³⁷ Bir başka örnekte karşılaşılan durum ise arzuhallerin her zaman ihtiyaç halinde olan kişiler tarafından yazılmadığını göstermektedir. Özellikle küçük çocuklar için olan talepler ebeveynlerinin imzasıyla verilmektedir. Fakat bu örnekteki durumda arzuhali daha yetkili bir kişi tarafından verildiğinde devlet tarafından olumlu karşılanacağı düşüncesi yatmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin altıncı sınıf öğrencilerinden olan Cemaleddin Efendi'nin, Mekteb-i Rüşdiye öğrencisi olan kardeşi için kaleme aldığı arzuhali bu duruma önemli bir ipucudur. Arzuhale göre kemik veremi (*verem-i azmî*)³⁸ hastalığından dolayı ayağı kesilmiş olan kardeşi İbrahim Efendi için bir suni ayağa ihtiyaç vardır. Yapılacak olan ayağın masrafının atıyye-i seniyyeden karşılanmasını talep eden Cemaleddin Efendi bu konuyla ilgili olarak yazdığı arzuhali olumlu karşılanarak, Seririyat-ı Hariciye'de 25 liraya yaptırılmakta olduğu bildirilmiştir.³⁹ Görülen o ki İbrahim Efendi, abisinin tıp öğrencisi olmasını öne

²⁷ BOA, Dahiliye Mektubî (DH.MKT.), 1737-12, 9 Zilkade 1307; BOA, DH.MKT., 1867-12, 9 Safer 1309; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 312-23395, 6 Cemaziyelevvel 1311.

²⁸ Berlin'deki, Kaiser und Kaiserin Friedrich Kinderkrankenhaus model alınarak inşa edilen Hamidiye Etfal Hastanesi, başlangıçta çocuklara hizmet veren bir hastane olarak kuruldu fakat daha sonra kadınlara ve yaralı askerlere de hizmet etmeye başladı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı: Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Fa, İstanbul 2010, s.32-33, 88-89.

²⁹ Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri İçişinde II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, s. 2.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Eğitimi: Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013; Hürü Sağlam Tekir, *Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve Âmâların Eğitimi ve Gündelik Hayatları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

³¹ Osmanlı asker ve devlet adamı. Valilik görevlerinin yanı sıra, İslam ve Türk devletlerinde özel muhafız askerlerinden oluşan birlik olan Hassa Ordusu'nun müşirliği görevinde de bulunmuştur.

³² BOA, İ.DH., 1104-86482, 24 Safer 1306.

³³ BOA, Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4.), 460-13, 08 Haziran 1892; BOA, HR.SFR.4., 460-14, 15 Haziran 1892; BOA, HR.SFR.4., 460-15, 19 Haziran 1892, Elif Gültekin, "The First Production of Artificial Limbs in The Ottoman State", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C: 11 S: 1, 2021, s. 126.

³⁴ BOA, İrade Askeri, 77-4, 27 Şevval 1326 (22 Kasım 1908). Hassa Müşiri Rauf Paşa'nın 1908 tarihinde emekliye ayrıldığı bu tarihe kadar ise askeri görevde bulunduğu görülmektedir.

³⁵ BOA, DH.MKT., 351-8, 6 Ramazan 1312.

³⁶ Cemil Topuzlu Paşa (1866-1958)'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de muallimlik yaptığı yıllar için bkz: Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Haz. Aykut Kazancıgil, Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s.73-74.

³⁷ BOA, BEO, 587-43973, 21 Ramazan 1312.

³⁸ Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.323.

³⁹ BOA, DH.MKT., 280-3, 6 Rebiülevvel 1312.

sürerek bir suni ayak talep etmiş, bu isteği de karşılıksız kalmamıştır. Rum milletinden olan Yorgi'nin Mekteb-i Sanayi talebesi iken okulda kapıldığı hastalığın tedavisi mümkün olmayınca annesinin izni ile bacağı kesilmiştir. Protez bir bacak isteyen ve hastalığı okulda kapması sebebiyle yapılacak olan protez bacak masrafının okul tarafından karşılanması hususunda arzuhal veren Yorgi'nin isteği devlet tarafından dikkate alınmıştır.⁴⁰ Protez bacak, daha önce Hassa Müşiri Rauf Paşa'nın da suni bacağı yapan, Paris'teki cerrahi alet üreticisi Mösyö L. Mathieu'ye imal ettirilmiştir. 500 frank tutan protez bacak ücretinin, okulun Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı olduğu gerekçesi ile Ticaret ve Nafia Nezareti bütçesinden ve padişah sadakası olarak karşılanması uygun görülmüştür.⁴¹ Tikveş'in Nikotin köyü halkından Arso'nun kızı Marika'nın durumu ise içler acısıdır. Arzuhalinde annesi, babası ve biraderlerinin vefatı üzerine Selanik'teki Ayasofya Mahallesi'nde Tikveşli Lazo'nun evinde hizmetçi olarak çalıştığını anlatmaktadır. Hizmetçilik vazifesini yaparken geçen sene (1321) Selanik hadisesi esnasında ayağının kırıldığını belirten Marika, doktorlarca ayağının kesilmesinin uygun görüldüğünü aktarır. Ameliyattan sonra tek ayakla kaldığını ve bu haliyle iş göremez olduğunu ayrıca kendisine bakacak kimsesi de olmadığı için pek ziyade sefil durumda kaldığını söyler. Bundan bahisle kendisine suni bir ayak imal ettirilmesini ve buna ek olarak da münasip bir miktar maaş tahsis edilmesini talep etmektedir. Marika'nın 18 yaşında, yalnız ve hakikaten yardıma muhtaç hali göz önünde bulundurularak, masrafları Daire-i Belediye tarafından karşılanacak olan bir suni ayak ile münasip miktardaki maaş isteği kabul edilmiştir.⁴² Edirnekapı kömür hamallarından Ali ise verdiği arzuhalde Edirnekapı civarında kömür yüklü bir aracı tahliye ederken kaza sonucu sağ ayağının kopmak üzere olduğunu ve Gureba Hastanesi'nde doktorların kararı neticesinde ayağının kesildiğini aktarmaktadır. Kendisine tahta bir bacak verildiğini fakat bu bacağın işe yaramadığını söyleyen Ali, ızdırabının son bulması için Avrupa'dan suni bir ayak getirtilmesini istemiştir.⁴³ Babıali'den gelen cevap ise Avrupa'dan böyle bir suni ayak getirtilemeyeceği fakat onun yerine Tophane-i Âmire'de üretilebileceği hakkındadır.⁴⁴ Tophane-i Âmire'de 893 buçuk kuruş masrafla imal edilen suni ayak Ali'ye teslim edilmiştir.⁴⁵ Görüldüğü gibi Avrupa'dan suni uzuv getirtme işlemi herkese uygulanmamış, sadece gereken koşullarda sipariş edilmiştir. Bu yıllarda zaten Paris'e öğrenci olarak gönderilerek eğitim alması sağlanan Tersane-i Âmire Sağ Kolağalarından Hüseyin Efendi⁴⁶ gibi isimler ülkeye geri döndüklerinde önce Ter-

sane-i Âmire'de ve Tophane-i Âmire'de, daha sonra ise Hamidiye Etfâl Hastanesi'nde⁴⁷ modern anlamda suni uzuv üretimine başlamışlardı.⁴⁸ Son olarak değineceğimiz arzuhal Babeski (Baba-yı Atik) Bidayet Mahkemesi Zabıt Kâtibi Hasan Efendi imzasıyla verilmiştir. Hasan Efendi'nin sol ayağı, oluşan bir hastalık neticesinde Mekteb-i Tıbbiye doktorları tarafından ampüte edilmiştir. Hasan Efendi arzuhalinde durumunu şu şekilde ifade etmektedir; *"Kırkkilise Sancağı'na tâbi Baba-i Atik kazası Bidayet Mahkemesi Zabıt Kâtibi olarak 15 sene hizmet ettim, hastalıktan dolayı arız olan sol ayağım mahv ve harap olup nihayet bedenimi tamamen istila etmektedir. Kazamızın Meclis-i İdaresi'nin mazbatasıyla İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Seririyat-ı Hariciye koğuşuna kabul olunup Tabib Kaymakam İzzetli Cemil Bey tarafından suret-i mükemmeliyede ameliyat oldum. Sol ayağım ... kısmına kadar kat' edildi. Ve birkaç gün sonra tamamen afiyete kavuşup tahlis-i hayat saadeti kazandım. Kesilen ayağımın yerine münasip bir alet tatbikinin yapılmasını isterim (terahhum eylerim)."*⁴⁹ Bu arzuhal üzerine suni ayak, Tophane-i Âmire'ye mensup Birinci Sanayi Alayının Birinci Taburu Üçüncü Bölüğü yüzbaşlarından ve suni ayak imalindeki maharetine mebni rütbesinde bir derece terfi geçenlerde verilmiş olan Abdülkerim Efendi'ye sipariş edilmiştir.⁵⁰ Yapılacak olan protez ayağın masrafının, Dahiliye tahsisatına mahsuben atıyye-i seniyye tertibinden ödemesi kararlaştırılmıştır.

Sonuç: Dünyadaki gelişim seyri yüzyıllar boyunca yavaş ilerleyen, bazen bir tahta bacak bazense ağır metallere üretilmiş kullanışsız yapay uzuvlar halinde görülen protezler özellikle 19. yüzyılda büyük gelişim göstermiştir. Daha hafif malzemeler ve kullanımı kolay tasarımı ön plana çıkararak oluşturulan yapay uzuvlar, halk tarafından da büyük rağbet görmüştür. Modern protez teknikleri, Osmanlı topraklarına da kazandırmak istenirken, II. Abdülhamid'in bu teknolojiye yaklaşımı sağlık politikası ve sosyal devlet anlayışı içinde olmuştur. Dolayısıyla, bu hususta öncelikle yurtdışından protez siparişleri verilmiş daha sonra ise bu sanatı öğrenmek için Paris'e öğrenciler gönderilmiştir. En sonunda Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire ile Hamidiye Etfâl Hastanesi gibi kurumların bünyesinde işin ehli kişiler tarafından üretilmeye başlanmıştır. Arzuhallerinde mevcut durumlarını içtenlikle anlatmaya çalışan Osmanlı toplumundaki engelli bireyler, özellikle muhtaç ve fakir hallerini belirterek devlet desteğini görmek istemişlerdir. Bu hususta 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl

⁴⁰ BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 638-31, 2 Rebiülevvel 1314.

⁴¹ BOA, BEO, 827-61998, 9 Rebiülevvel 1314.

⁴² BOA, Teftişat-ı Rumeli Müfettişliği - Selanik Evrakı (TFR.I.SL.), 40-3950, 11 Rebiülevvel 1322.

⁴³ BOA, BEO, 1194-89510, 28 Rebiülahir 1316.

⁴⁴ BOA, BEO, 1212-90852, 30 Cemaziyevvel 1316.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 2138-99, 10 Recep 1316.

⁴⁶ BOA, Yıldız Mütennevi Maruzat (Y..MTV.), 73-113, 14 Cemaziyelahir 1310;

⁴⁷ BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), 385-36, 10 Recep 1319.

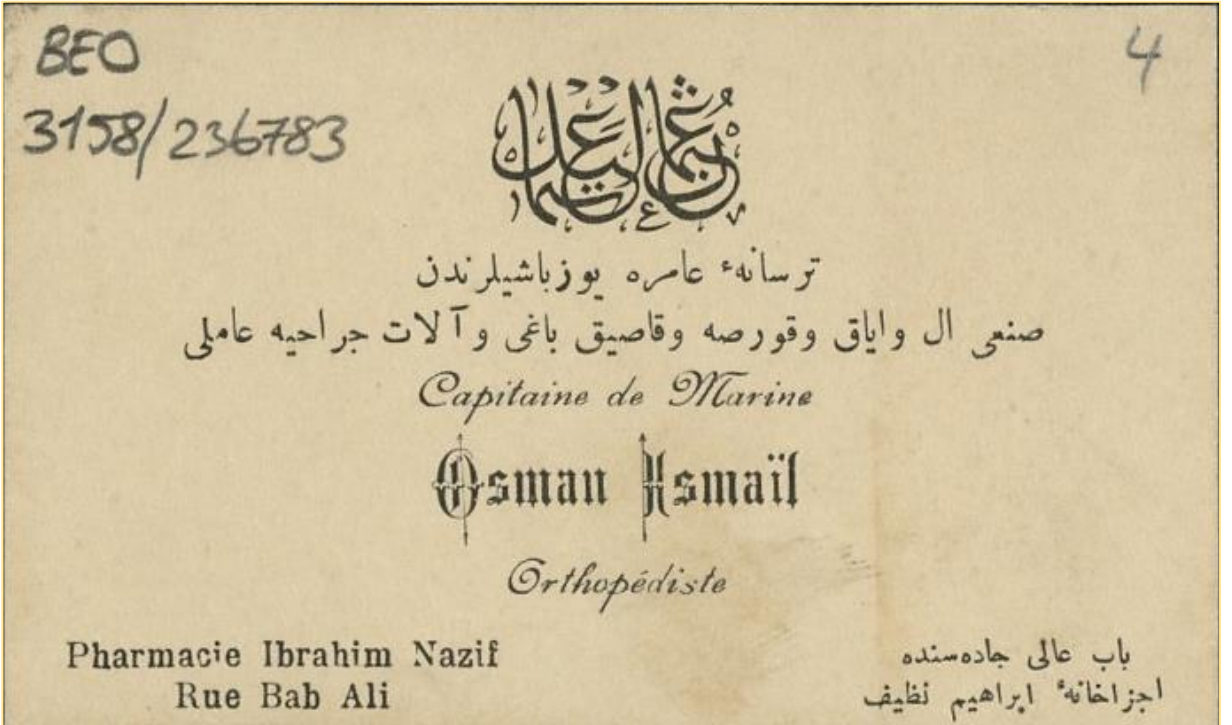
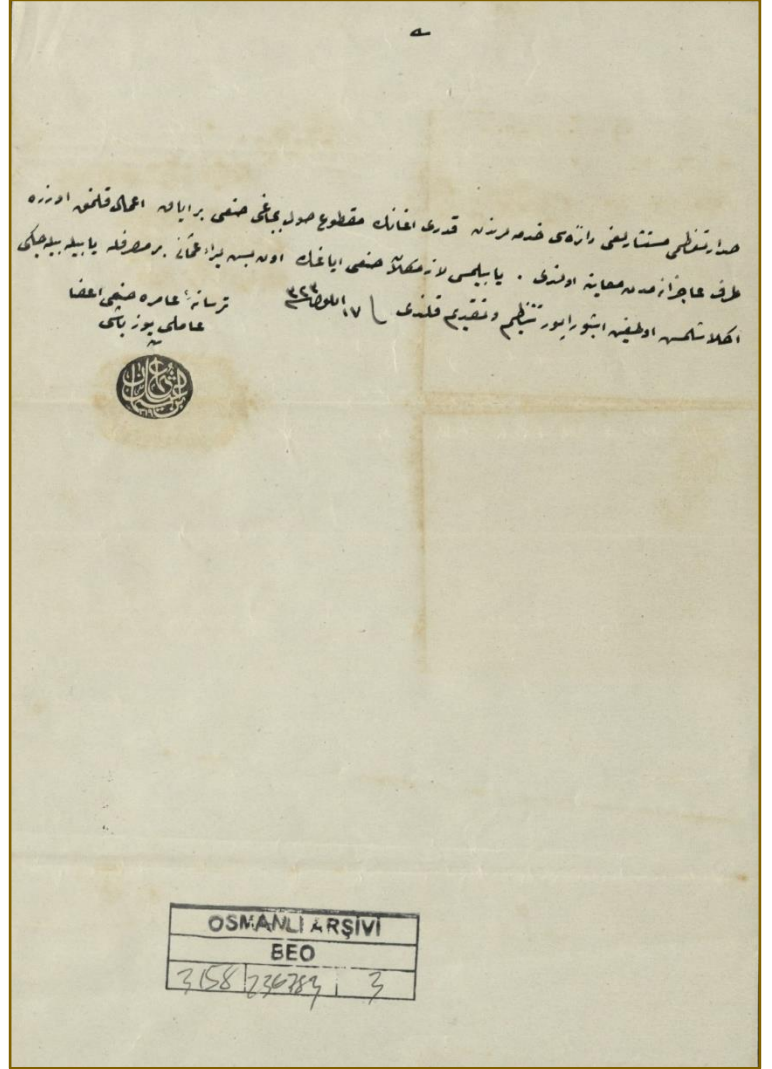
⁴⁸ Esat Aktaş, "II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Modern Protez İmalatı Girişimleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C: 23 S: 1, 2022, s. 48-52.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 354-10, 19 Ramazan 1312.

⁵⁰ BOA, BEO, 605-45308, 26 Şevval 1312.

başlarında modern protezler talep eden ortopedik engellilerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. İncelediğimiz arzuhaller bu dönemin oldukça ufak bir kısmını ortaya koymaktadır. Bununla beraber engelli kişilerin arzuhallerinden hangi durumların sonucunda engelli kaldıkları, ameliyat edildilerse hangi hastanede ve kim tarafından ameliyatlarının gerçekleştirildikleri veya mevcut meslekleri hakkında bilgiler elde etmek mümkündür. Bu açıdan Osmanlı'nın son dönemine ait oldukça önemli sosyal bilgiler de içeren arzuhallere cevap olarak yazılan raporlarda protez uzuvların masrafları ve bazılarında ise malzeme listeleri verilmiştir. Oldukça kapsamlı bir konu olan Osmanlı'da protez üretimi ve kullanımı meselesi birçok farklı yönden incelenmeyi beklemektedir.

Sadaret Müsteşarlığı Dairesi hademelerinden Kadri Ağa'nın kesilmiş sol bacağı için suni bir ayak imal edilmek üzere muayene edildiği, lazımgelen suni ayağın 15 Osmanlı Lirası masrafla yapılabileceğinin anlaşıldığı hakkında Tersane-i Amire Üyesi Ortopedist Yüzbaşı Osman İsmail Efendi'nin 17 Eylül 1323 (30 Eylül 1907) tarihli raporu (yanda). Osman İsmail Efendi'nin Kartviziti (altta) İki farklı alfabenin bir arada kullanılabileceğinin de güzel bir örneği... (N. AYGÜN Arşivi)

ANTOINE IGNACE MELLING'İN KONSTANTİNOPOLİS HİPODROMU GRAVÜRÜNÜN ÇÖZÜMLENMESİ

Gamze SÜRCAN DÜZGÜN*

İstanbul Topkapı Üniversitesi

Giriş: Antoine Ignace Melling, 1763 – 1831 yılları arasında yaşamış oryantalist bir sanatçıdır (Melling, Anton Ignaz; 1989). 1784 ve 1795 yıllarında İstanbul'a gelmiş, ikinci gelişinde 1805 yılına kadar burada yaşamıştır. III. Selim döneminde sarayın hizmetine girmiş, sultanın kız kardeşi Hatice Sultan'la arkadaş olmuştur. Hatice Sultan için Defterdarburnu'nda yaptığı saray çok beğenilince III. Selim, Beşiktaş Sahil Sarayı'nın elden geçirilmesi görevini ona vermiştir. Bu sürede birçok çizim de yapan Melling, Boğaz'ı, dönemin İstanbul'unun yapılarını ve sosyal hayatını resimlerinde yansıtmıştır. Ardından 1819'da Paris'te yayımladığı "Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore" adlı kitabında bu çizimlere yer vermiştir (Ceco, 2015). Melling'in çizimleri, baskı resim tekniği ile gravür olarak basılmıştır. Kitapta İstanbul ve Boğaziçi'ne ait 48 adet gravür bulunmaktadır (Melling, Anton Ignaz; 1989). Bu çizimlerden biri de "The Hippodrome of Constantinople" gravürüdür. Gravürde, Atmeydanı'nın Divanyolu Caddesi'nden görünümü tasvir edilmiştir. (Bakınız Resim 1 Melling, 1819). Bu çalışmanın amacı, Antoine Ignace Melling'in Konstantinopolis Hipodromu adlı gravüründeki yapılar ve yapı dışı günlük hayata dair izlerin çözümlenmesidir.

Gravür İçindeki Yapılar: Günümüze ulaşabilmiş ve ulaşamamış olmak üzere iki başlık üzerinden çözümlenmiştir.

Günümüze Ulaşabilmiş Yapılar: Melling'in Konstantinopolis Hipodromu gravüründe, Sultanahmet Cami, I. Ahmed Türbesi, Dikilitaş, Yılanlı Sütun, Örme Sütun ve İbrahim Paşa Sarayı görülebilmektedir. Bu yapılar günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gravürün sol tarafında geride görünen Sultanahmet Cami, I. Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa'dır. 1609 yılından başlanan caminin inşası 1617'de yılında tamamlanmıştır. Cami, klasik Osmanlı mimarisinde yapılmıştır. Altı minaresi vardır, bu özelliği camiye özel kılan unsurlardan biridir. Süslemeleri ile de meşhurdur. Çok sayıda İznik ve Kütahya çinisine ev sahipliği yapmaktadır. Bir külliye olarak tasarlanan cami çevresinde mektep,

medrese, han, hamam, çeşme, sebil, dükkânlar, evler ve benzeri birçok yapı unsuru da bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşabilmiş, bir kısmı ise ulaşamamıştır. Günümüzde hala Melling'in gravüründe tasvir ettiği gibi camii olarak faaliyet göstermektedir (Çobanoğlu, 2009). Gravürün sol tarafında önde görünen I. Ahmed Türbesi, I. Ahmed'in vefatının ardından yapılmıştır. Mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa'dır. Türbenin inşası II. Osman tarafından 1619'da yılında tamamlanmıştır. Türbede I. Ahmed'le beraber eşi Kösem Sultan, II. Osman, IV. Murat ve çeşitli hanedan üyeleri ile toplam birlikte otuz altı kişi yatmaktadır. Günümüzde hala Melling'in gravüründe tasvir ettiği gibi türbe olarak faaliyet göstermektedir (Çobanoğlu, 2009). Gravürün ortasında geride görünen ilk sütun olan Dikilitaş, III. Tutmosis adına Eski Mısır'da yapılmıştır. Obeliks, M.Ö. 1450 yılında benzer bir eşi ile birlikte Karnak'taki Amon-Re tapınağına dikilmiştir. 324-337 yılları arasında hükümdarlık süren I. Constantinus'un kendi adını verdiği Konstantinopolis şehrini kurarken hipodromu süslemek amacıyla sütunu Mısır'daki yerinden indirttiği tahmin edilmektedir. Lakin taşın getirilip hipodroma dikilmesi uzun vakit almıştır. Oğlu Constantius taşı İskenderiye'ye kadar getirebilmiş, obelisk bir süre orada kalmış, sonra imparator İulianus yazdığı bir mektupla İskenderiyelilerden taşı göndermelerini istemiştir. Taş anca İulianus'un ölümünün ardından şehre ulaşmış, uzun bir süre yerde yatmış, 390'da I. Theodosius'un hükümdarlık döneminde dikilmiştir. Yaklaşık yirmi metre uzunluğundaki taşın eskiden üçte bir oranında daha uzun olduğu tahmin edilmektedir. Taş kırılmış ya da rahat taşınabilmesi için kesilmiş olabilir. Taşın dört yüzünde de hiyeroglifler yer almaktadır. Taş, mermer bir kaide üzerinde durmaktadır. Bu kaidenin iki tarafında grekçe ve latince yazılar, diğer iki tarafında ise taşın dikilişini ve hipodromda yapılan araba yarışlarını tasvir eden rölyefler bulunmaktadır. Melling'in gravüründe taşın alt kısmı toprağa gömülmüş haldedir. Bunun nedeni Osmanlı dönemi boyunca kaidenin bulunduğu hipodrom zemininin zamanla yükselmiş

* İstanbul Topkapı Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, gamzesurcan@topkapi.edu.tr. Bu bildiri, 20

Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

olmasıdır. 1857'de bir kazı ile bu kısımlar tekrar açılmış ve taşın etrafı çevrilmiştir. Günümüzde Dikilitaş, hala Sultanahmet Meydanı'nda görülebilir (Eyice, 1994a). Gravürün ortasında geride, Dikilitaş ile Örne Sütun arasında yer alan Yılanlı Sütun, Burmalı Sütun olarak da anılır. I. Constantinus tarafından Delphi'deki Apollon tapınağından getirilerek Hipodrom'a konulmuştur. Mitolojide Apollon kötülüğün simgesi olan piton yılanını boğarak öldürmüştür. Sütunu, otuz bir Yunan kolonisi, M.Ö. 479 ve M.Ö. 480'de Perslere karşı kazandıkları zaferlerin anısına savaş ganimetlerini eriterek yapmış ve tapınağa dikmiştir, hatta sütunun üzerinde bu kolonilerin adları kazılıdır. İlk yapıldığında sütun, sekiz metre yüksekliğinde birbirine sarılmış başları üç farklı yöne bakan üç yılanın taşıdığı üç ayaklı altın bir sütun formundaydı. Altın kazanın Konstantinopolis'e getirilirken kaybolduğu düşünülmektedir. Evliya Çelebi'ye göre bu sütun, İstanbul'u yılanlardan, akrep ve çıyanlardan korumaktadır. Melling'in gravüründe görüldüğü üzere yılanların başları kopmuş haldedir. Yılanbaşları en son 16.yy'da görülmüştür. 19.yy'da yılan başlarından birinin üst çenesi bulunmuştur. Parça, şu anda İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Sütunun yaklaşık beş metrelik kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Günümüzde Yılanlı Sütun'un kalan kısmı hala Sultanahmet Meydanı'nda görülebilir (Yücel, 1994). Gravürün ortasında en geride görünen obelisk şeklindeki son sütun Örne Sütun'dur. Otuz iki metre uzunluğundadır. Sütun, Bizans döneminde değişik ebatlarda yontulmuş taşların örülmesi ile inşa edilmiştir. Tam olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Mermer kaidesinde sütunun VII. Konstantinos ile oğlu II. Romanos tarafından yenilediği yazmaktadır. Bu onarım sırasında sütunun yüzeyine kabartmalı ve altın kaplamalı tunç levhalar yerleştirilmiştir. Bu levhaların IV. Haçlı Seferi sırasında yağmalandığı düşünülmektedir. Melling'in gravüründe taşın alt kısmı toprağa gömülmüş haldedir. Bunun nedeni Osmanlı dönemi boyunca kaidenin bulunduğu hipodrom zemininin zamanla yükselmiş olmasıdır. 1856'da bir kazı ile bu kısımlar tekrar açılmış ve taşın etrafı çevrilmiştir. 19.yy'ın sonlarında sütun yine tamir ettirilerek yıkılması önlenmiştir (Eyice, 1994b). Gravürün sağ tarafındaki binaların arasında görünen İbrahim Paşa Sarayı, 16.yy'dan kalmadır. Topkapı Sarayı'ndan sonra 16.yy'dan kalma tek saray olma özelliğini taşır. Ayrıca İstanbul'daki saraylar içinde devlet ricaline ait olup ayakta kalmayı başaran tek mekândır. Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın evidir. Binanın kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. İbrahim Paşa oraya taşınmadan önce de orada bir ev olduğu, tamir edilip genişletildiği düşünülmektedir. Saray, diğer Osmanlı saraylarının geleneksel mekân organizasyonu şeklini sürdürmüştür. İbrahim Paşa'nın boğdurulmasından sonra saray birçok kez el değiştirmiş, çeşitli saray görevlileri ikamet etmiş, ardından mekân hayvanat bahçesinden tımarhaneye, defterhaneden arsive, hapishaneden askerlik şubesine kadar çok değişik alanlara ev

sahipliği yapmıştır. Günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak hayatına devam etmektedir (Artan, 1994).

Günümüze Ulaşmamış Yapılar: Gravürün sağ ve sol taraflarında yer alan ahşap yapılar Osmanlı devlet adamlarına ait binalardır. Bu yapılar günümüzde artık bulunmamaktadır (Özgencil Yıldırım, 2008). Gravürde meydana görülen eğimli alan da günümüzde yoktur. Kaynaklar, Osmanlı döneminde hipodrom zemininin yükseldiğini yazmaktadır (Eyice, 1994a; Eyice, 1994b). Bu eğimli alanın da zamanla bina yapımından çıkan topraklarla doldurulduğu düşünülmektedir (Özgencil Yıldırım, 2008). Günümüzde Sultanahmet Meydanı'nda yer almakta olan ve 1901 yılında yapılmış olan Alman Çeşmesi ise meydanın 19.yy'ın başlarındaki halini gösteren bu gravürde henüz bulunmamaktadır (Atmeydanı, 1987). Gravür İçindeki Yapı Dışı Günlük Hayat: Gravür içindeki yapı dışı günlük hayat, spor, ulaşım ve taşıma, hayvanlar, ibret-i âlem yeri, kılık kıyafet ve zaman başlıkları üzerinden çözümlenmiştir.

Spor: Atmeydanı, sur içi İstanbul'unun en geniş meydanı olma özelliğini taşımaktaydı. Bu bakımdan meydan, spor için de uygun bir mekân olma özelliğindedir. Meydanda cirit, at yarışları ve at üzerinde ok atışları gibi oyunlar ve sporlar yapılmaktaydı. Fatih'in de burada gürz talimleri yaptığı bilinmektedir (Sakaoğlu, 1993). Melling'in gravüründe de meydana cirit oynayan atlılar görülmektedir.

Ulaşım ve Taşıma: Gravürde, içinde yolcu taşımaya müsait ulaşımı sağlayan üç araba tasvir edilmiştir. Bunlardan ikisi benzerdir, İki atın çektiği, bir arabacısı olan, tente ile örtülü, kapalı faytonları andırmaktadır. Üçüncüsü ise diğerlerinden farklılık gösterir. Bu araba, ahşap parmaklıklarla örülmüş, üstü gölge yapmak ya da yağmurdan korunmak için örtülmüş, içinde üç yolcunun bulunduğu bir arabadır. Bu arabayı atlar yerine iki insan çekmektedir. Gravürde, arabalar dışında ulaşımın çoğunlukla yaya olarak ve yahut atla sağlandığı görülmektedir. Yük taşıma şekilleri de farklılık gösterir. Gravürün ortasında yer alan kervanda yükleri uzun yola dayanıklı olan develerin taşıdığı görülmektedir. Meydanda yük taşırken gördüğümüz diğer bir hayvan ise atlardır. Bunun haricinde insanları de sırtlarında ağır yükler taşırken görmekteyiz. Muhtemelen bunlar hamaldırlar. Bu kişilerden birinin sırtına arkalık, diğerinin ise küfe takmış olarak yükleri taşıdıkları görülmektedir.

Hayvanlar: Gravürde çok sayıda hayvana rastlamak mümkündür: Develer, köpekler, koyunlar ve bir eşek. Develer ve eşek, yük taşıyan olarak kervanın temsilinde kullanılmıştır. Koyunlar ise sahiplerinin peşinden meydana yerini almıştır. Meydanda otluk bir alan olmadığına göre, onları satmak için oraya götürdüğü düşünülebilir. Köpekler ise gravürünün dört bir yanına dağılmış bir haldedir. Ayrıca gravürde bir kişiyi onları beslerken görülmektedir. 19.yy'da İstanbul'u gezen tüm yazarlar, köpekleri İstanbul sosyolojisinin bir parçası olarak

görerek eserlerinde muhakkak onlardan bahsetmişlerdir. İstanbul köpeklerinin tarihi çok eskilere dayanır, kimilerine göre bu köpekler fetihçi Türklerle birlikte Türkmenistan'dan gelmiştir. İstanbul'da 17.yy'a ait eserlerde bile köpeklere yer verildiği görülmektedir. Osmanlılar, köpekleri korur ve beslerlerdi. Aynı zamanda çeteleşen köpekler, özellikle geceleri mahallelere yabancıları almayarak bir nevi gece bekçisi görevi görür ve artık yemekleri yiyerek yine bir nevi çöpçü ve temizlikçi görevi üstlenirlerdi. Nitekim modernleşme ile birlikte 19.yy'da sayıları kırk-elli binlere kadar varınca, artık bir sorun olarak görülmeye başlanmış ve yine bu yüzyılda çeşitli yerlere sürülerek uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bu sürgünlerin bazıları başarılı olmuş, bazıları ise köpekleri çok seven İstanbulluların çeşitli protestoları ile engellenmiştir (Timur, 1994). Melling'in de gözünden kaçmayan İstanbul köpekleri kendine bu gravürde bolca yer bulmuştur.

İbret-i Âlem Yeri: Atmeydanı, birçok olayın merkezi olduğu gibi aynı zamanda bir ibret-i âlem yeri idi. Tarihte çeşitli idamlara ve kanlı ayaklanmalara ev sahipliği yapmış, yine ibret-i âlem için öldürülen kişilerin meydanda bulunan bir çınar ağacının dallarına asılarak sergilendiği dahi olmuştur. Bunun için meydanın İstanbullulara korku salma gibi bir işlevi de vardı (Sakaoğlu, 1993). Melling'in gravüründe de böyle bir olaya şahit olmaktayız. Gravürde, meydanın ortasında yeniçerilerin bir kişiyi falakaya yatırıp cezalandırdığı ufak bir sahne tasvir edilmiştir.

Kılık Kıyafet: Gravürün içinde dağılmış halde çokça Osmanlı kadını ve çocuk görmek mümkündür. Melling, bu peçeli Osmanlı kadınlarını değişik şekillerde tasvir etmiştir. Kimini seyyar satıcılar ile konuşurken, kimini ise çocuğunun elinden tutmuş ya da kucağında bir bebekle gösterirken, kadınlardan bir tanesini hamile, bir tanesini ise bastonlu bir yaşlı olarak göstermiştir. Bu da kadın çizimleri arasında bir hareketlilik sağlamıştır. Gravürün ve meydanın tam ortasında, başını diğer Osmanlı kadınlarından farklı bir şekilde kapatmış, peçe takmamış ve elinde bir asa ile sembolize edilmiş rahibeye benzer bir kadında da görülmektedir.

Yeniçeriler de gravürde kendine bolca yer bulan diğer bir unsurdur. Falakanın başında bulunan yeniçeriler ile birlikte, gravürün sağ köşesinde cirit oynamak için meydana giriş yapan yeniçeriler de görülebilir (Özgencil Yıldırım, 2008). Gravürde Frenk kıyafeti ile gezen Avrupalı yabancılar da görülmektedir. Kıyafetleri ile meydandaki diğer insanlardan kolayca ayırt edilebilmektedir. Önlerinde mihmandar denilen bir rehber ile meydanı dolaşmaktadırlar (Özgencil Yıldırım, 2008). Çeşitli tarikat mensupları da gravürde kendine yer bulmuştur. Bunlar arasında kıyafetinden ve kafasına taktığı külahtan tarikatını açıkça seçebildiğimiz bir Mevlevi görülebilir. Atlarının asil yürüyüşlerinden ve etraflarındaki kalabalıktan sarayda çalışan birer devlet adamı olduğu anlaşılan iki

kişi de gravürün iki yanında görülmektedir. Gravürde çok sayıda seyyar satıcıya da rastlamak mümkündür. Bu da bize meydanın aynı zamanda bir alışveriş merkezi olduğunu işaret eder. Gravürde dokuz tane seyyar satıcı görülmektedir. Bunlardan bazılarının ne sattığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Beş tanesinin ise sattıklarından ya da verdikleri hizmetlerin belirleyici özelliklerinden kimler olduğu anlaşılabilir. Bir seyyar satıcı ve ondan ürün alan bir kadın ellerinde çiçekler ile gösterildiğinden, onun bir çiçekçi olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca tezgâhında simitlerle bir simitçi de açıkça gravürde seçilebilmektedir. Seyyar kahvecilerin hizmet verdiği sabit bir mekânı yoktu (Işın, 1994). Genellikle kahvehanelerden uzak, pazar, meydan gibi insanların kalabalık olduğu yerlerde gezerlerdi (Ünver, 2011). Gravürde, bir seyyar kahveci elinde kahveyi sıcak tutmaya yarayan sitil adında bir mangal taşırken görülmektedir (Tufan, 2015: 225). Belinde ise kahve fincanlarını taşıdığı bir kemer görülmektedir. Sakalar ise su taşıyıcılardır ve deri tulumlar içinde taşıdıkları temiz suları insanlara ulaştırmakla görevlidir (Koca ve Koç, 2012). Gravürün bir detayında tulumuyla birlikte bir su taşıyıcı görülebilmektedir. Melling'in aynı kitapta yer alan "Tophane Çeşmesinin Görünümü" adlı çiziminde elinde uçları fırçalı çubuklarla gezen kişi, bu gravüründe de görülmektedir. Kendisi bir baca temizleyicisidir (Fer, 2016).

Zamanın İzi: Gravürdeki mevsimi bazı ipuçlarından çıkarmak mümkündür. Ağaçların tümünün yapraklı olması, bir seyyar satıcının çiçek satması, meydanda herhangi bir su ya da kar birikintisi olmaması, koyun satan adamın koyunlarının bazılarının karnının şiş tasvir edilmesi, mihmandarı ile gezen yabancıardan ikisinin mantolarını ellerinde taşıması havanın sıcak ve mevsimin bahar olduğunu bize göstermektedir. Cirit ise özellikle Cuma günleri öğleden sonraları oynanırdı (Sakaoğlu, 1993). Bu da bize gravürdeki zamanın bir cuma günü öğleden sonrası olduğu bilgisini verebilir.

Sonuç ve Değerlendirme: Melling'in hipodrom gravüründe görülen ana binaların çoğunu günümüzde de halen oldukları yerde görebilme şansına sahibiz. Lakin bu gravürün binalar dışında bize yansıttığı asıl önemli olan kısmı, dönemin sosyal hayatının izlerini sergiliyor olmasıdır. Bu sayede, 19.yy başında Atmeydanı'nın gündelik hayatta birçok şeyin merkezi olduğunu keşfetmekteyiz. Bir oyun ve spor alanı, bir alışveriş merkezi, cezaların herkesin önünde verildiği bir alan, ziyaretçilerin gezdiği, insanların dinlendiği, kadınların, çocukların, hayvanların, her dinden, her dilden ve her işe mensup kişinin bir araya geldiği sosyal, bütünleştirici bir merkez görevindedir. Bu kapsamda Melling'in Konstantinopolis Hipodromu gravürü; mekân, insan ve iletişim unsurlarının hepsini içinde barındıran dönemin görsel bir tanığı niteliğindedir.

Resim I: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grand_Place_de_l%27Hippodrome_%C3%A0_Constantinople_-_Melling_Antoine_Ignace_-_1819.jpg

Kaynakça

- Artan, E. (1994). İbrahim Paşa Sarayı. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 4, ss. 128-130). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Atmeydanı. (1987). AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi İçinde. (Cilt. 2, s.532). İstanbul: AnaBritannica.
- Ceco, S. (2015). İstanbul'un 100 Gravürü. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları
- Çobanoğlu, A.V. (2009). Sultanahmet Camii ve Külliyesi. İslam Ansiklopedisi içinde. (Cilt 37, ss. 497-503). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Eyice, S. (1994a). Dikilitaş. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 3, ss. 51-52). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Eyice, S. (1994b). Örme Sütun. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 6, ss. 196-197). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Fer, B. (2016). 19. Yüzyıl İstanbul Gravürlerinde Gündelik Hayat. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Işın, E. (1994). Kahvehaneler. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 4, ss. 386-392). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Koca, E. Koç, F. (2012). 19. Yüzyıl Osmanlı Gezici Esnaflarının Giyim Kuşam Özellikleri. Uluslararası Türk Ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu.

- Melling, A.I. (1819). Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling, architecte de l'Empereur Selim III, et dessinateur de la Sultane Hadidge sa soeur. Collection des planches. Paris: Treuttel et Würtz. 27.09.2022 tarihinde <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/117933> adresinden erişildi.
- Melling, Anton Ignaz. (1989). AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi İçinde. (Cilt. 15, s.540). İstanbul: AnaBritannica.
- Özgencil Yıldırım, S. (2008). Kentin Anlam Haritaları Gravürlerde İstanbul. İstanbul: Kitabistanbul.
- Sakaoğlu, N. (1993). Atmeydanı. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 1, ss. 414-418). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Timur, T. (1994). Köpekler. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 5, ss. 87-89). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Tufan, Ö. (2015). Topkapı Sarayı ve Haremde Kahve. Pekin, E. (Ed.) Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü (ss.217-238) içinde. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi ile Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırmaları Derneği Yayını.
- Ünver, A.S. (2011). Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler'den. Tıgılı, F. (Ed.) Ehlikeyfin Kitabı. (ss.139-149) içinde. İstanbul: Kitabevi.
- Yücel, E. (1994). Burmalı Sütun. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde. (Cilt 3, ss. 340). İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

AĞALIK DEVRİ SONA ERERKEN AKSARAY'IN İDARESİNE DAİR 1857 TARİHLİ BİR ARŞİV BELGESİ VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Necmettin AYGÜN*

Aksaray Üniversitesi

Osmanlı Devleti'nin, güvenlik hususu başta olmak üzere tarım üretiminin ve asker temininin bel kemiği olan tımar sistemi, bilhassa mirî (devlete ait) topraklardan elde edilen tarım gelirlerinin devlet tarafından "askerî"lere¹ (ehl-i örf mensuplarına) tımar olarak tahsis edilmesine dayanmaktaydı. Tımarlı sipahi köyde yaşar, tarımsal verimi düzenlemeye veya arttırmaya göz-kulak olur, öşür başta olmak üzere köylünün devlete vermesi gereken vergileri toplar, maaşını köy gelirlerinden alır, güvenliği sağlar, kamu yatırımlarına öncülük eder ve savaş zamanı geldiğinde de sefere iştirak ederdi. Böylelikle devlet, hem tarımsal üretimi hem de savaşacak insan gücü (sipahi) ihtiyacını teminat altına almış olurken ilave bir memura ihtiyaç duymadan vergilerini de toplardı. Başta tımar sisteminin hükmünü kaybetmeye başlaması olmak üzere, zamanla değişen şartlara² bağlı olarak 1600'lü yılların ikinci yarısından 1840'lara kadar sancakbeylerinin yerlerini "mütesellim" denilen kimseler almaya başlamıştır³. Bu dönem, aynı zamanda taşrada merkezi temsil eden alaybeyi, sancakbeyi ve beylerbeyi (vali) gibi üst düzey ehl-i örf mensuplarının bağımsızlıklarını giderek yitirmeye başlamalarına karşılık gelmektedir. Bu gelişme yereldeki ayan ve eşrafın taşrada yetki sahibi olmalarına imkân vermiştir. Bunlardan biri Ateşoğulları sülalesidir. Sülale, bazen sancakbeyi yerine bakan mütesellim göreviyle, genellikle de ayan statüsü ile 1770'lerden 1860'lara kadar Aksaray'ın yönetiminde doğrudan etkili olmuştur. Ateşoğlu Abdurrahman Ağa 1780'de doğmuş olup, Deveciyan Mahallesi nüfusuna kayıtlıdır. Babası da Aksaray'ın önde gelen idarecilerinden olup 1770'lerde ayanlık görevi bulunan biridir. Aksaray'da, oğul Abdurrahman Ağa'nın etkinliği, 1810'lu yıllarda öne çıkmaya başlamıştır. *Aksaray ve çevresinin en etkin yerel şahsiyeti olması nedeniyle, 1828-29 Osmanlı-Rus Harbine çağırılmıştır. O, bu savaşta, Aksaray'dan topladığı 100 güzide süvari (ath asker) ile*

Şumnu'da bulunan orduya katılmak göreviyle yer almıştır. 1830'da Aksaray'ın eşkiyadan temizlenmesi için devlete yardımı dokunmuştur. Bununla beraber, 1830'da, kendisi Kühtahya'ya, kardeşi Rüstem'de Bolu'ya sürgün edilmiş ve bir yıl kadar sürgünde kalmıştır. Sebebini bilemediğimiz ancak aşırı güç kazanan ayanların sıklıkla karşılaştıkları bir durum olan "güç zehirlenmesi"nden kaynaklı "gayrı hukukî idare tarzı bu sürgünün sebebi olmalıdır. Sürgünün de etkisiyle o, Aksaray ileri gelenleri arasında yaşanmakta olan iktidar olma mücadelelerinde muhalefete düşmüştür. Bu bağlamda Abdurrahman Ağa, 1832'de İsyancı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın destekçisi olarak hareket etmiştir. Abdurrahman Ağa'nın muhalefette kalması 1830'dan 1842/43'e kadar, yaklaşık 12 yıl devam etmiştir. Tanzimat Yenilikleri bağlamında ülke genelinde olduğu gibi 1842/43'de Aksaray'da Kaza Meclisi uygulamasına geçilmişti. Vergi ve asker tedariki işinde ağa ve beylerin yetkileri kaldırılmış, bu gibi vazifeler kaza meclislerinin yetkisine verilmişti. Artık Kaza Meclisine üye veya müdür olabilmek şehrin idaresini elde etmede ve bu vesile ile ağalığın yeniden tesis edilmesinde tek çıkar yoldu. Bunu fırsat gören Abdurrahman Ağa, Aksaray Kaza Meclisi'nde üye sıfatıyla yer alarak, yeniden Aksaray siyasetinde boy göstermeye başlamıştır. Hatta kendisi ve kardeşi Rüstem, 1849 yılı ortalarına kadar kaza müdürü unvanıyla Aksaray'ı idare etmişlerdir. Ancak müdürlüğü sürecindeki faaliyetleri, Aksaray'da ona karşı zaten mevcut olan muhalif grupları yeniden harekete geçirmiş ve bu gurupların devlet merkezine şikâyet yağdırması neticesinde, "zimmete para geçirme" suçlamasıyla müdürlük görevinden alınmıştır. Bununla beraber, Ateşoğlu sülalesinin Aksaray ve çevresindeki etkinlikleri 1860'lara kadar devam etmiştir⁴.

Görevden Alınması: Niğde Sancağı Muhassılı tarafından devlet merkezine yazılar (tahrirat) gönderilmişti. Bu yazılarda,

* Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aygunnecmettin@gmail.com.

¹ Askerî: Devletten maaş alan ve vergiden muaf olan Osmanlı memurları için kullanılan genel terim. Sözcük anlamı "orduya ait" olmakla birlikte, kullanımı sadece ordu ile sınırlı değildir. Bu terim daha ziyade devlet memurlarını, yönetilen sınıf olan "reaya"dan tefrik etmek amacıyla kullanılmaktadır.

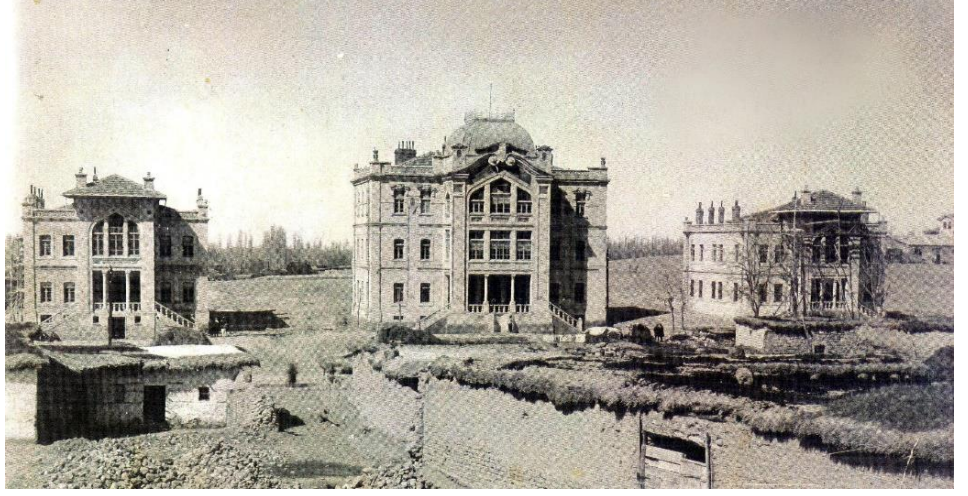
² Bu şartların genel bir değerlendirmesini kapsayan bir çalışma için bkz. Oktay Özel, "Şiddetin Egemenliği 1550 İla 1700 arasında Celaliler", *Osmanlı Dün-yası* (Ed. C. Woodhead), Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s.245-268.

³ Taşra idaresinde mütesellim(lik) gibi nev-zuhur görev(li)lerin yaygınlaşmasına zemin hazırlayan daha başka etkenler vardır. Bilhassa aralıklarla devam eden Avusturya, İran ve Rusya savaşları, bu gibi yapılanmaların kökleşmesinde belirleyici olmuştur. Zira savaşlar münasebetiyle ülkenin dört bir tara-

fına, sınırlara görevlendirilen sancakbeyleri geçimlerini/masraflarını karşılamak amacıyla devlet tarafından kendilerine tahsis edilen dirliklerine gide-mediklerinden, tevcih edilen dirliklerini yönetmek üzere bazen merkezden, genellikle de dirliğin bulunduğu mahalden, iş kotarma kabiliyeti olan bir kimseyi (ayamı), resmen ata(t)mak mecburiyetinde kalıyorlardı. Sancakbeyleri sık sık değişirken, çoğu ayan menşeli olan bu mütesellimler genelde yerlerinde kaldılar ve oraldaki devlet mukataalarının iltizamlarını (kamu gelirlerininvergilendirme hakkını) alarak konularını giderek kuvvetlendirdiler.

⁴ Necmettin Aygün, "Osmanlı'da Yönetimin Yerleşmesi: Aksaray Ayamı Ateşoğlu Abdurrahman Ağa (1770-1860)", III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu 25-27 Ekim, Aksaray 2018, s. 5-38.

Müdür Ateşoğlu Abdurrahman'ın görevden alınması talep edilmekteydi. Niğde muhassılının yazısında, kaza müdürü Abdurrahman Ağa'nın "Niğde ve Kırşehri kazaları ahalisinden İstanbul'da bulunan bazı kimseleri tahrik ederek kendi hakkında birtakım şeyler isnadıyla bu tarafta (Konya, Niğde, Aksaray) bazı mahalleri tacziz etmekte olduğu duyumu alınmış" denilmekte ve devamında Abdurrahman Ağa'nın zimmetinde kalan bakayanın çürütülmesi sevdasında olmasının yanında, kaza vergisini, "kaza-i mezkûrun mal-ı virgüsünü" kendine yemeklik, "me'kel" olarak gördüğü de ifade edilmiştir. Niğde Muhassılı, bu suçlamalardan sonra Abdurrahman Ağa'nın görevinden azledilmesini ve yerine yine ahali tarafından yeni birinin seçilmesini teklif etmiştir. Bu teklif, uygun bulunmuş olmalı ki, konu ile ilgili olan 1849 yılı sonlarına tarihli yazışmalarda, Abdurrahman Ağa'dan artık "eski müdür" olarak bahsedilmektedir. Bu gelişme, Abdurrahman Ağa'nın "hemşerilik ağlarını" kullanarak kaza müdürlüğünü elde tutmaya çalışmasıyla, yereldeki siyasetin ta bu yıllarda devlet merkezini de kapsayacak derecede güçlü ve hatta çetrefilli olduğunu ortaya koymasıyla; kısacası zamanın taşra idaresinin ana hususiyetini (ve belki de hiç eskimeyecek bir yönünü) ortaya çıkarmasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca, suçlu gösterilenler arasında kazanın eski müdürü Rüstem ile Sandık Emmini Hüseyin de vardır. Sorun, devlete ait önemli miktardaki bir meblağın Ateşoğulları zimmetinde kalmasından kaynaklanmaktaydı. Bu bağlamda, kaza müsevvidi Seyyid Mehmed'in devlete gönderdiği 1849 yılı sonlarına tarihli⁵ bir arz (dilekçe) şikâyetleri özetler niteliktedir. Buna göre; a- Aksaray Kazası müdürleri esbak (daha eski) ve sabık (eski) "yerliden" Ateşoğulları demekle bilinen Abdurrahman ve Rüstem Ağalar zimmetlerinde üç yük otuz üçbin beşyüz (333.500) kuruş bulunmaktaydı. Bunun bir yük altmış sekizbin (168.000) kuruşunu kabul ederlerken, kalan kısmı için ise, "şunun bunun elindedir" diyerek çeşitli dek ve desise ile bunu fukaradan tahsil etmeye teşebbüs etmektedirler. Oysa bu borç kendilerinin devlete olan borcudur, b- Abdurrahman Ağa, 1259 senesinde (1843) hane başına beşer kuruş tahsil ile ahali den toplam 21.500 kuruş toplamış olup, bu para hâlen zimmetindedir, c- Rüstem Ağa ise 1262 senesinde (1846) yine bu şekilde 9500 kuruş tahsil etmiştir, d- Bu şekilde dokuz seneden beri her bir sene ahalinin vergisi üzerine (kendileri için) 12'şer bin bu kadar kuruş ekleyip tahsil ederek zimmet-

lerine geçirmişlerdir, e- Bundan başka, kazada bulunan saray⁶ bundan üç sene önce (1846/47) yıktırarak, saraya ait bütün kereste, mefruşat ve bakır aksamının vb. değeri olan 150.000 kuruş da zimmetlerindedir, f- Ayrıca kazanın malı olan 35 adet hayvanı Menzilhane'den kaldırıp satmışlardır, bunun ederi de zimmetlerindedir.

Müsevvid Seyyid Mehmed, ileri sürdüğü yukarıdaki nedenlerle hesaplarının görülebilmesi için adları geçenlerin İstanbul'a (Der-Saadet'e) nakledilmeleri "ihzarı" veya keyfiyetin Konya Vilayet Meclisi'ne havale edilerek, meclis tarafından görülmesi hususunda, bu tekliflerinden hangisi uygun bulunursa onunla ilgili bir emir verilmesi talebinde bulunmuştu. İlgili metinde geçen "dokuz seneden beri" ifadesi, bir genelleme ifadesi olup, Rüstem ile Abdurrahman ağaların uzun bir dönem; 1842/43 yılından başlayarak 1849 yılı güz mevsimine kadar geçen yaklaşık 7 yıl Aksaray'da kaza müdürlüğü görevini yürüttüklerini açığa kavuşturmaktadır. Anlaşılan, 1842'de imparatorluk genelinde "kaza meclisi" uygulamasına başlanmasıyla Aksaray'ın kaza müdürlüğü görevi de Abdurrahman ve Rüstem ağalar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Hülasa Ateşzade Abdurrahman'ın görevden alınmasının üzerinden neredeyse 6 yıl geçmişti. Devlet merkezinde Abdurrahman'ın hesapları kontrol edilmiş, Abdurrahman'ın 1846 (1162) senesinde devlete teslim edilmesi gereken kaza vergisinden, teslim edilmeden kalan 64.157 kuruş olduğu ve bunu kapatmak için hiçbir ödeme yapılmadığı görülmüştür. Aksaray'dan İstanbul'a gönderilen yazılara göre; bu bakaya Abdurrahman'ın oğlu Mehmet Ağa tarafından tedricen devlete ödenecekti. Çünkü oğul Mehmet Ağa, baba Abdurrahman Ağa'nın borçlarını üstlenmiş durumdaydı. Bununla birlikte, oğul Mehmet Ağa tarafından devlet merkezine; hazineye ulaşmış henüz bir ödeme görülmediğinden devlet, neden ödeme yapılmadığını soruyordu. Neticede, bir an önce ödeme yapılması için Konya Valisi'ne hitaben 27 Ocak 1856 tarihli bir emir yazılmıştı.

⁵ Arzuhal üzerinde tarih mevcut değildir. Arşiv uzmanları belgeyi Ağustos 1850'ye tarihlemiş olmakla birlikte bu tespit doğru olmamalıdır.

⁶ Anlaşılan Aksaray'da eskiden Sancakbeylerine, Tanzimat döneminde ise kaza müdürlerine tahsis edilmiş bir kamu binası bulunmaktaydı.

1849 yılı güz mevsimi ile birlikte Ateşoğulları'nın Aksaray'ın idaresindeki etkinliği resmen sona ermiş olsa da sülâle bireyleri, kaza bürokrasisinde yer almak için gayret içerisindeydi. Bu doğrultuda, Ateşoğlu'nun oğullarından olan 13 yaşındaki Mehmet Sadık denilen kimsenin, Aksaray'a "nüfus mukayidi" yani şimdiki İl Nüfus Müdürü vazifesiyle atanması amacıyla Aksaray'dan bazılarının gizlice ve sahte mahzar (toplu dilekçe) düzenleyerek devlet merkezine göndermelerinin duyulması, bilcümle Aksaraylıyı rahatsız etmişti. Bu doğrultuda Aksaray'ın uleması, kadısı, müderrisi, tüccarı, muhtarı, imamı ve diğer ileri gelenlerinden müteşekkil 90 kişinin imzalarının bulunduğu, 4 Ekim 1857 tarihli bir dilekçe (mahzar) hazırlanarak devlete gönderilmişti. Dilekçede kimlerin mührü yoktu ki, eşraftan Hasan Şükrü, Hamza Hamdi ve Abdullah Tosun (kaza müdürü), Müderris İbrahim Hilmi ve Müderris Mehmed Şemseddin ve daha niceleri. Dilekçede anlatılanlar, Aksaraylının Ateşoğulları'ndan bizar olduklarını göstermektedir. Zira "Nüfus-ı Ceride maa Mürur Tezakiri Mukayyidi" göreviyle, Aksaray'da zaten Hüseyin Celâlî Efendi adında biri görevlidir ve ahali de kendisinden ziyadesiyle memnundur. Hal böyle iken, Aksaray Kazası ile Koçhisar ve Eyyubili kazalarının yanı sıra Ekecik, Şerefli ve Boynuinceli aşiretlerinin nüfus kayıtlarına bakmak için 13 yaşındaki bir çocuğun bu göreve atanmak istenmesi, Aksaray'da büyük bir sıkıntıya sebep olmuştu: "*Meydan Mahallesinin birinci hanesinin altıncı numerosunda bulunan Mehmed Sadık didikleri Ateşoğlunun oğullarından olup on üç yaşında olmakla ve elinden yazub okumak gelmez iken şu misillü sıbyan çocuk ne-vechile mukayyid olub da kaza ve aşâyiri idare idebilir*". Dilekçeyi veren Aksaraylılar, "*kazamızda vücuh bulunan Ateşoğulları eski zümre-i dilban ta'ifesinden olmağla her bir me'muriyet bizlerde olsun diyerek*" gerçekte Ateşoğlu'nun, bu atama teklifi üzerinden "Aksaray'ı kendi arzularına göre yönetmek ve kazayı yemeklik, 'me'kel' olarak görmek istediğini beyan ile beş-on senedir bunların zulm ve taddisini nice defa bâb-ı âli, eyalet ve sancağımız tarafına ifade ettiklerini" hatırlatarak, bu atamaya asla müsaade edilmemesini istirham etmişlerdir⁸. Bu sıkıntının ne şekilde sonuçlandığı hakkında daha fazla malumat sahibi değil isek de, Ateşoğulları'nın bir müddet daha Aksaray ve çevre yerleşimlerin siyaseti üzerinde etkinliklerini devam ettirdikleri söylenebilir. Nitekim Ateşzade Abdurrahman Ağa'nın oğlu, 45 yaşlarında bulunan Hacı Mehmet Bey, 1859'a tarihli bir arşiv kaydına göre Kırşehir Kazası Müdürlüğü görevini yürütmektedir. Bahsi geçen 1857 tarihli arşiv belgesi şikâyete konu olan meselenin hâlen güncelliğini koruyor olması kadar bu yıllarda Aksaray siyasetinde etkin olan ileri gelenleri; ağa ve beyleri, okur-yazar kimseleri, tüccar ve esnafı gösteriyor olmasıyla önem taşımaktadır. Metnin Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine çevrim yazısı şu şekildedir:

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi: A. DVN, 126/85

*Kaza-i Aksaray der-Liva-i Niğde
Mahalle-i Meydan Kaza-i Mezbur
Hane 1/6
Mehmed Sadık bin İsmail
Tevellüdü
1259*

Mübarek Hak-i Pay-ı Rahimanelerine Ma'ruz-ı Kullarıdır ki, Niğde Sancağına tâbi' Aksaray Kazasıyla tavabî' Kochisar ve Eyyubili kazalarıyla Ekecik ve Şerefli ve Boynuinceli aşiretlerinde nüfus-ı ceride ma'a mürûr tezakiri mukayyidi bulunan Hüseyin Celâlî Efendi Bendeleri ibtidai-i me'muriyyet-i 'âcizânesinden bu ana değin umûr-ı me'muriyyet bendegânesinde sıdk ve sadakat üzere olarak usûl-ı yoklama ve kur'a-i şer'iyye maddesinde ez-dilcan sa'yü gayret üzere olub bir gûnâ mugâyir-i nizâm-ı âli hâl ve hareket vuku'a getürmiyerek ve irtikâb-ı kerihâ maddesinden ârî ve berî olduğundan başka bi'l-umûm ehalilerimiz ile hüsn-i imtizaç iderek ehali-i merkumûn muma-ileyh bendelerinden ez-her-cihet hoşnud ve râzî üzere olub ve şu ma'delet-i seniyyede muma-ileyh bendelerinin bir gûna mugâyir hareketi vuku' bulmamış iken kazamızda vücûh bulunan Ateşoğulları eski zümre-i dilbân (söz sahibi) ta'ifesinden olmağla her bir me'muriyyet bizlerde olsun diyerek bâlâ-yı arızamızda bulunan kazâ-i mezbur mahallesinden Meydan Mahallesinin birinci hânesinin altıncı numerosunda bulunan Mehmed Sadık didikleri Ateşoğlunun oğullarından olub on üç yaşında olmakla ve elinden yazub okumak gelmez iken şu misillü sıbyan çocuk ne-vechile mukayyid olub da kaza ve aşâyiri idare idebilir ve bu hususda bir gûna hilâfımız olmadığından der-Sa'adetde mahfûz nüfus ceridesine lede'l-müraca'at merkum Mehmed Sadık elli tokuz (1259/1843) tevellüdü olduğu ancak bu madde Ateşoğullarının nefsanîyyet ve garazleriyle kazamızı bu yüzden me'kel ittihaz idecekleri ve bunların zulm ve ta'addileri eflâke serçekmek ile hâl-i perişaniyetlerimizi nice def'a bâb-ı âli ve eyalet ve sancağımız taraflarına beş on senedir ifade ve istirham itmekde kusurumuz olmadığından başka şimdi mukayyidimiz bulunan Hüseyin Celâlî Efendi Bendelerinin azliyle yerine bu misillü çocuk Mehmed Sadık'ın mukayyid olmasına gizlüce sahte mahzar tertîb iderek hâk-i pâ-yi veliyyü'n-ni'amilerine takdim itdirmişler lillahi ve'r-rasulihî merkumların sahte mahzarlarına sem' u i'tibâr buyurulmıyarak muma-ileyh Hüseyin Celâlî Efendi Bendeleri mukayyidlik me'muriyyet-i 'âcizânesinde kema-kân 'ala ma-kân ibka buyurulmasına da'ir bir kıt'a emirnâme-i hazret-i kerîmânelerinin 'inayet ve ihsanı bâbında bi-tarîkı'l-mahzar 'arzuhâl-ı çakerânemiz

⁷ Aşiretleri.

⁸ BOA. A. DVN, 126/85.

takdîmine ibtidâr kıldını ol-bâbda ve her hâlde emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir 14 Safer sene (12)74 (4 Ekim 1857)

El-fakîrû'l-hakîr el-abdü'd-da'î el-Müftî li-Kaza-i Aksaray es-Seyyid eş-Şeyh Hamdi Hamza

El-abdü'd-da'î, el-müderriş Medrese-i Zincîrlü Bende-i Hudâ Hasan

El-abdü'd-da'î, el-müderriş Medrese-i Saray Abdullah Yusuf
El-abdü'd-da'î, el-müderriş Medrese-i Yeni (...)9 es-Seyyid Mehmed Şemseddin

El-abdü'd-da'î, el-müderriş Bende-i Hudâ Medrese-i Beriye (?)10 İbrahim Hilmi

Bende-i vücuh es-Seyyid Mehmed Nuri

Bende-i vücuh es-Seyyid Abdullah Nuri

Bende-i vücuh Abdullah Ahmed

Bende-i vücuh es-Seyyid Osman

Bende-i vücuh es-Seyyid el-Hacc İbrahim

Bende eşraf-ı kaza Hasan Şükri

Bende eşraf-ı kaza Abdullah Ali el-karî

Bende eşraf-ı kaza es-Seyyid eş-Şeyh Hamza Hamdi

Bende eşraf-ı kaza Abdullah Tosun

Bende eşraf-ı kaza es-Seyyid Ahmed

Ed-da'î Hatib Celib

Ed-da'î Hatib Abdülhalim

Ed-da'î Hatib Salih

Ed-da'î el-İmam Bende-i Hudâ İsmail

Ed-da'î el-İmam Bende-i Hudâ Halil

Ed-da'î el-İmam Hilmi

Ed-da'î el-İmam Es-Seyyid Mustafa

Bende tüccar-ı ehl-i sük11 Abdullah Ebubekir

Bende tüccar-ı ehl-i sük Osman12

Bende-i tüccar-ı ehl-i sük Abdullah Durmuş

Bende-i tüccar-ı ehl-i sük Abdullah Selim

Bende-i tüccar-ı ehl-i sük Ahmed

Bende-i tüccar-ı ehl-i sük es-Seyyid Muhammed Nesalî

Bende tüccar-ı ehl-i sük Abdullah Musa

Bende tüccar-ı ehl-i sük (...)

Bende tüccar-ı ehl-i sük Abdullah Ali

Bende tüccar-ı ehl-i sük Bende-i Hudâ Yahya

Bende tüccar-ı ehl-i sük es-Seyyid Salih

Bende tüccar-ı ehl-i sük es-Seyyid Osman

Bende imam der-karye-i Selime

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Selime

Bende muhtar der-mahalle-i Kalanlar (?)

Bende imam ve muhtar der-mahalle-i Zincîrlü

Bende muhtar-ı evvel der-mahalle-i Deveciyan

Bende imam der-mahalle-i Deveciyan

Bende imam der-mahalle-i Kızılca

Bende muhtar der-mahalle-i Kızılca

Bende imam der-kaza-i Eyyubili

Bende muhtar der-kaza-i Eyyubili

Bende muhtar der-kaza-i Eyyubili

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Yabrakhisar

Bende imam der-karye-i Yabrakhisar

Bende imam der-karye-i Sorso(v)

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Sorso(v)

Bende imam der-karye-i Göstük

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Göstük

Bende imam der-karye-i Kızılca

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Kızılca

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Mahsun (Mamasun)

Bende imam der-karye-i Mahsun (Mamasun)

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Ağcalıköy

Bende imam der-karye-i Ağcalıköy

Bende muhtar der-karye-i Gelegiile

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Harvatala

Bende muhtar der-karye-i Mahmudlu

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Kızılca

Bende imam der-karye-i Kızılca

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Ağzıkarah(c)ala

Bende imam der-karye-i Ağzıkarah(c)ala

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Akhisar

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Akhisar

Bende muhtar (muhtar) der-karye-i Sivrihisar

Bende imam der-karye Eskinon

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Eskinon

Bende imam der-karye-i Genetala

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Gücinkaya

Bende imam der-karye-i Gücinkaya

Bende imam der-karye-i Absarı

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Absarı

Bende imam der-karye-i Ihlara

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Ihlara

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Ihlara

Bende muhtar der-karye-i Kızılca

Bende muhtar der-karye-i Obruk

Bende imam der-karye-i Obruk

Bende muhtar der-karye-i İlisu

Bende imam der-karye-i Kırkl

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Kırkl

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Kırkl

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Sariatlu

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Sariatlu

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Uzartık

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Uzartık

Bende imam der-karye-i Uzartık

Bende muhtar-ı evvel der-karye-i Karkın

Bende muhtar-ı sani der-karye-i Karkın

Bende muhtar der-karye-i Sorsoy

9 "Yeni Beraimun" imlası okunabilmektedir. Beramunî Medresesi olmalıdır.

10 Bedriye Medresesi olmalıdır.

11 Çarşı tüccarından.

12 Terzi Hacı Mehmed'in oğlu olan Osman olmalı.

SELÇUKLU DEVLET BÜROKRASİSİ'NİN TEŞKİLATLANMASINDA VE YÖNETİMİNDE FARS ETKİSİ

Simge Nur DENİZ*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Selçuklu Devleti adını Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey'den alır. Aynı zamanda Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı olan Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nde Demür Yalğ unvanı ile Sü-başı vazifeliği yapmış olan Dukak Bey'in oğludur. Dukak Bey Selçuklu soyunun atası idi. Selçuk Bey'in Mikail, Arslan (İsrail), Musa, Yusuf ve Yunus adlı beş oğlu vardı. Gayri-Müslimlerle yapılan bir savaşta şehit düşen Mikail'in Davud (Çağrı Bey) ve Muhammed (Tuğrul Bey) isimli iki oğlu dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülmüş, anneleri Türk geleneğine göre amcaları Yusuf ile evlendirilmişti. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuzlar iki ayrı gruba ayrıldı.¹ Birinci ve ikinci bölük şeklinde izah edeceğimiz bu gruplardan birinci bölük Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inerken, ikinci bölük ise göç yeri olarak kendi devletine bağlı bir uç şehri olan Cend'e göç etti.² Selçuk Bey, devlet idaresini elinde bulundurmak istiyordu fakat bu çabuk anlaşılınca, Yagbu ile mücadele edemeyeceği için aile bireyleri ve Kınık boyuna mensup Oğuz askerleri ile birlikte hayvanlarını da yanına alarak kışlık başkentten yazlık başkent olan Cend'e gelmişti.³ Selçuklu ve Oğuz göçleri yaşanmasaydı İran'ın bazı bölgeleri Araplaşmaya gebedi. Göçebe kültürüne sahip olan Selçukluların, Gaznelilerden aldıkları siyasi mirası korumak için güçlü bürokratik mekanizmaya gereksinimleri vardı. Onlar Sâmânî bürokrasisini tercih ettiler. Bu bürokrasinin en önemli özelliği Fars dilli olması, sırtını yerel feodal güce dayaması ve onları kollaması idi. Ancak bu bürokrasi zaman içerisinde Selçuklu hanedanlığı ile Selçuklu boylarını oluşturan Oğuz-Türkmenler arasında büyük sorunların doğmasına neden oldu. Farsça konuşan bürokratik kesimin İran coğrafyasında kökleşmesini sağlayanlar Selçuklular olmuştur denilebilir.⁴

X. yüzyılın sonlarından itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlayan Selçuklu ailesinin, hızlı şekilde devletleşmesindeki başarıda siyasî ve coğrafi etkenler dışında farklı amiller bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz Türkmen adı verilen soydaşlarından aldıkları kitlesel ve önkoşulsuz

destektir. Selçukluların zarurî sebeplerle Cend şehrine geldikleri vakit çok kalabalık olmadıkları bilindiğine göre farklı bölgelerden gelen Türkmenlerin aileye katılımı konusu su götürmez bir meseledir. Aksi takdirde bu kadar az sayıda bir adamla (100 atlı) bölgeye gelip kısa sürede Samanîlerin yardım talep edeceği kalabalık bir güç haline gelmenin sebepleri izah edilemez.⁵ Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu zaman teşkilât yapısında bozkır kültürüne sahip Oğuzların etkisi görülmektedir. Bunun yanında fethettikleri coğrafyada eski İran devletlerinin asırlarca devam edegelen geleneklere sahip olan ülkeler olması ayrıca Abbasîlerle beraber İslâmiyet'in yayıldığı bölgelerde Müslüman usul ve düzenlerinin kurulması Büyük Selçuklu teşkilât yapısının Orta Asya Türk devlet teşkilâtından farklı bir yapıya bürünmesine neden olmuştur.⁶ İran'ın tarihi göç yolları üzerinde olması burada birçok devletin kurulmasına ve bu bölgeye egemen olmasına neden olmuştur. Tarihte birçok Türk devleti bugünkü İran'ın sınırları içerisinde kurulduğu gibi yüzlerce yıl İran ile de komşuluk yapmışlardır. Gazneliler İran'ın büyük bir kesimine hâkim olmuşlardır. Gazneli Mahmud, sarayında İranlı şair ve yazarları himaye ederek İran kültür ve medeniyetinin gelişmesinde katkı sağlamıştır. XI. yüzyılda İran'da kurulan Büyük Selçuklu devleti kısa zaman içerisinde Orta Doğu ve Anadolu'ya tamamen hâkim oldu. Büyük Selçukluların yönetim ve devlet anlayışı bakımından İran'dan veya İran'da kurulmuş devletlerden etkilenmemesi düşünülemezdi.⁷

Büyük Selçuklular, İran coğrafyasına geldikleri zaman Nişabûr, Merv, Herat, Rey, İsfahan, Hemedan gibi vilâyet ve şehirlerde Sasani ananeleri ile iç içe girmiş Müslüman din ve inanışlarını yansıtan yerleşik bir medeniyet ile karşılaştılar. İran coğrafyasında Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Ukayliler, Büveyhiler yanında Gaznelilerde bu medeniyeti kendi sistemlerinde ileri bir seviyeye taşımışlardı. Büyük Selçuklu Devleti de kuruluşundan itibaren bu medeniyetin bir parçası haline geldi.⁸ Horasan'da kurulan Selçukluların teşkilât düzenini İranlı vezirler sağladılar ve Selçuklular askerî, idarî, malî

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, denizsimge15@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 325.

² Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, Ankara 2014, s. 530.

³ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 20.

⁴ Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 52, 2008, s. 5.

⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara 2011, s. 26-30.

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2014, s. 149.

⁷ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 154.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *DİA*, C. 10, İstanbul 1976, s. 398.

alanlarda İslâm geleneklerine bağlı kaldılar. Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin en büyük özelliklerinden biri başbakanlarının genelde İran kökenli olmasıdır. Bunun sebeplerinden biri İslam kültür çerçevesine giren Türklerin bürokrasiye yabancı olmasıdır. 750 yılında kurulan Abbasiler, Sasanilerden almış oldukları devlet mekanizmasını geliştirerek kendilerine uyarladılar. Bu sistem bütün doğu medeniyetlerine örnek olmuştur. Türkler ise bu sistemin hükümet kısmını benimsediler. Bundan dolayı da düzenin işleticisi İranlı vezirleri görev başına getirdiler. *Büyük Selçuklu Devleti'nin yirmi üç vezirinden (başbakan) on altısı Fars kökenlidir.*⁹

Selçuklularda Devlet Teşkilâtı ve Vezirlik Müessesinde Farsların Etkisi: Türkler tarih boyunca pek çok devlet kurmuşlar ve hâkimiyet telâkkisine diğer devletlerden farklı olarak daha çok değer vermişlerdir.

Eski Türk telâkkisine göre ülke ve devlet hükümdar ve ailesinin ortak malıdır. Bu Türk geleneğine uygun olarak Selçuklularda da devlet teşkilâtı çok düzenli bir şekle konulmuştur. Büyük Selçuklularda devlet teşkilâtı ilk kez Tuğrul Bey zamanında düzenli bir hale getirilmiştir. Selçuklularda hâkimiyetin yegâne temsilcisi hükümdardır ve yetkisini Allah'tan aldığına inanılır. Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi'ne göre Allah her yüzyılda bir padişahlık sıfatıyla bir kişi seçer ve dünya işlerini düzene koyma işini o kişiye verir.¹⁰ Büyük divana başkanlık eden vezir, ayrıca bir divanın başında bulunuyordu. Bu divan kaynaklarda "Vezirlik Divanı" (Dîvanü'l-Vezâre) adı ile geçmektedir. Vezirin sahip olduğu başkanlık sıfatı dolayısıyla vezirlik divanına bazen "Reislik ve Vezirlik Divanı" (Divanü'l-Riyâse ve'l-Vezâre) adı da verildiği anlaşılıyor. Diğer divanlarda olduğu gibi, Vezirlik Divanı'nda da bu divana ait işleri yürütmek üzere muhtelif rütbe ve derecede çeşitli vazifeleri olan memurlar bulunuyordu. Nitekim meşhur Bâharzî'nin Alp Arslan zamanında Nizamü'l-Mülk'ün başında bulunduğu Vezirlik Divanı'nda kâtip olarak çalıştığını biliyoruz.¹¹ Selçuklu Devleti'nin kurucularının Türk olması ve devletin İran coğrafyasında kurulması, vilâyet yönetiminde görevlendirmelerde Türklere ve İranlılara öncelik tanınmasına neden olmuştur. Büyük Selçuklular'da memuriyetlerde İranlıların görevlendirilmesinde Selçuklu kumandanlarının önemli bir rolü olmuştur. Bunun sebebiyse İranlıların Türk kumandanların hizmetinde çalışkanlıkları ile dikkat çekmesiydi. Böylece onlar kabiliyet ve başarılarının mükâfatını yüksek memuriyetlerde görevlendirilerek almış oluyordu.¹² Orta Çağ devletlerinde İranlı devlet adamı kullanma geleneği vardı.

İranlılar devlet yönetmede çok usta bir özellik gösteriyorlardı. Bundan dolayı da Orta Çağ'da kurulmuş birçok devletin başında İranlı vezirleri görmekteyiz. Selçuklular da büyük ölçüde İran ve Ortadoğu devletlerinde görülen devlet sistemlerinden etkilenmiştir.¹³ Büyük Selçuklular'da hükümet teşkilâtının başı olan vezirlik ise Abbasî, Sâmânî ve Gazneli tesirinin kendisini en fazla gösterdiği bir müessesedir. Bunun başlıca sebebi Selçuklu sultanlarının söz konusu devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezarete umumiyetle İran asıllı devlet adamlarını getirmeleridir. İran menşeli vezirlerin bir kısmını ise, sadaret makamında adeta bir hanedan tesis eden ünlü vezir Nizamü'l-Mülk'ün soyundan gelenler teşkil etmektedir. İran kültürü ile yetişmiş vezirlerin Selçuklu hükümeti mekanizmasına, gene İranlı vezirlerin hâkim olduğu Abbasî Devleti'nin ananelerini yerleştirecekleri gayet tabiidir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk sultanı Tuğrul Bey, devlet işlerinin organizasyonu ve idarî ananelerin yerleşmesi için, hükümet kadrolarında yetişmiş İranlıları vezarete tayin etti. Bilhassa Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılabilecek bir süre, onun vezirliğini yapan Amîdü'l-mülk Kündürî'nin, Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizamü'l-Mülk'ün mesleklerinin kâtiplik olması dikkat çekicidir.¹⁴ Selçuklu sultanları başlangıçtan beri İran'ın ismini ve soyunu kullanarak kendi hükümetlerine meşruiyet bağışlamakla birlikte Müslümanların da kalplerine daha hızlı girmeye çalışmışlardı. Eski İran efsanelerinde olan Turan hikâyelerini kullanarak, kendilerini eski Turan Şahları ve Turanlı Afrasyab nesline bağlamışlar ve Al-i Afrasyab olarak adlandırmışlardır. İranlı vezirler sadece Türk devletlerinde değil doğuda kurulmuş birçok devletlerde de bu görevi başarı ile ifa etmişlerdir. Bu uygulamanın bir sonucu olarak İranlı vezir

⁹ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 147.

¹⁰ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 609.

¹¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 157.

¹² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, s. 189.

¹³ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 220.

¹⁴ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara (1967), s. 82.

hanedanları doğmuştur. Abbasilerdeki Bernak oğulları, Selçuklulardaki Nizamü'l-Mülk hanedanı gibi Selçukluların geniş merkezîyetçi devleti kurmalarındaki başarısı, Alparslan'ın ve Orta Çağ'ın en güçlü askerî sistemini oluşturan oğlu Melikşah'ın yaklaşık 30 yıl vezirliğini yapmış olan Nizamü'l-mülk'e nispet edilir.¹⁵ Devletin, idarenin ve yönetimin teşkilatlandırılmasında kullanılan İran'ın kurumsal ve teşkilatçı idarecilik mirası, bu vezirin siyaset ve idaresinde açıkça görülmektedir. Orta Çağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan ünlü vezir Nizamü'l-mülk Dandanakan zaferinden (1040) sonra Merv şehrine gidip Çağrı Bey'in hizmetine girdiği tarihten 14 Ekim 1092 tarihinde vuku bulan ölümüne kadar kendisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hizmetine adamıştır. Çağrı Bey Nizamü'l-Mülk'ü oğlu Alp Arslan'a takdim ederken oğlundan onu bir baba kabul etmesini istemiştir. Nizamü'l-Mülk, Çağrı Bey'in ölümünden (1059) sonra da oğlu Alp Arslan adına Horasan'ı idare etmeye devam etmiştir.¹⁶ Büyük Selçuklularda merkezi yapının korunmasında Vezir Nizamü'l-Mülk'ün de etkisi olmuştur. Nizamü'l-Mülk devlet yapısında sistemli bir düzen oluşturmak ve istikrarı sağlamak uğruna çok mücadele etmiş, devlet idaresinin temellerini pekiştiren önemli reformlar yapmıştır. Nizamü'l-Mülk'ün bu amaçla teşkilât alanında Sâmânî ve Gazneli örneklerine uygun şekilde Selçuklu Devleti'nin saray teşkilatını ve büyük divanını kurmuş, yani vezaret, istifa (malîye), arz (millî müdafaa), eşraf (teftiş), tuğra (hariciye) divanlarını (nezaretlerini) ve meliklerin emirlerindeki eyaletlerde küçük divanlar tesis etmiştir. Bu idarî teşkilat bütün Türk-İslam Devletleri'nde, ufak-tefek değişikliklerle devam etmiştir.¹⁷ Nizamü'l-Mülk'e göre sultan vilâyetlerde görevlendirme yaparken aynı işi iki kişiye vermemelidir. Çünkü ortada bir suç unsuru oluşursa, bu iki kişi birbirini suçlar. Ayrıca verilen bu görevlerde liyakat, bilgi ve derece ön planda olmalıdır.¹⁸ Selçuklu Devleti Askerî Teşkilat Yapısı: Büyük Selçuklu devleti, kuruluşundan itibaren askerî teşkilat açısından güçlü ve dinamik bir yapıya sahip Orta Çağ Türk-İslam devletidir. Devletin kuruluşunda da gördüğümüz üzere devamlı Türkmen göçleri sayesinde nitelik ve nicelik bakımından artan insan unsurunu, devletin özellikle askerî teşkilatında çok iyi değerlendirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin, kurulduğu İran coğrafyasında Fars kültüründen etkilenmemesi mümkün değildi. Bu bakımdan mülkî teşkilat içerisinde Fars unsurunun etkin olması normal karşılamak gerekmektedir. Yerleşik bir medeniyetle kendi coğrafyalarında kurumsal bir yapı oturmuş olan İranlılar, Selçuklu devleti bünyesinde de önemli

makamlara yükselmişlerdir. Fakat bu Fars gücünün, idari yapılanmada etkisi olmasına rağmen, askerî teşkilat içerisinde hâkim güç daima Türkler olmuştur.¹⁹ Sultan Alp Arslan zamanında sarayda ve orduda Türkçe konuşulmakla beraber, devletin resmî dilinin Farsça olduğu malûmdur. İmparatorluk sivil teşkilât kadrolarını İranlılar ve Arapların işgal etmelerine mukabil, askerî teşkilât hemen hemen tamamıyla Türklerin ellerindeydi.²⁰ Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetname'de belirttiği şu sözler de izahat açısından önemlidir: *Bütün ordu bir soydan olduğu zaman, bundan tehlikeler doğar; çok çalışmazlar. Ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunması gereklidir. Dergâhta ikamet eden 2000 Deylemlî ve Horasanlı lazımdır. Mevcut olanları muhafaza etsinler, geri kalanını tamamlasınlar. Eğer bunların bazıları Gürcü ve Fars Şebankarelerinden olursa, uygun olur. Zira bu soy hep iyi insanlar olurlar.*²¹

Devlet içerisinde hükümdarından en küçük neferine kadar hâkim zümre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir Türk devleti olduğu kanaatinde buldukları gibi, bu devlete hizmet eden ve mülkî teşkilât kadrolarını işgal eyleyen İranlılar da bir Türk devletinin emrinde vazife gördükleri kanaatindeydiler. Diğer taraftan, Türkler de kendi mezîyetlerini biliyorlar ve başka kavimlere üstünlüklerini şuurulu olarak idrak ediyorlardı. Siyasî ve askerî üstünlüğü ellerinde tutan Türkler, bu üstünlüğü içtimâî hayatta da devam ettiriyorlardı. Zira onlar, aynı zamanda en yüksek içtimâî tabakayı teşkil ediyorlardı. Onların en yüksek içtimâî tabakayı teşkil etmeleri, sadece siyasî ve askerî nüfuzlarından ileri gelmiyordu; görüleceği gibi, başında buldukları devletin kendilerine sağladığı maddî ve manevî imkânlar bunu büyük çapta kolaylaştırıyordu.²² Selçuklu ordusu klasik Türk-İslam devleti bünyesine uygun olarak gulam sistemini uygulamıştır. Nizamü'l-Mülk, "Öteki gulâmanların satın alındıkları günden ihtiyarlamış oldukları ve yükselmiş oldukları zamana kadar yetiştirilmeleri ve derecelendirilmeleri bütün eski zamanlarda takdire değer bir düzen içinde olmuştur" diyerek, bu müessesenin klasik bir sistem olarak uygulandığı hususuna vurgu yapmıştır.²³ İranlıların nüfuz sahası olan hükümet teşkilâtında bile Türklerin rolleri malûmdur. Türkler, bu teşkilâtta çalışan büyük küçük devlet adamlarının başlıca kuvvet kaynağıydılar. Eyalet teşkilâtının başında bulunan mülkî erkânın hizmetlerinde de, kalem ehlinde fazla kılıç ehlinde gulamların, yani, Türklerin bulunduğu malûmdur.²⁴

¹⁵ Selim Hilmi Özkan, "Türk Devlet Anlayışı ve İran Devlet Anlayışının Etkileşimi", *International Euroasia Congress on Scientific Researches and Recent Trends*, C. 5, Bakü (2019), s. 227.

¹⁶ Abdülkerim Özyayın, "Nizamü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (2018), s. 5.

¹⁷ Abdulsamet Yaman, Eda Akgül Arslan, Cihan Arslan, "Selçuklu Devleti'nin Yönetim Yapısı", *Karadeniz Uluslararası Bilim Dergisi*, (2018), s. 167.

¹⁸ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 229.

¹⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, s. 231.

²⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, s. 59.

²¹ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, s. 86.

²² Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 6, (1966), s. 27.

²³ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, s. 88.

²⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, s. 234.

GAZNELİ DEVLETİ'NDE TAHT MÜCADELELERİ

Kemal DEMİR*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Giriş: Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin birçoğunda görülen Türk hâkimiyet telakkisi Gaznelilerde de İslamiyet'in getirdiği birtakım eklemelerle birlikte devam etmiştir. Hükmetmenin, hâkim olmanın Tanrı tarafından verildiği anlayışı İslamiyet ile birlikte Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olma vasfına dönüşmüştür. Gaznelilerde bu duruma en iyi örnek ise Mes'ûd ve Muhammed arasında meydana gelen taht mücadelesi sırasında Muhammed taraftarlarının Mes'ûd'a yazdığı mektupta görülmektedir; "*Sultanı, peygamberin halifesinin halifesi olarak kabul ediyor ve ona bey'at ve itaati farz olarak görüyorsunuz*" cümlesiyle hükmetmeye/yönetmeye dair verilen önem ve kutsallık çok iyi anlaşılmalıdır.¹ Hanedan üyesi herkesin yönetme hakkının bulunması ve katı, sabit bir veraset sisteminin de bulunmaması ile birlikte Gazneli Devleti'nin siyasî hayatı boyunca taht mücadeleleri birçok kez meydana geldi.² Sebüktegin'in oğlu İsmâil'i veliaht ilan etmesine rağmen Mahmûd'un, daha büyük ve tecrübeli olduğu için tahtta hak iddia etmesi; Mahmûd'un oğlu Muhammed'i veliaht yapmasına rağmen, ordu desteğini arkasına alan Mes'ûd'un, kardeşi Muhammed'i saf dışı bırakması; Mes'ûd'un oğlu Mevdûd'u veliaht ilan etmesine rağmen amcası Muhammed'e karşı savaşması gibi durumlar bunun bir göstergesidir.

Taht İçin İlk Mücadele; Mahmûd ve İsmâil: Sebüktegin, Şaban 387/Ağustos-Eylül 997 tarihinde hastalıktan dolayı vefat³ etmeden önce İsmâil'i veliaht ilan etti. Emîrlere ve kumandanlardan İsmâil'in veliahtlığına ve ona itaat edeceklerine

dair biat aldı.⁴ İsmâil, babası vefat ettiğinde önce mâtem merasimini gerçekleştirdi. Sonrasında ise orduyu, komutanları, emirleri ve devletin ileri gelenlerine karşı kesenin ağzını açtı. Herkesi memnun etti. Haddinden fazla para ve değerli eşya dağıttı.⁵ Belh'e gidip sultanlığını ilan etti⁶ ve emîrlere de biatlarına uyarak İsmâil'in sultanlığını kabul ettiler. Sultanlığını ilan ettikten sonra ise Sâ mânî Emîri II. Mansur'a itaatini bildirdi.⁷ Mahmûd, babasının ölümünü Nişabur'da haber aldı. Üzüntüsü ve mâtemini yaşadktan sonra İsmâil'e Ebu'l-Hüseyn b. Muhammed Ali el-Hamulî'yi elçi olarak gönderdi. Mahmûd, mektubunda kardeşinden daha kıymetli kimse olmadığından fakat mülkü elde tutma ve devlet yönetmede yaşça büyük olma, tecrübeli olma, serdarlığa vakıf olma, fatih olma gibi mezziyetler gerektiğinden ve kendisinde bu vasıfları görmediğinden ötürü, hükümdarlığı kendisinin hak ettiğinden bahsetmektedir. Babasının böyle bir vasiyette bulunmasının sebebinin o sırada uzakta olmasından kaynaklandığını dile getirmekte ve Gazne şehrinin de kendisine teslim edilmesini, Gazne'yi vermesi karşılığında⁸ Belh ve Horasan'dan çekilip kendisine bırakacağını söylemektedir.⁹ İsmâil, Mahmûd'un bu teklifini reddetti.¹⁰ Gürkan valisi ve meşhur tarihçi Utbi de İsmâil'in fikrini değiştiremedi.¹¹ Elçiler ve mektuplar aracılığı ile bu işin çözülemeyeceğini anlayan Mahmûd, ordusunu topladı ve yola koyuldu. İsmâil'e son bir kez daha elçi gönderip isteklerini bildirdi.¹² İsmâil, Mahmûd'un elçi göndermesi ve işi barış yolu ile çözüme isteğini zayıflığına yorarak, Mahmûd'un teklifini reddetti.¹³ Gazne yoluna devam eden Mahmûd'un ordusuna, kardeşi

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, kemaldemir123@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7310-4199. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Akсар University, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ M.Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, ss. 85-86.

² Palabıyık, a.g.e., ss. 85,92, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2015, ss. 260,349, Saim Yılmaz, "Veliaht", *TDV İslam Ansiklopedisi C. 43*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29.

³ Kemal Demir, "Gazneli Sultanlarının Ölüm Sebepleri" MESOS Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi C. 3, S. 3, 2021, s. 152.

⁴ Muhammed b. Abdülcebbar al-Utbi, *The Kitâb-ı Yamini Historical Memoirs of The Amir Sabuktigin, and The Sultan Mahmud of Ghazna, Early Conquerors of Hindustan, and Founders of The Ghaznavide Dynasty*, (Trans. James Reynold), London, 1858, ss. 202-203, Firişte, Muhammed Kâsım Hindûşâh b. Gulâm Ali Esterâbâdî; *Tarih-i Firişte*, (Musahhîh: Muhammed Rıza Nasîrî), (İsfahan: Merkez Tahkikat Rayane-i Kâime), ts, s. 70, Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbârî Efrâdî'l-Beşer. C. II*, İntişârât-ı Kitâb-ı Furûşî, Tahran, 1380, s. 373, Halil İbrahim Topal, "Cenâbî Mustafa Efendi, Dürr-i Meknûn ve Sırr-ı Masûn (İnceleme ve Çeviri Metin vr:1b-107a)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018), s. 117, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârei, *Mecma'u'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, (Çev. Fahri Unan), TTK Yayınları, Ankara, 2021, s. 25-26, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mirhând, *Gazneliler Ravzatı's-Safâ (Mülûk-i Gaznevîyye)* (Çev. Erkan Gökse), Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 45.

⁵ Raşid Al-Din Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih, II. Cild 4. Cüz Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*, (Yay. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 89, Utbi, a.g.e., ss. 203, 207-208, Firişte, *age*, s. 70, Hândmîr, a.g.e. C. II, s. 373, Mirhând, a.g.e., s. 45, Palabıyık, a.g.e., s. 98.

⁶ Hükümdarlığını Belh'te ilan etmesinin sebebi babası Sebüktegin'in karargahının burada olmasından dolayıdır. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih C. 9*, (çev. Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 108.

⁷ Erdoğlan Merçil, *Gazneli Mahmud*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 16, Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge at The University Press, Cambridge, 1931, s. 38.

⁸ Palabıyık'ın İbn Hallikan'dan aktardığı kadarıyla olay biraz daha farklı gözükmektedir. Ayrıntısı için bkz. Palabıyık, a.g.e., s. 88.

⁹ Utbi, a.g.e., ss. 209-210, İbnü'l-Esir, a.g.e. C. 9, s. 109, Raşid Al-Din Fazlallâh, a.g.e., ss. 90-91, Firişte, a.g.e., s. 70, Hândmîr, a.g.e. C. II, ss. 373-374, Şebânkârei, a.g.e., s. 26, Mirhând, a.g.e., s. 46.

¹⁰ Palabıyık, a.g.e., s. 87-88. Mahmûd'un mektubuna karşı İsmâil'in cevabı ise; "*Bu memleket, babamın vasiyeti gereği benimdir; âciz ve zayıf değilim. Babam sana Horasan'ı lâyık gördü; sen kendi memleketinin başında kal; benim de seninle bir işim yok*" şeklinde oldu. Şebânkârei, a.g.e., s. 27.

¹¹ Utbi, *age*, s. 210-212, Raşid Al-Din Fazlallâh, a.g.e., s. 91.

¹² "*Emir Mahmud, son bir kere daha haber gönderdi: 'Bu çocuğa söyleyin, ahmaklık yapmasın; zîrâ hükümdarlık onun işi değildir' dedi.*" Bkz. Şebânkârei, a.g.e., s. 27.

¹³ Merçil, *Gazneli Mahmud*, s. 17, Nazım, *age*, s. 39.

Nasr ve amcası Buğracuk'un da Herat ve Büst'te katılması ile birlikte Mahmûd'un savaş gücü arttı.¹⁴ Güçlü bir ordu ile Mahmûd'un üzerine geldiğini haber alan İsmâil, hemen savaş hazırlığına başladı. Savaş hazırlığına başlayan İsmâil'in komutanlarının bir kısmı Mahmûd'a meyilli olup, İsmâil'i terk ettiler.¹⁵ İki ordu Şevval 388/Mart 998'de Gazne'nin dışında karşı karşıya geldi.¹⁶ Gün boyunca süren savaşı¹⁷ Mahmûd'un ordusu kazandı ve İsmâil Gazne Kalesi'ne sığındı.¹⁸ Mahmûd'un Gazne Kalesi'ni muhasara ettiğini ve güçlerinin tamamen dağıldığını gören İsmâil, daha fazla direnmenin anlamı olmadığını anladı ve teslim oldu.¹⁹ Mahmûd, kardeşini öldürmek yerine ona ihسانlarda bulundu.²⁰ Böylece kardeşi İsmâil'den tahtı alan Mahmûd, Gazne dâhil ülkenin bütün yönetimini toplamış oldu. Ancak Sultan Mahmûd'un kardeşi İsmâil ile giriştiği taht mücadelesi sonucunda Horasan bölgesi kısa bir süreliğine de olsa Sâ mânîler tarafından zapt olundu.²¹ Mahmûd, gücünü toplayıp bölgedeki kontrolü sağladıktan sonra Rebiulâhîr 421/Nisan-Mayıs 1030²² tarihindeki ölümüne kadar Gazneli Devleti'ni döneminin en güçlü Türk-İslam devleti haline getirdi.

Mahmûd'un Oğulları Muhammed ve Mes'ûd Arasındaki Taht Mücadelesi: Mes'ûd, 405/1014-1015 yılında Havâbin'de gösterdiği başarılar neticesinde Sultan Mahmûd tarafından veliaht ilan edildi.²³ 1029 yılına geldiğimizde başarılı sefer ve hareketlerle Gazneli Devleti'nin sınırını Rey ve İsfahan'a kadar ulaştı. Sultan Mahmûd bu bölgenin kontrolünü tam anlamıyla sağlamak için şehzade Mes'ûd'u Rey ve civarının yönetimi ile görevlendirdi.²⁴ Bu noktada şu husus dikkat çekmektedir. Şehzade Mes'ûd, gerçekten veliaht ise Gazne'den hayli uzak bir yer olan Rey'e vali olmasındaki asıl gaye nedir? Kaynaklarda bahsedildiği üzere vefat etmeden evvel Sultan Mahmûd ile şehzade Mes'ûd'un arasının bir süre bozulduğu ve bunun sonucunda Mes'ûd'un bir süre Multan'a sürüldüğü,

fakat daha sonra aralarındaki sorunun düzeldiği aktarılmaktadır.²⁵ Aralarındaki olumsuz durum, daha sonra veliaht sıralamasında bir değişikliğe yol açtı ve Sultan Mahmûd diğer oğlu Muhammed'i veliaht seçti.²⁶ Mes'ûd'un Rey'e vali olmasıyla diğer oğlu Muhammed'e göre, ordunun desteğini daha çok alan Mes'ûd gibi güçlü bir taht adayı Gazne'den uzaklaştırıldı. Mes'ûd'un batıda yaptığı başarılı seferler ile bölgede otoriter olması, aklında batıya seferler yapma düşüncesini doğurdu. Büveyhî topraklarının içine seferler yapmayı ve Bağdat'a kadar ilerlemeyi düşünen Mes'ûd'a İsfahan'da iken babasının ölüm haberi geldi ve düşündüğü sefer hareketlerini yarıda kesti.²⁷ Babasının ölümüyle, hakkı olan sultanlığı elde etmek için gücünü daha fazla batıya doğru harcamamayı uygun gören Mes'ûd, önce babasının mâtem merasimini gerçekleştirdi.²⁸ Daha sonra ise hâkim olduğu bölgede yerine güvendiği birini bırakarak bir an önce kardeşi Muhammed ile karşılaşmak üzere yola çıktı.²⁹ Bu sırada Sultan Mahmûd'un ölümü ile birlikte veliaht Muhammed'in yanında bulunan Hâcib-i Bozorg Ali-yi Kârîb, Emir Ebû Yakûb Yusuf b. Sebüktegin, Hasenek-i Vezir Hasan, sâhib dîvan-ı risalet Bû-Nasr-i Muşkân, sâhib-dîvan-ı arz Bu'l-Kasım-ı Kesîr, saray gulamlarının reisi Bektoğdu, Ebu'n-Necm-i Ayaz ve Ali Dâye gibi ordu komutanları ve devletin ileri gelenleri Guzgânân'da bulunan Muhammed'i sultan ilan ettiler. Muhammed bunun üzerine adet gereği cülus dağıttı. Ülkenin birçok yerinde Muhammed adına hutbeler okundu.³⁰ Bu durumu haber alan Mes'ûd, kardeşine mektup yollayıp Gazne ve civarına hâkim olmasının kendisi için sorun olmadığını ancak hutbede ve basılacak paralarda önce kendi isminin okunmasını/yazılmasını talep etti.³¹ Muhammed, Mes'ûd'un bu isteklerini kabul etmedi ve sayıca çok olan ordusunu hazırlamaya koyuldu. Lakin bu sırada Muhammed'in yanındaki komutanlar Mes'ûd'un geldiğini haber alınca 3 Şevval 421/3 Ekim 1030 tarihinde Sultan

¹⁴ Utbi, *a.g.e.*, ss. 213-214, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 109, Mirhând, *a.g.e.*, ss. 47-48, Raşid Al-Din Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 92, Firişte, *a.g.e.*, ss. 70-71, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 374.

¹⁵ Utbi, *a.g.e.*, ss. 214-215, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 109, Mirhând, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁶ Nazım, *age*, s. 40, Merçil, *Gazneli Mahmûd*, s. 17.

¹⁷ Mirhând, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁸ Utbi, *a.g.e.*, ss. 216-217, İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. 9, s. 109, Mirhând, *a.g.e.*, s. 49, Raşid Al-Din Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 92-94.

¹⁹ Utbi, *a.g.e.*, s. 217-218, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 110, Mirhând, *a.g.e.*, s. 49, Firişte, *a.g.e.*, s. 71, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 374, Şebânkârei, *a.g.e.*, s. 27, Merçil, *Gazneli Mahmûd*, ss. 16-17, Nazım, *a.g.e.*, s. 38-41.

²⁰ Utbi'nin verdiği bilgiye göre Mahmûd kendisine teslim olan İsmâil'i önce yanında tuttu hatta bazı savaşlarda yanına aldı. Bir gün İsmâil'in gulamlarından Nuştegin av esnasında Mahmûd'a suikast girişiminde bulunsa da İsmâil'in engellemesiyle bu girişimi başarısız oldu. Mahmûd saraya dönünce Nuştegin'i öldürttü. Detaylar için bakınız; Utbi, *a.g.e.*, s. 240-242, Mirhând, *a.g.e.*, s. 122.

²¹ Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1992, s. 45, İbrahim Kafesoğlu, "Mahmûd Gaznevi", *MEB İslam Ansiklopedisi C. 7*, MEB Yayınları, Eskişehir, 2001, s. 174.

²² Demir, *a.g.m.*, s. 154.

²³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara, 2019, ss. 100,199, Palabiyık, *a.g.e.*, s. 94.

²⁴ Erdoğan Merçil, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevi", *TDV İslam Ansiklopedisi C. 29*, TDV Yayınları, Ankara, 2004, s. 346, Muhammad Nazım, "Mes'ûd", *MEB İslam Ansiklopedisi C. 8*, MEB Yayınları, Eskişehir, 2001, s. 133, Clifford

Edmund Bosworth, "Mas'ûd b. Mahmûd", *The Encyclopaedia of Islam New Edition Vol. 6*, Brill, Leiden, 1991, s. 780, Palabiyık, *a.g.e.*, s. 94.

²⁵ Beyhakî, *age*, ss. 76, 110, 199-200.

²⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, ss. 3-5, 199-201, Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *Târîh-i Cihânârâ* (Neşr. Hasan-ı Nerâki), Kitâbfürûşî-i Hâfîz, Tahran, 1342, s. 102, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 307, Palabiyık, *a.g.e.*, s. 94. Mes'ûd'un Türkistan Hakani Kadir Han'a elçi ile gönderdiği mektupta veliâhlığın kendisinden alınmadığını söylemektedir. Bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 24-25.

²⁷ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 3, 12-13, 20, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 102, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 308, Firişte, *a.g.e.*, s. 101, Raşid Al-Din Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 214.

²⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 14.

²⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 15-16, 201-202. Bu sırada halifeden kendisine veliaht olmanın icab ettiği sıfatların ve lakapların verileceğine yönelik haber gelmiş idi. Sonrasında ise Halife'nin elçisi hilat ve çeşitli hediyelerle Mes'ûd'a geldi. Bkz. Beyhakî, *a.g.e.*, s. 16, 39-41. Ayrıca bakınız: Filiz Akçay, "Ebû Saîd Abdülhâk Dahhâk b. Mahmûd Gerdizi'nin 'Zeynü'l-Ahbâr' Adli Eserinin Tâhîriler, Saffâriler, Sâ mânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu, 2015), s. 135.

³⁰ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 3, 8-9, Mirhând, *a.g.e.*, s. 130, Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 36, Akçay, *a.g.t.*, s. 132, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 307, Firişte, *a.g.e.*, s. 101-102, Raşid Al-Din Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 214.

³¹ Beyhakî, *a.g.e.*, ss. 16,69, Mirhând, *a.g.e.*, s. 131, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 308, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 102, Raşid Al-Din Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 214, Firişte, *a.g.e.*, s. 102, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 390, Şebânkârei, *a.g.e.*, s. 52-53.

Muhammed'i esir alıp, Tekinâbâd'da Kuhtîz kalesine hapsedtiler.³² Muhammed'i sultan ilan eden komutanlar ve devletin ileri gelenleri, Mes'ûd'un gelmesini haber alıp Muhammed'i de kaleye hapsedtikten sonra ne yapılması gerektiğini, Muhammed'i neden sultan ilan ettiklerini, Mes'ûd'a yaptıkları hareketlerden dolayı özür dileyen bir mektup yolladılar. Mes'ûd bu mektuba cevaben kardeşinin kalede tutulmaya devam edilmesini istedi.³³ Hâcib-i Bozorg, kaleye hapsedilen Muhammed'in bütün ihtiyaçlarının ve masraflarının karşılanması için memurlar görevlendirdi. Muhammed'e karşı bir terbiyesizlik yapılmaması ve hizmetinde kusur olmamasına dair emirler verdi.³⁴ Muhammed'in gözlerine mil çekildi.³⁵ Mes'ûd böylece babasının, kardeşi İsmâil'e yaptığı gibi kardeşi Muhammed'i kaleye hapsedti ve orada tuttu.

Mes'ûd'un iktidar hırsı sadece kardeşi Muhammed'i hapsedmek ile kalmadı. Mes'ûd sultan olduktan sonra yaptığı ilk işlerden biri, amcası Yusuf'u çeşitli bahaneler ile Kusdar'a sürmek oldu. Bundan kısa bir zaman sonra ise Yusuf'u Gazne'ye çağırıp orada hapsedtirdi.³⁶ Babasından kalan muazzam devletin yönetimi için kendine yeni kadrolar oluşturan ve babası devrinden kalan kıdemli komutanları tasfiye eden Gazneli Mes'ûd, hükümdarlığının ilk yıllarında yaptığı başarılı sefer ve fetihleri, daha sonraki süreçte yaptığı hatalar ve aldığı yanlış kararlar neticesinde sürdüremedi. Özellikle Selçukluların Horasan'a girişine ve orada devlet kurmalarına engel olamayan Sultan Mes'ûd, 1040 yılında meydana gelen meşhur Dandanakan Savaşı'nı da kaybedince ülkenin batısını Selçuklulara bırakmak zorunda kaldı.³⁷ Sultan Mes'ûd, bu savaşta aldığı mağlubiyetten dolayı duyduğu korku ve sonrasında toparlanmak için, önce başkent Gazne'ye gitti. Burada devlet işlerini halledip oradan da bütün maiyeti ve hazineleriyle birlikte Hindistan'a gitme kararı aldı. Hindistan'a giderken yanına gözlerine mil çektiği kardeşi Muhammed'i ve ailesini de aldı.³⁸ Bir süre gittikten sonra Sind nehri civarında "Marikale" denen yerde hazineye göz koyan ve başlarını Anuştegin'in çektiği askerler isyan çıkardı. Hazineyi ele geçirdiler ve

Muhammed'in huzuruna çıktılar. Muhammed istemese de zorla sultan ilan ettiler.³⁹ İsyan eden askerler nehrin karşı tarafında geçip Sultan Mes'ûd ile çarpışmaya koyuldular. Mes'ûd'un ordusu yenildi ve dağıldı. Sultan, Marikale'ye sığınsa da nihayetinde onu yakaladılar.⁴⁰ Yakalanan kardeşi ile konuşan Muhammed, ona iyi bir muamelede bulunup yaşayıp, yerleşeceği bir yer seçme fırsatı sundu. Mes'ûd da Giri Kalesi'ni seçti. Bütün maiyeti ile birlikte buraya yerleştirildiler.⁴¹ Fakat Mes'ûd, yeğeni Ahmed tarafından Giri Kalesi'nde 11 Cemaziyelevvel 432/17 Ocak 1041 tarihinde öldürüldü.⁴² Gazneli Mes'ûd'un öldürülmesi ile beraber Gazneliler Devleti'nde ilk defa hanedandan biri sultan kanı akıttı.

Mevdûd'un Amcası Muhammed'i Öldürüp Sultan Olması: Mes'ûd'un yakalanıp Giri Kalesi'ne kapatılmasından itibaren sultan ilan edilen Muhammed'in saltanatı uzun sürmedi. Mes'ûd tarafından gözlerine mil çekildiği için yönetim oğulları tarafından yapılmaktaydı. Mes'ûd tarafından veliaht ilan edilen⁴³ Mevdûd, babasının ölüm haberini Belh'te Çağrı Bey'e karşı savaşırken öğrendi. Babasının intikamını almak ve sultan olmak için önce Gazne'ye geldi. Burada amcası ile yapılacak savaş için hazırlıklara başladı. Muhammed de kışı Peşaver'de geçirmişti. O da yeğeni Mevdûd ile savaşmak için ordu hazırlattı. 3 Şaban 432/8 Nisan 1041 tarihinde iki ordu savaşmaya başladı. Mevdûd savaşı kazandı ve amcası Sultan Muhammed'i Nangarhar bölgesinde Dunpur mevkinde esir etti.⁴⁴ Başta amcası Muhammed olmak üzere Muhammed'in Abdurrahim dışındaki bütün oğullarını, isyanda başı çeken Anuştegin el-Belhi'yi, İbn Ali Hişâvend'i ve babasının ölümünde parmağı olan herkesi tek tek öldürdü. Böylece Muhammed b. Mahmûd'un ikinci saltanatı 3-4 ay sürdükten sonra ölümüyle son buldu. Öldüğü vakit 45 yaşında idi. Muhammed'in nasıl öldürüldüğüne dair ise iki ihtimal bulunmaktadır. Gerdîzî'nin verdiği bilgiye göre Mevdûd, savaş sonunda Muhammed dâhil ele geçirilen bütün esirlerin öldürülmesi emrini verdi ve bütün bu esirlerin de ya kafası kesildi ya da atların kuyruklarına bağlanıp sürüklenerek öldürüldü.⁴⁵

³² Beyhakî, *a.g.e.*, ss. 3, 8-13, Mirhând, *a.g.e.*, ss. 132-133, Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 36, Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 53, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 308, Akçay, *a.g.t.*, s. 134, Firişte, *a.g.e.*, s. 102, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 390, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 102, Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 214-215.

³³ Beyhakî, *age*, ss. 3-5, 8-9, Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 54.

³⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 10, 60.

³⁵ Hamdullah Müstevfî'yi Kazvîni. *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 319, Mirhând, *a.g.e.*, s. 134, Topal, *a.g.t.*, s. 117, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 102, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 390. Ayrıca bkz. Clifford Edmund Bosworth, *The Later Ghaznavids Splendour and Decay The Dynasties in Afghanistan and Northern India, 1040-1186*, Manoharlal Publishers, New Delhi, 2015, ss. 18-19.

³⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, ss. 59, 233-236, Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 56, Firişte, *a.g.e.*, s. 102, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 309, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 390, Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *a.g.e.*, s. 215. İbnü'l-Esir, Mes'ûd'un amcası Yusuf'u öldürttüğünü söylese de dönemin canlı şahidi Beyhakî onun bir kaleye hapsedildiğini söylemektedir.

³⁷ Gazneli Mes'ûd'un siyasi hayatı hakkında detaylı bilgi için bakınız; Merçil, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", ss. 346-347, Nazım, "Mes'ûd", ss. 133-134, Bosworth, "Mas'ûd b. Mahmûd", s. 780, Bosworth, *Ghaznavids*, ss. 227-269, Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss. 54-77, Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1.cilt*

Kuruluş Devri, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s. 163-351, Bosworth, *Ghaznavids*, 227-268, Beyhakî, *a.g.e.*, Ahmet Yılmaz, *Sultan I. Mes'ûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*, Fenomen Yayınları, Ankara, 2021.

³⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 606-607,610-630, Mirhând, *a.g.e.*, s. 138, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 370, Firişte, *a.g.e.*, s. 108, Akçay, *a.g.t.*, ss. 146-147. Beyhakî'den öğrendiğimize göre Muhammed önce Kuhtîz Kalesi'ne ondan sonra ise srasıyla Mendîş, Nagar ve Gazne Kaleleri'ne götürülüp hapsedilmiştir. Beyhakî, *a.g.e.*, s. 3,62-63,626.

³⁹ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 39, Mirhând, *a.g.e.*, s. 139, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 370-371, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 319, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 391, Akçay, *a.g.t.*, s. 147, Firişte, *a.g.e.*, s. 109, Topal, *a.g.t.*, s. 118.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 371, Mirhând, *a.g.e.*, s. 139, Firişte, *a.g.e.*, s. 109, Akçay, *a.g.t.*, s. 147.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 371, Mirhând, *a.g.e.*, s. 139-140, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 319, Akçay, *a.g.t.*, s. 147, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 391, Topal, *a.g.t.*, s. 118, Firişte, *a.g.e.*, s. 109.

⁴² Demir, *a.g.m.*, s. 155-156.

⁴³ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 198, Palabiyık, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁴ Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 393, İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, *C. 9*, s. 371,373, Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 41, Beyhakî, *a.g.e.*, s. 301, Firişte, *a.g.e.*, s. 110, Mirhând, *a.g.e.*, s. 144-145, Merçil, *GDT*, s. 78, Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 22.

⁴⁵ Demir, *a.g.m.*, s. 156-157. Abdurrahim'in öldürülmemesinin sebebi Mes'ûd hapis iken ona karşı iyi davranışlarda bulunmuş olmasındandır. Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 393, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 373, Mirhând, *a.g.e.*, s. 144.

Mes'ûd'un öldürülmesi ile başlayan sultan katli Muhammed'in, yeğeni Mevdûd tarafından öldürülmesi ile devam etti. Mes'ûd'un, Muhammed'in oğulları ve Muhammed'in de Mevdûd tarafından öldürülmesi ile geçen zaman içinde ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıktı ve devlet içinde asayiş bozuldu. Dandanakan Harbi'nden yorgun dönen Gazne ordusu, taht mücadelesi sebebiyle iyice yıprandı. Babasının ölüm haberini aldığı anda Belh'te Selçuklulara karşı mücadele içinde olan Mevdûd'un Gazne'ye dönmesi ve taht için amcası ile savaşması ile birlikte, Selçuklular batıda Gaznelilere ait toprakların neredeyse tamamını ele geçirdiler. Başkent Gazne'den destek alamayan Horasan şehirleri tek tek Selçuklar'ın eline geçti ve Gaznelilerin mezkûr yerleri geri alması mümkün olmadı. Mevdûd'un Selçuklulara karşı harekete geçmek için Kâkûyîler ve Türk Hakamı ile ittifak⁴⁶ yaptığı sırada vefat etmesi ile birlikte hem ittifak kurulamadı hem de 3-4 yıl sürecek olan taht mücadeleleri tekrar başladı. Bu süreç içinde Gazne tahtı hanedandan olmayan birisi tarafından ele geçirildi ve neredeyse hanedan soyunun yok olması tehlikesi baş gösterdi.

Mevdûd b. Mes'ûd'un Ölümü ile Birlikte Başlayan İktidar Boşluğu

Mes'ûd b. Mevdûd ve Ali b. Mes'ûd'un Sultan Olmaları ve Tahttan İndirilmeleri: Mevdûd b. Mes'ûd öldükten sonra devlet adamları tarafından Mevdûd'un küçük yaştaki oğlu Mes'ûd tahta oturtuldu. Fakat yaşının küçük olması sebebi ile

birkaç gün tahtta kaldıktan sonra devlet yönetiminden uzaklaştırıldı ve yerine amcası Ali b. Mes'ûd Gazne tahtına oturtuldu.⁴⁷ Mevdûd b. Mes'ûd'un kardeşlerinden olan Ali b. Mes'ûd, iki ay kadar devleti yönetti. Bu süre zarfı içinde emirlerin ve ileri gelenlerin isteği gibi davranması, devletin içinde düzensizlik ve asayiş bozukluklarına sebep oldu. Bu sırada Mevdûd'un ölmeden önce veziri Abdürrezak b. Ahmed el-Meymendî'yi Büst'e göndermişti. Vezire yol üzerindeyken sultanın ölüm haberi ulaşınca,

Mendiş Kale'sinde hapis olan Abdürreşid b. Mahmud'u Gazne tahtına oturtmak için mezkûr kaleye gitti ve Abdürreşid'e yardım ederek tahta geçirdiler.⁴⁸ Abdürreşid, Gazne'yi ele geçirdikten sonra Ali'yi hapsedirdi.⁴⁹ Abdürreşid'in Öldürülmesi ve Tuğrul Bozan'ın Gazne'yi Ele Geçirmesi: Abdürreşid b. Mahmud, Ali b. Mes'ûd'dan tahtı aldı ve 440/1049 senesinde sultan oldu. Abdürreşid de kardeşi Mes'ûd gibi Selçuklular ile mücadele etti.⁵⁰ Selçuklular ile Horasan mücadelesine devam eden Gazneliler'in, bu sırada komutanı Gazneli Mahmud'un gulamlarından biri olan Tuğrul Bozan idi.⁵¹ İki yıl içinde sırasıyla Alparslan, Davud Çağrı Bey ve Musa Yabgu'yu yenince, kendini Gazneli Devleti'nden güçlü görüp Gazne'ye yürüdü ve 444/1052-53 yılında Abdürreşid'i öldürüp tahta oturdu.⁵² Abdürreşid ölmeden önce Tuğrul tarafından bir kafese kapatıldı ve öldürüldüğü ana kadar zaman zaman aşağılanarak hapis tutuldu. "Abdürreşid o kadar aptal ve gevşek görüşlü idi ki, meydanın yanında hapis idi. Nankör Tuğrul meydana çevgan oynuyor, o, onu ayağa kalkarak seyrediyor ve övüyordu. Bir süre sonra nankör Tuğrul onu öldürdü."⁵³ Abdürreşid'i öldürüp Gazne'ye hâkim olan Tuğrul Bozan, bunun üzerine birçok şehzadeyi öldürdü⁵⁴ ve kendisine rakip olabilecek herhangi bir hanedan üyesi bırakmak istemedi. Bu olaylardan sonra "Kâfir-i Nimet" ve "Mel'un" olarak anılan Tuğrul, Gazne tahtında hak iddia edebilmek için zorla Abdürreşid'in karısı (Mes'ûd b. Mahmud'un kızı) ile evlendi.⁵⁵ Tuğrul'un Gazne hâkimiyeti ise 40 gün kadar sürdü. Gazneliler'in Hindistan'daki komutanlarından

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.* C. 9, s. 424.

⁴⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye* C. 12, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 156, Cüzcâni, *a.g.e.*, s. 41, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 320, Topal, *a.g.t.*, s. 119, Mirhând, *a.g.e.*, ss. 148-149, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 103, Karakoç, *a.g.t.*, s. 110, Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 62, Palabıyık, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁸ İzzetullah Zeki, "Sultan Abdürreşid Dönemi Gazneli Devleti'ndeki Olayların Temel Kaynaklara Yansıması" *USAD* 10, (Bahar 2019), 165, Vural Öntürk, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan" *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36, (2017), 354.

⁴⁹ Zeki, *a.g.m.*, s. 165, Şebânkâreî, *a.g.e.*, ss. 62-63, Cüzcâni, *a.g.e.*, s. 41, Mirhând, *a.g.e.*, s. 149, İbnü'l-Esir, *a.g.e.* C. 9, s. 424.

⁵⁰ Abdürreşid dönemi siyasî olayları için bakınız; Zeki, *a.g.m.*, s. 163-174.

⁵¹ Tuğrul Bozan'ın Gazneli Devleti'ndeki yükselişi ve Abdürreşid dönemine kadar yaptıkları hakkında bakınız; Öntürk, *a.g.m.*, s. 346-354, Zeki, *a.g.m.*, s. 167-169.

⁵² Zeki, *a.g.m.*, s. 166-167,171, Öntürk, *a.g.m.*, s. 354-355, Cüzcâni, *a.g.e.*, s. 41-42, Mirhând, *a.g.e.*, s. 150-153, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 320, İbnü'l-Esir, *a.g.e.* C. 9, s. 441-442.

⁵³ Müstevfî, *a.g.e.*, s. 320.

⁵⁴ Öntürk, *a.g.m.*, s. 356, Cüzcâni, *a.g.e.*, s. 43, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 320-321, Topal, *a.g.t.*, s. 119, Mirhând, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁵⁵ Zeki, *a.g.m.*, s. 171, Mirhând, *a.g.e.*, s. 153, Topal, *a.g.t.*, s. 119.

olan Hırhîz, Gazne'de vuku bulan bu dehşet olayı duyup bu işe engel olmayan herkese ağır mektuplar gönderdi. Hırhîz'in bu ikazlarını dikkate alan devlet adamları, Tuğrul Bozan'dan bir an önce kurtulmanın yollarını aradılar. Bunun üzerine bir kabul gününde aralarında anlaşan askerlerden bir kısmı Tuğrul'un huzuruna çıktılar. Tuğrul ne olduğunu anlayamadan askerler kılıçlarıyla Tuğrul Bozan'a saldırmaya başladılar ve orada öldürdüler. Başını kesip bir mızrağın ucuna geçirerek şehirde dolaştırdılar.⁵⁶ Gazne'yi ele geçirip kırk gün kadar yöneten Tuğrul Bozan'ın öldürülmesinden sonra, Gazne tahtına oturacak şehzade arayışına girildi. Devletin ileri gelenleri Tuğrul'un katliamından kurtulan üç şehzadeyi önerdiler ve bunların arasından Ferruhzad'ı 9 Zilkade 443/13 Mart 1052'de sultan ilan ettiler.⁵⁷ Mevdûd'un ölmesi ve Ferruhzad'ın tahta geçtiği zaman aralığında Gazne tahtına Mes'ûd, Ali, Abdürreşid ve Tuğrul Bozan geçti. Gerek devlet adamları tarafından sultanların tahta çıkarılıp indirilmesi ve gerek ise Hâcibü'l-Hüccâb makamına yükselen bir gulamın Gazne'yi ele geçirmesi, devletin içine düştüğü zayıf ve istikrarsız durumu gözler önüne sermektedir. Henüz Gazneli Mahmûd'un ölümünden yirmi üç yıl geçmesine rağmen, neredeyse hanedanın soyunun tükenmesi ile karşı karşıya kalan Gaznelilerde büyük bir iktidar ve asayiş sorunu baş gösterdi. Ferruhzad, İbrahim ve III. Mes'ûd döneminde devlet içindeki asayiş ve itaatsizlik kontrol altına alındı. Selçuklular'ın ele geçirdiği topraklar geri alınmasa da Hindistan ve diğer memleketlere tekrar seferler yapacak kadar güçlendiler. III. Mes'ûd'un ölümünden itibaren taht kavgaları tekrar başladı ve Mes'ûd'un üç oğlu arasında vuku bulan bu taht mücadeleleri yüzünden Gazneliler, Selçuklulara tabi olarak bağımsızlıklarından vazgeçtiler.

Tabiiyete Giden Süreç

Şirzad-Arslanşâh Mücadelesi: Şirzad hakkında kaynakların birçoğunda bilgi bulunmamakla mevcut olanlarda ise birkaç satır malumat ile kısıtlı kalmaktadır.⁵⁸ Şirzad, babası III. Mes'ûd'un ölümünden sonra vasiyet üzerine tahta çıktı ve bir yıl kadar devleti yönetebildi. Kardeşlerinden Arslanşâh'ın iktidara geçme hırsı ile mücadele etmek zorunda kaldı. Ars-

lanşâh, kendini Germisir'de sultan ilan etti ve kardeşi Şirzad'ın üstüne yürüdü. İki ordu arasında 509/1116 tarihinde meydana gelen savaşta Şirzad, mağlup oldu ve Arslanşâh sultan olarak Gazne tahtına oturdu.⁵⁹

Arslanşâh-Behrâmşâh Mücadelesi: Arslanşâh, kardeşi Şirzad'ı öldürdükten sonra 6 Şevval 509/22 Şubat 1116 tarihinde Gazne tahtına geçti.⁶⁰ Tahta oturduktan sonra ilk iş olarak kendi iktidarına karşı olabilecek kardeşlerini hapsedti veya öldürttü.⁶¹ Kardeşlerinden Behrâmşâh bu tahakkümden kurtulup, önce Selçukluların Kirman Meliki Arslanşâh b. Kirmânşâh'a sığınsa da⁶² buradan istediği desteği bulamayınca dayısı olan Selçuklu Meliki Sencer'in yanına sığındı.⁶³ Sencer, bu iki kardeş arasındaki olayı herhangi bir savaş olmadan çözmek istedi ve Arslanşâh'a bir elçi gönderdi. Elçi vasıtası ile Arslanşâh'a kardeşleri ile savaşmamasını ve Behrâmşâh ile uyum içinde olmasını ilettiler. Arslanşâh ise Sencer'in dediklerine kulak asmadı.⁶⁴ Bunun üzerine Sencer, Arslanşâh'ın üzerine yürümek için Emir Üner'in komutasında ordu hazırlattı. Sencer'in büyük bir ordu hazırlattığını öğrenen Arslanşâh, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bir elçi gönderdi ve Sencer'i şikâyet etti. Sultan Muhammed, Arslanşâh'ın elçisini dinledikten sonra kardeşi Melik Sencer'e bir elçi gönderdi. Sultan, elçiye "eğer kardeşim Sencer hareket etmiş olursa, ona bir şey söyleme" diye ikazda bulundu ve olaylar Sultan'ın dediği gibi oldu.⁶⁵ Sultan'ın elçisi Horasan'a vardığında Sencer sefer hazırlığında idi. Arslanşâh, Sencer'in geldiğini öğrenince ordusuyla çıkıp Sencer'in ordusunu karşıladı. Büst civarında iki taraf karşı karşıya geldi. Arslanşâh, elçi gönderip Sencer'in ordusunun geri gitmesi için birtakım mallar gönderse de işe yaramadı ve iki ordu arasında savaş vuku buldu.⁶⁶ Yenilen Arslanşâh, itaatini bildirdi ve Sencer'in kardeşi olan annesi Mehd-i Irak ile iki yüz bin dinar altın ve çeşitli birçok hediyeyle Sencer'in yanına gönderdi.⁶⁷ Ancak Behrâmşâh'ın Gazne tahtına geçmek isteyişi sebebiyle, kardeşi hakkında Selçuklu Meliki Sencer'e şikâyetlerde bulunmaya devam etti. Sencer, Gazne'yi ele geçirmek ve tabiyeti altına almak maksadıyla altın değerindeki bu fırsatı kaçırmadı; Gazne'yi kuşatmak için ordusuyla hareket etti. Arslanşâh da

⁵⁶ Zeki, *a.g.m.*, ss. 171-172, Öntürk, *a.g.m.*, s. 357, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 443, Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 43, Mirhând, *a.g.e.*, ss. 153-154, Müstevfî, *a.g.e.*, s. 321, Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 9*, s. 443, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 103, Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 43-44, Mirhând, *a.g.e.*, ss. 154-155, Palabıyık, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁵⁸ Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 90.

⁵⁹ Müstevfî, *a.g.e.*, s. 321, Topal, *a.g.t.*, s. 120. Ayrıca bakınız, Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 90, Merçil, *GDT*, s. 86, Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 141.

⁶⁰ Dönem şairi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Arslanşâh'ın tahta çıkışının tam günü ve tarihini vermektedir. Mirza Muhammad b. Abdu'l-Wahhab, "Mas'ud-i Sa'd-i-Salman", (Trans. E. G. Browne), *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1905, s. 715-716.

⁶¹ Mirhând, *a.g.e.*, s. 162, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398.

⁶² Bülent Özkuzugüdenli, "Hasan-ı Yezdi'nin Câmî'u't-Tevârih'i Haseni İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014), s. 167, Erdoğan Merçil, "Behrâmşâh" *TDV İslam Ansiklopedisi C. 5*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 357, Özeydin, *a.g.e.*, s. 141.

⁶³ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsir İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbâr'üd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 63, Bunderî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zubdat Al-Nuşra Va Nuhat Al'Usra Adh Kitabının Tercümesi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara, 2016, s. 235, Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 50, Mirhând, *a.g.e.*, s. 162, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, Gaffârî, *age*, s. 104.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fî'l-Tarih Tercümesi C. 10*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 401, Mirhând, *a.g.e.*, s. 162, Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 50, Özkuzugüdenli, *a.g.t.*, s. 167, Özeydin, *a.g.e.*, s. 141.

⁶⁵ Ahmed b. Mahmûd, *Selçukname*, (Haz.: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 200, Firişte, *a.g.e.*, s. 119, Mirhând, *a.g.e.*, s. 162, Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 63, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 10*, s. 402, Bunderî, *a.g.e.*, ss. 235-236.

⁶⁶ Özkuzugüdenli, *a.g.t.*, s. 167.

⁶⁷ Mirhând, *a.g.e.*, s. 163, Firişte, *a.g.e.*, s. 119, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 10*, s. 402.

otuz bin kişi ve yüz altmış fili bulan ordusu⁶⁸ ile Gazne'ye bir fersah mesafedeki Şehrâbâd bölgesinde Sencer'i karşıladı. Gazne yakınlarında meydana gelen bu büyük savaşta, Arslanşâh yenildi ve Hindistan tarafına kaçtı.⁶⁹ Sencer, 20 Şevval 510/25 Şubat 1117 tarihinde Gazne'ye girdi. Arslanşâh'ın yenilmesi üzerine iç kaledeki askerler de savaşmadan kaleyi teslim etti.⁷⁰ Sencer, hazineyi ele geçirdi ancak askerlerine şehri yağmalamayı yasakladı ve kırk gün sonra Gazne'den ayrıldı. Ayrılmadan önce, Behrâmşâh'ı vergiye bağladıktan sonra Gazne Devleti'nin yönetimini Behrâmşâh'a teslim etti.⁷¹ Sencer'in Gazne'den gittiğini öğrenen Arslanşâh, tekrardan Gazne'yi almak için Hindistan'da büyük bir ordu topladı ve Gazne'ye yürüdü. Behrâmşâh, kardeşine karşı koyamadı ve Bamiyan'a kaçtı. Sencer'den bir daha yardım istedi. Behrâmşâh, Sencer'in ordusu ile birlikte Gazne'ye yürüdü. Behrâmşâh'ın büyük bir ordu ile geldiği haberini alan Arslanşâh kaçmaya çalıştı ancak, bu sefer muvaffak olamadı ve yakalandı. Sencer'in askerleri, Arslanşâh'ı Sencer'e götürmek istediler; Behrâmşâh, kardeşinin kendisine teslim edilmesi için elinden geleni yaptı. Behrâmşâh, Cemaziyelâhir 512/Eylül-Ekim 1118 tarihinde Arslanşâh'ı boğdurttu ve babasının Gazne'deki türbesine defnetti.⁷² Görüldüğü üzere Arslanşâh'ın ikinci kez Gazne'yi ele geçirip yönetimde kalması çok uzun sürmedi. Gerek askerî gücünün yetersiz oluşu ve gerek ise Sencer'in, tekrardan Behrâmşâh'ı destekleyip ona büyük bir ordu vererek, Arslanşâh'a güçlenecek zamanı tanıması başkentini tekrardan kardeşinin eline geçmesine sebep oldu. Arslanşâh'ın kardeşi Şirzad'ı öldürerek Gazne tahtına çıktığı gibi kendisinin de bir diğer kardeşi Behrâmşâh tarafından öldürülmesi, Gazneli Devleti'nde merkezi otoritenin sarsıldığını ve devletin güçten düştüğünü göstermektedir. Gazne tahtına geçmek için Selçuklu Meliki Sencer'den yardım alan Behrâmşâh, taht mücadelesi için başka bir ülkenin melikinden yardım alarak ve onu metbû tanyarak bağımsızlığından vazgeçti. Ayrıca devletin askerî gücü, iki hanedan üyesinin savaşları yüzünden harap oldu. Böylece dedesi İbrahim ve babası Mes'ûd döneminde Selçuklular ile güdülen denge siyaseti son buldu. Bundan sonra Gazneliler Devleti'nin siyasî hayatı tam bir Selçuklu tabiyeti altında geçti.

Sonuç: Henüz Sebüktegin'in ölümü ile birlikte başlayan taht mücadeleleri, Gazneliler Devleti'nin bir sorunu olarak siyasî ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Mahmûd'un kardeşi

İsmâil ile giriştiği mücadele sonucu, Horasan bir müddet elden çıkmış ve bu süreç orduyu oldukça yıpratmıştır. Mahmûd'un ölümü ile birlikte iki oğlu arasında meydana gelen taht mücadelesi ise devleti bir karışıklık ortamına sürükledi ve bu süreçte devlet adamlarının, ordu komutanlarının devlet yönetimi üzerindeki etkileri hissedilir hale geldi. Bilindiği üzere Mes'ûd'un yakalanıp hapsedilmesinin öncülerinden biri Anuştegin isimli bir devlet görevlisi idi. Önce Mes'ûd'un sonrasında Muhammed'in öldürülmesi ise Gaznelilerde daha önce vuku bulmamış bir olay idi. Hanedandan biri tarafından sultan kamı akıtılması Türk devlet telakkisine de aykırı bir durumdu. Hem veliaht olarak hem de babasının intikamını almak için amcası Muhammed'i öldüren Mevdûd'un ölümü ile birlikte 3-4 yıl sürecek bir merkezi otorite ve iktidar boşluğu meydana geldi. Sırasıyla Mes'ûd b. Mevdûd, Ali b. Mes'ûd ve Abdürreşid'in tahta çıkmalarında devlet adamlarının etkisi çok büyük idi. Her üç sultanın da saltanatı çok kısa sürdü. Abdürreşid'in hacibü'l-hüccablığı getirdiği Tuğrul Bozan tarafından Gazne'nin ele geçirilmesi ve sultanın ve şehzadelerin öldürülmesi ise sultanın ne kadar güçten düştüğünü gözler önüne sermektedir. Gazneli Mahmûd devrinde dönemin en güçlü Türk-İslam devleti olan Gazneliler, yirmi yıl içinde sultanların devlet adamlarının elinde birer kukla durumuna düşmesine ve başkentini bir gulam tarafından ele geçirilmesine müsaade edecek kadar zaafa uğramıştı. Devletin kendi içindeki bu düzensizliğini fırsat bilen Selçuklular, Horasan'ı tamamen ele geçirdiği gibi Gazne'ye daha yakın yerlere ve hatta Gazne'ye meyletmeye dahi başladılar. Ferruhzad, İbrahim ve III. Mes'ûd devirleri Gazneliler için bir toparlanma ve tekrardan güçlenme zamanı oldu. III. Mes'ûd'un ölümü ile birlikte, yaklaşık altmış yıldır devam eden düzen ve istikrar, üç kardeş arasındaki taht mücadeleleri yüzünden bozuldu. Bu durum o noktaya geldi ki Behrâmşâh tahta geçmek için Selçuklu tabiyetini kabul etti ve bağımsızlığından vazgeçti.

*

⁶⁸ Mustafa Akkuş ve İzzetullah Zeki, "Gaznelilerin Selçuklulara Tabiliği Meselesi ve Sultan Behrâmşâh Dönemi (1117-1157)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43, (2020), s. 405, Firişte, *a.g.e.*, s. 119, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 10*, s. 402, Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 64, Bunderî, *a.g.e.*, s. 236, Özkuzugüdenli, *a.g.t.*, s. 168, Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 200, Bunderî, Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmûd 50, İbnü'l-Esir 120 adet fil olduğundan bahsetmekte, Hasan-ı Yezdî ise 400 bin civarında savaşçı ve 400 fil gibi abartılı sayılar vermektedir.

⁶⁹ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 50, Firişte, *a.g.e.*, s. 119, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 64, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 10*, s. 402-403, Özkuzugüdenli, *a.g.t.*, s. 168. Ayrıca bkz. Mohammedreza Piri, "Tarihi Bir Kaynak Olarak Selçuklu Dönemine Ait Şiir Divanları Üzerine Araştırma" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), s. 95-99, 102-103, 108.

⁷⁰ Mirhând, *a.g.e.*, s. 164, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, İbnü'l-Esir, *a.g.e. C. 10*, s. 403, Müstevfî, *a.g.e.*, ss. 321-322, Gaffârî, *age*, s. 104.

⁷¹ Bu verginin miktarı günlük 1000, yıllık ise 250 bin dinar idi. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti) cilt I-II*, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 164, Reşidü'd-dîn Fazlullah *Camî'üt-Tevârih Selçuklular Tarihi*, (Çev. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 164, Hândmîr, *a.g.e. C. II*, s. 398, Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 64, Bunderî, *a.g.e.*, s. 236, Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 200-201, Akkuş ve Zeki, *a.g.m.*, s. 405, Piri, *a.g.t.*, s. 99, Özeydin, *a.g.e.*, s. 143.

⁷² Demir, *a.g.m.*, s. 163-164.

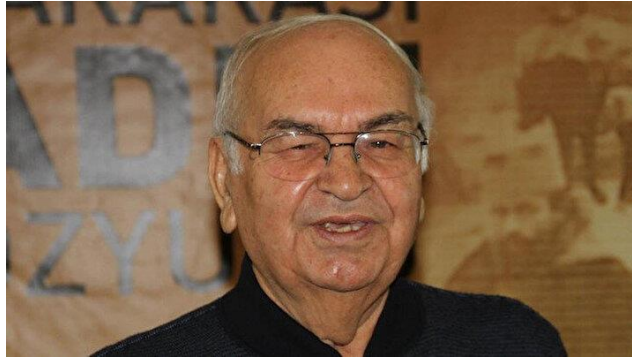

Foto: Tuncer BAYKARA (önde oturmakta) Arşivi

Baykara'nın Facebook'taki 31 Ocak 2022 tarihli paylaşımı: "1963 yılından itibaren en yakın dost ve arkadaşlarımdan biri olan sevgili Enver'in vefatına üzüldüm; Onu Zeki Velidi Toğan rahmetliyi (ortada oturan) bir bayram ziyaretimizdeki şu resimle (1967) yâd etmek istedim. Mekânı cennet olsun, benim akademik hayatımın gelişiminde katkısı olan bu aziz arkadaşımın."

Tarihçi Enver KONUKÇU vefat etti (31.01.2022):

1944'de Bolu'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Düzce'de tamamladı. 1962'de İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi. "Bolu Bölgesi Türkmen Kabileleri" tezi ile Umûmi Türk Tarihi kürsüsünden mezun oldu. Kısa müddet, Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi ve Salihli Lisesinde Tarih öğretmenliğinde bulundu. 1968'de Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'ne Tarih Asistanı olarak tayin edildi. 1972'de "Kuşan ve Akhunlar Tarihi" ile doktor, 1978'de "Kalaç Sultanlığı" ile doçent oldu. 1988'de Profesör unvanı aldı. Pakistan, Karaçi Üniversitesi'nin İslam Tarihi Bölümünde "Indo-Turcica" alanında araştırmalar yaptı (1972). Los Angeles Üniversitesi'nde (UCLA) bu çalışmalarını devam ettirdi. Batum, Tiflis ve Gence Üniversitelerinde de kısa müddet misafir öğretim üyeliği yaptı. İğdir Oba; Kars, Subatan, Erzurum Alaca ve Yeşilyayla'da Ermenilerin öldürdüğü Türklere ait toplu mezarları tespit ederek ilim alemine sundu. Bunlarla ilgili üç yayını da mevcut olan Prof. Dr. Enver Konukçu 78 yaşında hayatını kaybetti. Bkz. <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/kisi/83362/enver-konukcu>. 1968-2011 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapan ve Erzurum ile ilgili çok sayıda kitap ve makale yayımlayan Prof. Dr. Enver Konukçu Erzurumla ilgili biriktirdiği eşsiz arşivini ve günlüklerini Erzurum Teknik Üniversitesi bünyesinde kurulan Erzurum Şehir Arşivi'ne bağışlamıştı. Kendisine Allah'tan rahmet, yakınlarına meslektaşlarına ve öğrencilerine başsağlığı dileriz.

<https://www.yenisafak.com/gundem/turkiyenin-yasayan-hafizasi-prof-dr-konukcu-hayatini-kaybetti-3742665>

ÇANAKKALE 1915

TAKDİM
Öğr.Gör.Zeynel Abidin KOYUNCU
Aksaray Üniversitesi
Ortaköy M.Y.O. Müdürü

KONUŞMACILAR

 Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Aksaray Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

 Doç. Dr. Osman OKUMUŞ
Aksaray Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

29 MART 2022
13:00
Ortaköy Meslek Yüksekokulu
Konferans Salonu

<https://ortakoy.aksaray.edu.tr/>

Bölümümüz öğretim üyeleri ASÜ Ortaköy MYO'ya misafir oldular. Ortaköy MYO facebook sayfasındaki haber şu şekilde verildi: "Okulumuz konferans salonunda Mülkiyet Koruma ve Güvenlik bölümümüz tarafından 29.03.2022 Salı günü saat 13.00'te Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyeleri Doç. Dr. Fatih Tuğluoğlu ve Doç. Dr. Osman Okumuş'un sunumları ile "ÇANAKKALE 1915" konulu konferans öğrencilerimizin yoğun katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Başta okul müdürümüz Zeynel Abidin KOYUNCU olmak üzere, katılımcılarımıza ve tüm öğrencilerimize katılımları ve gösterdikleri ilgi için çok teşekkür ediyoruz.

Bölümümüz akademik personelinden Doç. Dr. Osman Okumuş ve Arş. Gör. Selim Karagöz, 8-13 Kasım 2022 tarihlerinde eğitim verme ve eğitim alma hareketliliği kapsamında Litvanya'nın Kaunas şehrindeki Vytautas Magnus Üniversitesi'ne ziyarette bulundular. Hareketlilik sırasında Doç. Dr. Osman Okumuş "20. Yüzyılda Türkiye-Baltık İlişkileri (Estonya, Letonya, Litvanya)" konusunda dersler verirken, Arş. Gör. Selim Karagöz "Orta Çağlarda Doğu Avrupa'da Türkler ve Diğer Halklar" konusu üzerinde sunum gerçekleştirdi.

Bölümümüz akademik personelinden Arş. Gör. Bahar Kaymaz, 15-18 Kasım 2022 tarihlerinde eğitim alma hareketliliği kapsamında Litvanya'nın Kaunas şehrindeki Vytautas Magnus Üniversitesi'ne ziyarette bulunarak Tarih Bölümünde çeşitli lisansüstü derslere katılım göstererek çalışma ile ilgili meslektaşlarıyla istişarelerde bulundu.

EĞİTİMCİ, ARAŞTIRMACI-YAZAR: İBRAHİM ÇİÇEK

Enes HANÇER*

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Giriş: İbrahim Çiçek, öğretmenliği sadece bir iş olarak görmeyip ömrü boyunca öğrenmeyi ve öğretmeyi kendisine ilke edinmiş bir Cumhuriyet öğretmenidir. Köyünden çıkıp Köy Enstitüsü'nde okumuş, uzun yıllar öğretmenlik yaptıktan sonra emekli olmuştur. Ardından "Öğretmenin, emeklisi olmaz." anlayışıyla hareket etmiş; okuma, yazma, araştırma, inceleme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Emeklilikten sonra kırk yılı aşkın süre farklı uğraşlarla meşgul olmuş, birçok eser kaleme almıştır. Öğrenmeye ve öğretmeye ömrünün son günlerine kadar hiç ara vermemiştir. Bu çalışmayla eğitimci, araştırmacı-yazar, yerel tarihçi İbrahim Çiçek gibi bir şahsiyetin insanlara anlatılması ve daha fazla insana özellikle gençlere tanıtılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda kendisi ile yaptığımız görüşmeler, kitapları, hakkında yazılanlar ve söylenenler çalışmamızın temelini oluşturmuştur.

Hayatı: İbrahim Çiçek, 13 Mayıs 1927'de Manisa'nın Gördes ilçesi Borlu bucağına bağlı Yabancı köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Mehmet, annesinin adı Meryem'dir. Babası Mehmet, Şihli aşiretinden; annesinin bir tarafı Kaçarlı bir tarafı ise Manavlı aşiretindedir.¹ Görüldüğü gibi İbrahim Çiçek'in ailesinin kökleri Yörük'tür. İbrahim Çiçek, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan altı çocuklu bu ailenin ikinci çocuğudur. İbrahim Çiçek, ilkokulu köyüne 6-7 km uzaklıkta bulunan eski Borlu nahiyesinde² okumuştur. (1936 – 1941) O, aslında okula başlamadan okuma-yazmayı öğrenmiştir. Çünkü 1928'de yapılan Harf İnkılabı'nın ardından başlayan eğitim seferberliğinde köylerde açılan okuma-yazma kurslarına babası ile birlikte gitmiştir. Koyun otlatırken küçük dallarla öğrendiği harfleri toprağa yazıp alıştırma yapmış, nihayetinde okulöncesinde okuma-yazmayı öğrenmiştir.³ İbrahim Çiçek, 1941 yılında Borlu Bucağı İlkokulu'nu bitirmiştir. İlkokuldan sonra eğitimine bir yıl ara vermiştir. Bu dönemde eğitimine devam etme kararı alması ile ilgili anısını İbrahim Çiçek'ten aktaralım: "Babam, kara sabanla çift sürmeyi öğretiyordu. Öküzler önde, saban toprağa saplandı. Toprak yaş, gücüm yetmedi, sabanı çıkaramadım. Babam tarif ediyor, şöyle

çkar diye. Yapamadım. Sırtıma üvendire (öğendire)⁴ ile vurunca ben kaçtım. Babama seneye beni arar bulursun, dedim. Ertesi gün, Borlu'ya öğretmenimin yanına gittim. Ben okuyacağım, dedim. Öğretmenim Zehra Oğuz, 'Oğlum köy çocukları için iki okul var: Biri gedikli (astsubay) okulu diğeri öğretmen okulu.' Gedikli okulu Kayseri'deymiş, öğretmen okulunun İzmir'de olduğunu duyunca yakın diye, orayı istedim. Bir hafta sonra köye jandarma çıktı geldi, Borlu'dan babamla birlikte beni çağırıyorlarmış. Ertesi gün babamla nahiyeye müdürünün yanına gittik. Beni okula yolladılar. Okula müfettiş gelmiş, öğrenciler imtihana alınacak. Öğretmenim imtihandan önce bana nasihatlerde bulundu. İmtihanı benle Müşerref isimli bir kız kazandı. On-on beş gün sonra Salihli'de resmi işleri hallettik. Ardından trene bindik, ver elini İzmir. Daha önce büyük şehir görmeyince İzmir tuhaf geldi. Köyümden hiç çıkmamışım ki. Kemer istasyonda indik, Kızılçullu'ya vardık, okulda eğitim şefini bulduk ve kayıt olduk. Eğitim şefi bana "179" numarayı verdi, hiç unutmam. 'Bu numaranın sahibi mezun oldu, çalışkandı. Sende buna göre çalış.' dedi bana. Yatılı okuldu. Şimdiki gibi uzun tatil yoktu. Tatili, sadece dini bayramlarda yapardık. On iki ay ders olurdu. Ama çok yönlü... Sanat, ziraat, kültür... Benim branş dülgerlikti.⁵ Eğitimin süresi beş yıldır. İkinci Cihan Harbi'nin şiddetli zamanlarıydı."⁶ İbrahim Çiçek'in Köy Enstitüsü yıllarına ilişkin anılarından devam edelim: "Dülgerlik, yapıcılık (inşaat), demircilik, ziraat gibi alanlarda uygulamalı eğitim olurdu. Bu işlerde gelişen öğrenciler başka kurulan enstitülerin inşaatına çalışmaya giderdi. Ben 3. sınıftayken Aydın-Ortaklar Köy Enstitüsü'ne gitmişim. Bir süre eğitime orada devam edip inşaatta çalıştım. Ben marangozdum. İnşaatta çalışıp incir ağaçlarının gölgesinde dinlenirdik. Askeri çadırlarda kalıyorduk."⁷ İbrahim Çiçek, İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne devam ederek 1947'de öğrenim hayatını tamamlamıştır. Aynı yıl öğretmenliğe kendi köyünde, Yabancı İlkokulu'nda, başlamıştır. Bu arada kendi köyünden Emine ile evlenmiştir. Feriha (d.1950-ö.1980), Semiha (d.1952), Meliha (d.1954), Mehmet

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, izmirli_hancer@hotmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

² 1954-1960 yılları arasında yapılan Demirköprü baraj gölünün suları altında kalan eski Borlu nahiyesindeki ve çevre köylerdeki insanlar başka yerlere taşınmıştır. Borlu nahiyesi ve buradan yaşanan göç konusunda detaylı bilgi için bakınız: Enes Hançer, "Eski Borlu ve Göç", Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa (Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi)

Sempozyumu Bildiri Kitabı 1. Cilt (Ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar), Manisa 2018. s. 387-396.

³ İbrahim Çiçek ile 17.12.2020 tarihinde evinde yapılan görüşme

⁴ Üvendire: Çifte koşulan öküzleri yürütmek için kullanılan, ucuna nodul çakılmış uzun değnek, gönder. <https://sozluk.gov.tr> (erişim tarihi: 10.10.2022)

⁵ Dülger: Yapıların kaba ağaç işlerini yapan kimse. <https://sozluk.gov.tr> (erişim tarihi: 09.10.2022)

⁶ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

⁷ İbrahim Çiçek ile 17.12.2020 tarihinde evinde yapılan görüşme

Nejat (d.1959) ve Hakkı (d.1966) isimlerinde beş evladı olmuştur. 1955 yılında Ankara-Polatlı'da aldığı altı aylık yedek subaylık eğitiminden sonra İstanbul 33. Tümen Topçu Alayı'nda bir yıl karargâh subaylığı yaparak vatani görevini tamamlamıştır.

İbrahim Çiçek, 28 yıl süren meslek hayatı boyunca Gördes, Borlu Bucak merkezi, Soma ve Salihli'de çeşitli okullarda çalışmıştır. 1960'lı yıllarda yerleştiği Salihli'den 1975 yılında emekli olmuştur. Tarih eğitimi almadığı halde, kendi çabalarıyla Osmanlı Türkçesi öğrenmiştir. Kendisini araştırmaya-öğrenmeye adanmış olan Çiçek, Manisa'nın ilçeleri ile ilgili pek çok

eser vermiştir. Toplam on adet olan bu eserlerin çoğu yerel tarih konularından oluşmaktadır. Ayrıca kendisinin yayımlanmaya hazır birkaç kitabı daha vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında dünyaya gelen İbrahim Çiçek, hem tarihe tanıklık etmiş hem de yaşadığı yöreyle ilgili tarihe değerli notlar düşmüştür. Kendisi Manisa'nın ilçeleri olan Salihli-Köprübaşı-Gördes-Demirci'nin adeta tarih otoritesidir. Bu yöreyle ilgili araştırma yapanlar mutlaka O'na veya eserlerine başvurmuştur. İbrahim Çiçek, araştırmacı yazarlığının yanı sıra ciltçilik, matbaacılık, ressamlık gibi farklı uğraşlar da edinmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan İbrahim Çiçek, gündelik siyasi tartışmalara girmeyip enerjisini boşa harcamamıştır. Siyaset, neredeyse hiç konuşmazdı, siyasi bir imada bulunduğu bile şahit olmadım. Kendisi yaptıkları ve yazdıkları ile çevresine örnek olmuş; zaman zaman ilgisizlik gibi sorunlar yaşasa da genellikle toplum tarafından takdir edilmiştir. Çeşitli resmi kurumlar ve sivil toplum kuruluşları tarafından ödülleri, plakette almıştır. İbrahim Çiçek'in kızı Feriha, 1980 yılında eşi ile beraber trafik kazasında hayatını kaybetmiştir. 29 Aralık 2011'de ise eşi Emine vefat etmiştir. Daha sonra İbrahim Çiçek, kızı Semiha Çiçek ile beraber Salihli'deki evinde yaşamıştır.⁸ İbrahim Çiçek, doksanı aşmış yaşına rağmen araştırmayı, öğrenmeyi hiç bırakmamıştır. Duyma zorluğu dışında ciddi bir sağlık sorunu olmamıştır. İbrahim Çiçek, 2 Kasım 2021 tarihinde Salihli'de vefat etmiştir. Naaşı, 4 Kasım günü Salihli Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Öğretmenliği ve Eğitim Anlayışı: 1947'de Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü bitiren İbrahim Çiçek, 1947-1948 eğitim-öğretim yılında mesleğe başlamıştır. Görev yaptığı okullar sırasıyla şöyledir: Gördes Yabancı Köyü İlkokulu, Gördes İlçesi Kıranköy İlkokulu, Borlu Bucağı İlkokulu, Soma İlçesi Altıntaş İlkokulu, Salihli İlçesi Atatürk İlkokulu, Salihli İlçesi Namık Kemal İlkokulu. İbrahim Çiçek, 28 yıllık çalışma hayatının sonunda 1975 yılında emekli olmuştur. Öğretmenlikle ilgili temel prensibini "öğretimde yeniye doğru çalışma" olarak ifade etmiştir. Bilindik, sıradan yöntemlerin dışına çıkma cesaretini göstermiştir. Örneğin; öğretmenlik yıllarında öğrencilere okuma-yazma öğretimi ilk üç dört ay büyük harfler, ardından küçük harfler şeklinde olmuştur. İbrahim Çiçek, öğrencilerin küçük harfleri öğrenmeye başladığında bocaladığını fark edip büyük-küçük harfleri birlikte öğretmeye başlamıştır. Soma'da çalıştığı okula gelen müfettişin itirazına rağmen yönteminde ısrar etmiş, bunun üzerine müfettiş, "İki sınıfta bunu deneyelim" demiş. İlerleyen günlerde ise büyük-küçük harflerin birlikte öğretildiği sınıflarda öğrenciler daha çabuk okuma-yazmaya geçmiştir. Bu yöntemi Salihli'de çalıştığı okullarda da uygulamış, olumlu sonuçlar almıştır.⁹ Ayrıca büyük ve küçük harflerle okuma yazma öğretimi konusunda seminerler vermiştir. 1970 yılında ise "Öğrenimi zor çocuklar üzerine tetkik ve inceleme" yapmak üzere İngiltere'ye gitmek istemiş, Milli Eğitim Bakanlığı'na yaptığı başvuru kabul edilmemiştir.¹⁰ İbrahim Çiçek, Köy Enstitüsü'nden edindiği "yapıp yaşayarak öğrenme", "uygulamalı eğitim" gibi ilkeleri meslek hayatı boyunca uygulamıştır. Öğrencilerine günlük hayatlarında kullanabilecekleri becerileri kazandırmaya önem vermiştir. Gördes'te öğretmenlik yaptığı dönemde şiir yazma, mektup yazma gibi konuları işlerken abisi Kore'de askerlik yapan öğrencisini teşvik ederek mektup yazdırmıştır. İbrahim Çiçek, öğrencisine mektup yazmayı, posta işlerini tarif etmiş ve mektubun Kore'ye gönderilmesini sağlamıştır. İki ay sonra abisinden gelen mektubun sevinciyle okula gelen öğrencisinin mektubunu birlikte okumuşlar ve onun sevincini paylaşmıştır.¹¹

İbrahim Çiçek'in eğitime dair farklı bakış açısı hayatına da yansımıştır. Bu bakış açısını oğlu Hakkı Çiçek'in çocukluk anılarından aktaralım: "Çocukluğumun en güzel anılarıydı: O'nunla hafta sonları doğa yürüyüşleri yapmak, Sart Harabelerinde dolaşmak... Yol boyunca gördüğü bazı taşları kaldırmamı isterdi. Hangi taşa el atsam bak altında ne var diye gösterirdi. Yaprak, böcek fosillerini gösterirdi. Sonra yine yerine aynı şekilde bırakmamı isterdi. Sart'a ne zaman gitsek o mermer sütunlara dokunup hissetmemi isterdi ve ardından ne hissettiğimi sorardı bana. Ben tabii önce "soğuk" derdim. "Başka, başka?" diye zorlardı hislerimi... "Yum gözlerini, taa

⁸ Semiha Çiçek ile 10.10.2022 tarihinde yapılan telefon görüşmesi

⁹ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

¹⁰ İbrahim Çiçek, Borlu Tarihi "Tarih, Coğrafya ve Kültür Hayatı", Ay Yayınları, Salihli 1999.

¹¹ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

eski devirleri düşün, bu kocaman mermer sütunu buraya nasıl inşa ettiler, bunu düşün, hisset..." derdi. Çekme halatları, mermer sütunları yerleştirmek için açılan kuyular, her türlü inşa olasılığını anlatır, gözümde canlandırmamı isterdi. Çevrede gördüğüm her şeyin aslında çok sıradan olmadığından bahsedirdi. Her iki elimin işaret ve başparmaklarını bir ekran gibi birleştirip, kadraj oluşturup normalde gördüklerimi bir de o şekilde izlememi isterdi. Görmek ve bakmanın farkını ilk o zaman anlardım. Odaklandığımda daha önce sıradan gördüklerim harika birer manzara olurdu benim için. "Yaşlı ağaçlara dokun ve hisset" derdi... Dallarının hafif yelde sallanırken çıkardığı hışırtıları dinlerdim, o yaşlı ağacın küçücük fidanken o hale gelene dek hangi dönemlerin yaşadığını hissetmemi isterdi. Hayata, doğaya farklı bakmayı öğrenirdim... Yol boyunca iyi meyve veren bir ağaç gördüğünde aşılık dal alır, daha sonra yine yol üstünde gördüğü başka bir ağacı aşılardı o aşılı ile... Aşılama öğretirdi bana... Evimizin bahçesindeki meyve ağaçlarının ilaçsız, gübresiz nasıl o kadar büyük olduğuna benden başka herkes şaşardı, bilirdim babamın aşılı ile o ağaçlara nasıl sihir yaptığını..."¹²

Emeklilik Yılları / Çalışmaları: İbrahim Çiçek, emekli olmadan önce kitap ciltleme işi yapmaya başlamıştır. Bu işi de Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde okurken İzmir-Kemeraltı'nda merak edip izlediği mücellitten öğrenmiş, zamanla önce kendi kitaplarını ciltlemiş daha sonra eş dostun kitaplarını ciltlemeye başlamıştır.¹³ Böylece öğretmenlikten sonra yapacağı iş belli olmuştur. Ciltleme yaptığı bilindiği için bir gün Salihli Adliyesi'nden savcı çağırılmış, adliyenin evraklarını ciltlemesini istemiştir. Zamanla Tapu Müdürlüğü, Nüfus Müdürlüğü, Ziraat Bankası gibi kurumların da evraklarını ciltlemeye başlamıştır. İşlerin artmasından dolayı öğretmenlikten emekliliğini istemiş, bu işin evde yapılmasının zor olduğunu görerek dükkân açmıştır. 2000'li yılların başına kadar bu işi sürdürmüştür.¹⁴ İbrahim Çiçek'in kitap yazma fikrinin temeli öğretmenlik yaptığı yıllara dayanır. Öyle ki Gördes Kıranköy'de (1950-1952) yaşlılar ile köy odasında sohbet eder, onların Yemen, Kanal, Romanya cephelerine dair Cihan Harbi anılarını dinlermiş. İçlerinden birinin İstiklal Savaşı'nda Balıkesir Sındırgı'da şehit düşen Gördesli bir kadından bahsetmesi dikkatini çekmiş, emekli olduğunda bu kadını araştırıyım demiştir. Böylece emeklilikte yazdığı "Gördesli Makbule" kitabının fikri ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde "İlçemiz Salihli" kitabını ihtiyaç olarak görüp kaleme almıştır. Çünkü kaynaklarda Salihli ile ilgili yeterli bilgi olmadığını görmüş, iş başa düştü diyerek 1970'lerde öğretmenler için bu kaynak kitabı yazmıştır.¹⁵ Emekli olduktan sonra (kendi ifadesiyle) zamanını kahve köşelerinde geçirmemiş, çalışmaya devam etmiştir.

1975 yılından vefatına kadar ki 46 yılda sürekli çalışmış, üretmeye devam etmiştir. Salihli-Gördes-Demirci-Alaşehir-Köprübaşı gibi ilçeleri karış karış gezmiş, incelemelerini sürdürmüştür. Bu bölgede çalışan araştırmacılara, akademisyenlere daima yardımcı olmuş, bildiklerini onlarla paylaşmış, onlardan da pek çok şey öğrenmiştir. "Öğretmenliğin sonu olur mu?" diyerek çevresine ışık saçmaya devam etmiş; kendisi de yenilikçi, meraklı, çalışkan bir öğrenci gibi en ufak bilginin peşinden gitmiştir. Öyle ki emekli olduktan sonra araba kullanmayı, seksen yaşından sonra bilgisayarı öğrenmiştir. Eski belgeleri, kitabeleri, mezar taşlarını okuyabilmek için kendi çabasıyla Osmanlı Türkçesi öğrenmiştir. Ayrıca kendisinin resme merakı olup birçok yağlı boya tablo yapmıştır.

İbrahim Çiçek, araştırmalarını yaparken şüphesiz çeşitli zorluklar yaşamış, ilginç olaylarla karşılaşmıştır. Bu işlere ilk başladığı yıllarda ulaşım, teknik sorunlar, insanların ilgisizliği gibi sorunları çözmekle uğraşmıştır. Borlu tarihini yazmaya karar verdiğinde bilgi toplamak için bir anket hazırlamış, Borlu, Köprübaşı merkezine ve köy muhtarlarına dağıtmıştır. Bu ankete hiçbir cevap alamamıştır. Üstelik yeterince yazılı kaynağa da ulaşamamıştır. Yöre halkından birileri, yaptığı bu çalışmalardan dolayı hemen altında bir çapanoğlu, gizli bir niyet aramıştır. Bazıları "Hoca bunun altında para var mı, hazine mi arıyorsun?", "El yazması kitaplar çok para ediyor mu?" şeklinde sorular sormuştur. İbrahim Çiçek amacının gelecek nesillere, yükseköğrenim yapanlara kaynak bir eser hazırlamak olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Nitekim bütün bu sıkıntılara, şüphelere ve önyargıya rağmen yazılan "Borlu Tarihi" kitabı yörenin tarihi, coğrafi ve kültürel yönlerden başvuru kaynağı olmuştur. İbrahim Çiçek, 2014 yılında yaklaşık bin kitaptan oluşan özel kütüphanesini Manisa Celal Bayar Üniversitesi Demirci Eğitim Fakültesi'ne bağışlamıştır. Yüzlerce kitabı, genç öğretmen adaylarının hizmetine sunmuştur. Bağışladığı bu kitaplar, kütüphanede ayrı bir bölümde "İbrahim Çiçek Kitaplığı" olarak düzenlenmiştir.¹⁷ İbrahim Çiçek, ayrıca yakın çevredeki okulları ziyaret edip öğrenciler ve öğretmenlerle bir araya gelmiş, söyleşiler düzenlemiştir. Zaten kendisi ile 2016 Mayıs'ında böyle bir etkinlik sayesinde tanışmıştık. Gerçi adını ve kitaplarını daha önceden biliyordum. O yıl kendisini okulumuz Borlu Gazi Ortaokulu'nda düzenlenen Bilim Fuarı'na davet etmiştik. Etkinlikte biyografisini anlatmış, eserlerini tanıtmıştık. İmza günü düzenlemiştik. Sonuçta yeni nesiller de kendisini tanımalı, bilmeliydi. İbrahim Çiçek, gençlere ve öğrencilere mesleğiniz ne olursa olsun öncelikle doğup büyüdüğünüz yeri, yaşadığınız yeri araştırın tavsiyesinde bulunmuştur. Yakın tarihimizi, Kuva-yı Milliye'yi, savaşa katılanları araştırıp öğrenin, demiştir.¹⁸

¹² Hakkı Çiçek, Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün Yağız Delikanlısına Veda, 03.11.2021. <https://www.facebook.com/profile.php?id=564642043> (erişim tarihi: 06.10.2022)

¹³ Hakkı Çiçek, Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün Yağız Delikanlısına Veda, 03.11.2021. <https://www.facebook.com/profile.php?id=564642043> (erişim tarihi: 06.10.2022)

¹⁴ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

¹⁵ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

¹⁶ <http://salihliistiklalgazetesi.com/93luk-dev-cinar-ibrahim-cicek> (erişim tarihi: 09.10.2022)

¹⁷ Şaban Çetin ile 10.10.2022 tarihinde yapılan telefon görüşmesi

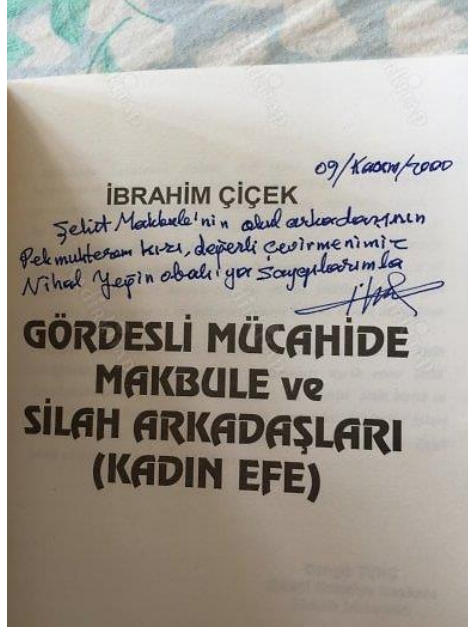
¹⁸ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

Araştırmacı olmak isteyen gençlerin eski yazıyı öğrenmelerini, araştırma ve soruşturmaya önem vermelerini tavsiye etmiştir. Ayrıca aile büyüklerinden geçmişe ait bilgileri, eski belgeleri toplayıp kayıt altına almalarının önemini vurgulamıştır.¹⁹ İbrahim Çiçek, kendisine zaman zaman bırak bu işleri diyenlere, tiryakiler nasıl sigara içmekten vazgeçmiyorsa bende bu işleri bırakamam, bende tarihin tiryakisiyim diyerek cevap vermiştir.²⁰ Tamamlanmış fakat sponsor bulunamadığı için basılamamış kitaplarının yanı sıra son günlerinde bile üzerinde çalışmaya devam ettiği eserleri olduğunu biliyoruz.

Kitapları / Aldığı Ödüller: İbrahim Çiçek'in sekiz tanesi yerel tarih konularını ele alan toplam on adet basılı kitabı vardır. İlk kitabı "İlçemiz Salihli"dir. Daha sonra genişletilmiş ikinci baskısında bu kitabın adını "Her Yönüyle İlçemiz Salihli" olarak değiştirmiştir. Kitaplarının çoğu yerleşim yerleri ile ilgili yüzey araştırması olup üç kitabı da tamamen Kurtuluş Savaşı dönemini ele almıştır.²¹ Araştırma kitapları dışında sürücüler için "Şoför Eğitim Kitabı"nı, velilere ve eğitimcilere rehber kitap olarak ise "Eğitimin Temeli" eserini kaleme almıştır. Kaleme aldığı kitapların baskı maliyeti bazen yerel yönetimler, bazen sponsorlar bazen de yazarın kendisi tarafından karşılanmıştır. İbrahim Çiçek'in yazdığı kitapların tam listesi ise şöyledir:

İlçemiz Salihli (baskı tarihi: 1978)²². İlimiz ve Bölgemiz Manisa (baskı tarihi: 1982). Kadın Efe Gördesli Mücahade Makbule Hanım ve Silah Arkadaşları (birinci baskı: 1997, ikinci baskı:2016). Şoför Eğitim Kitabı (baskı tarihi: 1997). Borlu Tarihi "Tarih, Coğrafya ve Kültür Hayatı" (baskı tarihi: 1999). Tarih İçinde Adala ve Köyleri (Dünü-Bugünü) (Öğretim Görevlisi Şaban Çetin ile birlikte) (baskı tarihi: 2001). Geçmişten Günümüze Durasılı (baskı tarihi: 2004). Kurtuluş Savaşı'nda Salihli Kuvay-ı Milliyecileri (birinci baskı: 2010, ikinci baskı: 2013). Eğitimin Temeli (baskı tarihi: 2019). Kurtuluş Savaşı'nda Alaşehir Kuva-yı Milliyecileri ve Kadın Efe Fatma Ruhiye Hanım (baskı tarihi: 2019). Bu saydıklarımızın dışında İbrahim Çiçek'in Salihli'nin Kemer köyü ve Sart kasabası, Alaşehir'in Kemaliye kasabası ve küçükbaş hayvancılık

hakkında baskıya hazır dört kitap çalışması daha vardır. Bu eserler ekonomik nedenlerle basılamamıştır.²³ Ayrıca köyü Yabancı ile ilgili henüz tamamlanmamış bir çalışması daha bulunmaktadır.²⁴

İbrahim Çiçek yaptığı çalışmalardan dolayı pek çok ödül almıştır: Salihli Belediyesi onur plaketi, Salihli Türk Ocakları plaketi, Salihli Rotary Kulübü plaketi (2 adet), Sındırgı Belediye Başkanlığı Araştırma Sempozyumu plaketi, Balçova Belediye Başkanlığı'nın Köy Enstitüsü mezunları için verdiği plaket, Gördes Belediye Başkanlığı'nın "Gördesli Makbule" kitabı için verdiği plaket, MCBÜ Demirci Eğitim Fakültesi'nin verdiği plaket,

Manisa Valiliği tarafından yaptığı tüm çalışmalardan dolayı Şehrin Hazinesi beratı.²⁵ 2013 yılındaki Salihli Sempozyumu'nda Öğr. Gör. Şaban Çetin, İbrahim Çiçek ile ilgili bildirisinde bazı önerilerde bulunmuştur: İbrahim Çiçek'in biyografisinin yazılıp genç nesillere tanıtılması, eserlerinin bir seri halinde biyografisiyle beraber belediyece basılması, isminin Salihli'de sokak, park, meydan veya kavşak ismi olarak verilip yaşatılması, Salihli'ye bir araştırma merkezi kurulacaksa Hoca'nın isminin verilmesi.²⁶ Şu ana kadar bu öneriler muhatap bulup hayata geçirilememiştir. Naçizane bu çalışmayla biyografisinin yazılması ile ilgili bir adım atılmış oldu. Sonuç: İbrahim Çiçek, sıradan bir köy çocuğu iken eğitimini bir şekilde tamamlayıp öğretmen olmuştur. O'nu meslektaşlarından ayıran ise öğrenmeye olan merakı ve çalışkanlığıdır. Bu özellikleri sayesinde on kitap yazıp bastırmıştır. Kendisinin bunun yarısı kadar da baskıya hazır kitabı vardır. Ömrünün son günlerinde bile insanları bilgilendirmekten, onlara bir şeyler öğretmekten geri durmamıştır. Cumhuriyet ile beraber büyüyen İbrahim Çiçek, "öğreten olmak", "üreten olmak" ilkesini layıkıyla yerine getirmiştir. Yaşayan tarih olduğu için kişisel sohbetlerinde tanıklıklarından daima yeni bir şeyler anlatmış, bilinmeyenleri paylaşmıştır.

*

¹⁹ <http://salihliistiklalgazetesi.com/93luk-dev-cinar-ibrahim-cicek> (erişim tarihi: 09.10.2022)

²⁰ İbrahim Çiçek ile 25.11.2018 tarihinde evinde yapılan görüşme

²¹ Her Yönüyle İlçemiz Salihli, Kadın Efe Gördesli Mücahade Makbule Hanım ve Silah Arkadaşları, Borlu Tarihi "Tarih, Coğrafya ve Kültür Hayatı", Tarih İçinde Adala ve Köyleri (Dünü-Bugünü), Geçmişten Günümüze Durasılı, Kurtuluş Savaşı'nda Salihli Kuvay-ı Milliyecileri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Şaban Çetin, "Salihli Araştırmalarının Duayeni İbrahim Çiçek ve Eserleri", Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildiri Kitabı 3. Cilt, (Ed. Nurettin Gülmez), Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Salihli 2013, s. 141-154.

²² Her Yönüyle İlçemiz Salihli (Genişletilmiş baskı, basım yılı: 1985)

²³ <http://salihliistiklalgazetesi.com/93luk-dev-cinar-ibrahim-cicek> (erişim tarihi: 09.10.2022)

²⁴ İbrahim Çiçek ile 10.10.2021 tarihinde evinde yapılan görüşme

²⁵ <http://salihliistiklalgazetesi.com/93luk-dev-cinar-ibrahim-cicek> (erişim tarihi: 09.10.2022)

²⁶ Şaban Çetin, "Salihli Araştırmalarının Duayeni İbrahim Çiçek ve Eserleri", Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildiri Kitabı 3. Cilt, (Ed. Nurettin Gülmez), Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Salihli 2013, s. 141-154.

Zübeyde Hanım 1857-1923
(Arif DOĞAN Arşivi)

Elektriğin olmadığı (megafonsuz) zamanlarda bayramlarda günün anlam ve önemi bir masa üzerine veya bir kürsüye çıkılarak icra edilirdi, Akçaabat-1930'lar (Atilla Alp BÖLÜKBAŞI Arşivi)

Arşivi, buğünkü Akçaabat Devlet Hastanesinin olduğu yerde yapılan bir tören.
İlde Konuşan Kemal ÖNÜR. 1930'lar

XX. YÜZYIL BAŞINDA KIRGIZ TÜRKLERİNİN ANADOLU TÜRKLERİNE OLAN MADDİ VE MANEVİ YARDIMLARI

Dastanbek RAZAK ULU*

Dokuz Eylül Üniversitesi

Giriş: Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıklarının münasebetleri ve birbirine olan yardımları 16. yüzyılda başlamıştır. Osmanlı hükümeti, Türkistanlı hacılara devlet bütçesinden yardım etmiş ve onların konaklar ve tekkeler kurmalarına izin vermiştir. Türkistan'ın Rusya ve Çin tarafından işgal edilmesinden sonra, Osmanlı Devleti'nin Türkistanlılarla ilişkileri yoğunlaşmıştır. XX. yüzyılın başlarında, Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerinin güçlenmesiyle, Osmanlı vatandaşları Türkistan'a daha ziyade, tüccar, öğretmen, dini rehber, usta ve casuslar vasıtasıyla gelmeye başlamışlardır. Aynı zamanda Rusya Türkleri başta olmak üzere, Türkistanlılar da Osmanlı topraklarına eğitim, hac, sürgün vd. nedenler ve yollarla gelmeye başlamışlardır. Bunların arasında, Tanrı Dağları ve Fergana'da yaşayan Kırgız Türkleri de vardı. Tarihi belgelerde, Osmanlı vatandaşlarının da XX. yüzyıl başında Kırgız topraklarında varlıklarını görmekteyiz. Bu dönemlerde Anadolu Türkleri ile Türkistan Türkleri arasında kardeşlik duyguları uyanmış, birbirleriyle ilişkide olmak gerekliliği kanısına varmışlar ve birbirlerine ellerinden gelen yardımı yapmışlardır. Bu çalışmamızda, XX. yüzyıl başında Kırgız Türklerinin Osmanlı Devleti'ne ve Anadolu Türklerine olan maddi ve manevi yardımları ele alınacaktır.

Kırgız-Türk İlişkilerinin Güçlenmesinde Ceditçilerin Rolü: Osmanlı Devleti, daha önceki Türkistan Hanlıkları ile ilişkilerinde Kırgızlardan da haberdar olmuşlardı. Bunun yanında Osmanlı tebaasından olanlar da bireysel olarak Kırgız topraklarına varmışlar ve Kırgızların arasında kalmışlardı. Aynı zamanda Kırgızlar da farklı sebeplerle Osmanlı Devleti topraklarında bulunmuşlardı. Fakat Kırgız-Türk ilişkilerinin daha da ilerlemesinde Rusya Türklerinde cereyan eden ceditçilik hareketi büyük rol oynamıştır. Kırgızlar arasında ilk olarak ceditçilik ve milliyetçilik fikirlerinin yayılmasını sağlayan Tatarlar olmuş ve ilk ceditçi okullar Tatarlar tarafından açılmıştır. Ceditçiler sadece yeni usul eğitim vermekle kalmamış, Kırgızların Türkiye'ye muhabbet hissini doğurmak istemişler, Kırgızlar arasında Türkçülük fikrinin canlanmasına ve yayılmasına sebep olmuşlardır. (Devlet, 1999, s. 149) Bu faaliyetlerden sonra Kırgızların önde gelenleri ve zenginleri de kendi bölge, şehir, kasabalarında cedit okulları ve medreseler açmaya başlamışlardır. Genel itibarıyla Türkistan bölgesinde, 1917'deki verilere göre 100'e yakın cedit okulu açılmış ve bu

kurumlarda 4000'den fazla öğrenci eğitim almıştır. (Aunaso, 2002, s. 72) Kırgızistan topraklarında ise 20'den fazla cedit okulu açılmıştır. (Kubatova, 2012, s. 149-151)

Kırgızların Anadolu Türklerine Verdiği Maddi Yardımlar: Rusya Türkleri Osmanlı'nın son zamanlarında Anadolu Türklerine maddi, manevi, fikri ve askeri yardımda bulunmuşlardır. Yapılan bu yardımlara Kırgızlar da dâhil olmuşlar ve ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Mevcut kaynaklara dayanarak Kırgızların, Osmanlı Devleti'ne parasal ilk yardımı 1904 yılında olduğu söylenebilir. Bu tarihte Kırgızların liderleri Şabdan Batır ve Bayzak Baatır hac bahanesiyle İstanbul'a gelmiş ve siyasetçiler ile görüşme imkânı bulmuşlardır. (Saparaliyev, 2014, s. 2297). Bu sıralarda Osmanlı Devleti, Hicaz Demiryolu'nun inşası ile meşguldü ve bunun için tüm İslam ülkelerinde yardımlar toplanmaktaydı. Buhara Emirliği'nin Hisar eyaleti valisi İstankul Kuşbeyi, Hicaz Demiryolu için 3 bin ruble (veya 37846 altın kuruş) miktarında maddi yardım sağlamıştır. (Abdukulova, 2014, s. 156) Şabdan Han Cantayoğlu da bu demiryolu faaliyetinden haberdar olmuş ve katkıda bulunmak istemiştir. Osmanlı belgelerinden elde edilen bilgilere göre Şabdan Batır 8 Mart 1904'te Hicaz Demiryolu'nun inşası için 23 bin 813 altın kuruş miktarında destek sağlamıştır. (B.O.A., Nu. 326/73. 1321/Z-149). Hatta bazı araştırmacılar tarafından Şabdan Batır'ın tüm servetini bunun için harcadığı da belirtilmektedir. Batır bu yardımları karşılığında, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit tarafından altın, berat, nikel madalyalar ve Nişan-ı Hümayun takdirnamesi ile ödüllendirilmiştir. (Buyar, 2019, s. 29). Kırgızistan'ın Karakol şehrinde 1907 yılında Müslümanlar Yardım Vakfı kurulmuştur. Bu vakfın kurucularından biri olan Sultanmurat Arkam Törö oğlu, Osmanlı tebaasından Seyid Şerif Muhammed ile birlikte Isık-Göl bölgesi halkından Türk askerlerine yardım malzemesi topladığı için tutuklanmış ve cezalandırılmıştır. (Pyaskovskiy, 1958, s. 548). Bu toplanan yardım parasının Türk askerlerine ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgi mevcut değildir. Türkistan halkı, 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı için 40.000 som para toplamış ve bunu Türkiye'ye göndermiştir. (Hayitov, 2008, s. 22). Bilindiği üzere Türkistan bölgesi Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek, Türkmen, Karakalpak, Taciklerin yaşadığı topraklardır. Balkan Savaşı için toplanan yardımlar hakkında belgelerde, bu

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, dastanrazakuulu@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022

tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

bölgelerde yaşayan insanlardan Türkistan halkı olarak bahsedilmiştir. Bu dönemde hem Osmanlı Devleti hem de Rusya, bölgeyi sadece Türkistan, halkı da ayırım yapmaksızın Türkistan Halkı olarak görmüşlerdir. 23 Şubat 1914'te kurulan Rus Savunma Bakanlığı'nın gizli bir bildirisinde şu bilgiler verilmiştir: “*Bugünlerde, Türkistan'da yaralanan Türk askerlerine yardım amaçlı para ve malzeme toplanması ile ilgili çalışmalar yürütülmektedir.*” (Saparaliyev, 2017, s. 289). 1915 yılında Pişpek bölgesindeki Tokmok şehrinde yaşayan Rus asıllı N. Mihankov'un verdiği bilgilere göre Kırgızistan'ın 37 ilçe kaymakamlığından Kırgız manaplarının (zenginlerin) çağrısı ile halktan toplanan malzemeler Afganistan üzerinden Türkiye'ye gönderilmiştir. (Zorin, 1931, s. 18). I. Dünya Savaşı sırasında Andicanlı zenginlerinden biri olan Mir Kâmil Mir Mumanbayoğlu, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne 200 bin ruble yardım göndermiştir. (İnan, 1963, s. 29). Kırgızistan'ın Narın ilçesi At-Başı gümrüğünün doğu tarafındaki Balıksu posta istasyonunun bekçisi Rus asıllı Mihaylov, Kırgızların Türkler için yardım malzemesi topladıklarını ve silahlandıklarını Rus yönetimine bildirmiştir. “Çüy bölgesinde Türkiye'den gelen bir mukaddes insan Tokmak'ta Türkler için yardım topluyor” şeklinde söylentiler kayıtlara geçmiştir. (Saparaliyev, 2017, s. 290). Prjevl'sk şehri sakinlerinden 52 yaşındaki A. K. Bosova, Türklerle savaş ilan edildiğinden itibaren Çarlık Rusya'ya karşı olan Müslümanların topladıkları yardım malzemelerini, içinde değerli eşyalarla beraber tüccarlar vasıtasıyla önce Kaşgar ve İran'a, oradan da Türkiye'ye ulaştırdığına dair duyular aldığından bahsetmiştir. (Saparaliyev, 2017, s. 291).

Kurtuluş Savaşı sırasında Türkistan'dan Anadolu'ya maddi yardımlar da gönderilmiştir. 1920'de Buhara Emirliği yıkılmış ve ceditçi reformistler tarafından 6 Ekim 1920'de toplanan I. Halk Kongresi'nde bağımsız “Buhara Halk Cumhuriyeti”nin kurulduğu ilan edilmiştir. Bunlar Sovyetler Birliği'ndeki komünistlerle hareket etmiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Cumhuriyeti kuranların başında Osman Hocaoğlu da vardı. Hocaoğlu, önce Maliye Bakanı, daha sonra da (1921'de) cumhurbaşkanlığı görevine getirilmiştir. (Yarkın, 1968, s. 124). Bu arada Anadolu'da Kurtuluş Savaşı henüz sona ermemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden (açılışından üç gün sonra) gönderilen bir mektupta, Sovyetler Birliği'nden silah, cephane ve malzeme yanında para da istenmiş, cevap beklenmeden 11 Mayıs'ta Rusya'ya bir de heyet yollanmıştır. Fakat Sovyetler Birliği'ndeki iç savaş ve kıtlık gibi ciddi sıkıntılar nedeniyle dış yardımda bulunmak pek mümkün gözüküyordu. Osman Hocaoğlu 1921'de cumhurbaşkanı olarak seçildiğinde, yeni devletin Sovyet Rusya ile yakından temas kurması için Moskova'ya gitmiştir. Orada devlet büyükleri ile Türkiye'nin yardım isteği konusunu da görüşmüşler. Osman Hoca yardımı Buhara Cumhuriyeti temin edebileceğini ifade etmiştir. (Yakın tarihimiz, 1962, s. 292.,

Öktem, 1968, s. 878). Daha sonra bu konu Buhara parlamentosunda tartışılmış ve milletvekilleri Türkiye'ye 100 milyon altın ruble yardımını, tek bir itiraz sesi yükselmeden oy birliğiyle alkış ve tezahüratlar altında kabul etmişlerdir. Parlamantonun bu kararının hemen ertesi günü gereken işlemler tamamlanarak para, Ankara'ya iletmek üzere Rus hazine sine teslim edilmiştir. (Saray, 1990, s. 76). Buhara'dan gönderilen yardım oradan da Türkiye'ye iletilmiştir. Osman Hocaoğlu bir zamanlar kendisi de İstanbul'da eğitim görmüş ve Jön Türklerden esinlenerek Genç Buharalılar fırkasını kurmuştu. Buhara Emiri'ne de reformları yapması için bazı taleplerde bulunmuştur. Onun Türklerle olan yakınlık duygularının varlığından da bahsetmek mümkündür. (Razak Uulu, 2018, s. 244). Kocaoğlu Osman 1878'de Kırgızistan'ın Oş şehrinde doğmuştur. Babası Buharalı bir tüccar o dönemde Oş'ta ikamet ediyordu. Annesi de Oş'lu Fatma adlı hanımdı ve Osman Kocaoğlu çocukluğunu Oş'ta geçirmiştir. (Yarkın, 1968, s. 122).

Kaşgar 1933'te, bölgede yaşayan Uygur, Kırgız, Dungan ve Özbekler tarafından Çinlilerin işgalinden kurtarılmıştır. Kaşgar'ın kurtarılmasında bölgede yaşayan yerli Kırgızlar ve Fergana'dan gelen Basmacı Kırgız liderlerinin rolü büyük olmuştur. Bunların arasında Kırgızistan Alay-Oş tarafındaki Basmacı liderlerinden olan Adi Korbaşı da bulunmaktaydı. O, Sovyetler Birliği ile uzun seneler savaşmış fakat daha sonra Sovyet hükümeti ile anlaşarak, Kaşgar'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Bu olayların tanığı olan, Adi Korbaşı'nın arkadaşı Parpi Korbaşı hatıralarında şunları yazmaktadır: “*Birgün Adi Korbaşı'yi Kaşgar Rus-Sovyet Konsolosluğu davet etti. Davette ona aşırı bir sempati göstererek, her türlü yardımı yapacağını, Doğu Türkistan'da bir devlet kurmasına izin vereceğini, fakat Ruslarla dost olmayı kabul etmesini teklif etmişti. O bu fırsattan gereği kadar yararlanmasını bilmişti. Birçok silah yardımı aldıktan sonra onları Afganistan ve Türkiye'ye göndermek için çalışmalarına başlamıştı.*” (Özgen, 1960, s. 58). Adi Korbaşı neden böyle bir girişimde bulunmuş olabilir sorusu karşımıza çıkıyor. Sovyetlerin vaad ettiği cumhuriyetin gerçekleşmeyeceğini biliyordu ve bundan önce Batı Türkistan'da böyle vaatler ile liderlerin yok edildiğinin farkındaydı. Bu yüzden en azından Müslüman ve kardeş ülke Afganistan ve Türkiye'ye yardım gönderilmesi için çaba göstermiştir. Ayrıca, 1933'lerdeki Doğu Türkistan istiklal savaşlarına Türkiye'den gelenler de katılmıştır. Onlarla iletişim kurarak Türkiye'ye silah yardımında bulunmak istemiş olması muhtemeldir. Adi Korbaşı tarafından gönderilen silahlar Türkiye'ye ulaşmasa da onun bu girişimi sahip olduğu kardeşlik duygusunu göstermektedir.

Manevi ve Fikri Yardımlar: Hastalığının tedavisi için Kırgızistan topraklarına gelen Tatar yazar Navruşan Beleşov'un 1915'te Orenburg'da çıkan Şura Dergisi'nde Kırgızlar hakkında bir makalesi yayınlanmıştır. Bu makalede yazar, Kırgız-

lar yaşadığı bir eyalete giderek, onlara Türkiye'nin Balkanlarda dört devlet ile savaştığından, bir kısım topraklarını ve bazı şehirlerini kaybettiğinden bahsetmiştir. Bunu öğrenen Kırgızlar Türkler için üzülmüşler ve kaygılanmışlardır. (Ala-Too Dergisi, 2000, s. 71). Ancak Kırgızlar Türkiye hakkında konuşulduğu ve iyi bir haber aldıkları zaman (Türkiye güçlü ülkedir, Balkanlarda galip gelmiştir vd.), bundan oldukça hoşnut olmuşlardır. (Vosstaniye, 1937, s. 137). 1915'te 10 Ocak'ta Tokmok şehrinde Abaz Toyçibekov adlı bir Kırgız'ın evinde Galiya Uzbekov liderliğinde gerçekleşen Maşrab toplantısında, Karakol ilinin tanınmış manabı Karıpbay Kanatkariyev'e Türkiye'den gönderilen bir mektup okunmuştur. Mektupta Türkistan'daki Rus askerlerinin durumu ile ilgili bilgi verilmiş ve bölgedeki Müslümanların Türklere yardım etmesi yazılmıştı. Eğer Türkler savaşta zafer kazanırsa Türkistan genel-valiliğinin bağımsız bir devlet olacağı belirtilmiştir. (Kubatova, 2012, s. 106). Türkiye hem sultan-halifenin yönettiği ülke, hem de kardeş ve Müslüman olduğu için, Rusya'nın sömürgeciliğinden zulüm görmüş halk, Türkiye'nin Rusya ile savaşta kazanması için yardım göndermiştir. Ceditçilerin Gap ve Maşrab isimli örgütleri, geceleri toplanıp çeşitli konularda istişare, tartışma ve müzakere etmekteydiler. Bunun gibi örgütler Pişpek ve Tokmok şehirlerinde de mevcuttu. (Çukubayev, 1967, s. 69). Bu örgütün üyeleri arasında, her perşembe veya cuma günü Türk-Rus savaşıyla ilgili ve Türkiye'ye yardım etme gibi konular, milli duygularla tartışılıyordu. Tokmok şehrindeki Gab toplantısına genellikle zenginler, manaplar ve etkili insanlar öncülük etmişlerdir. Bu toplantıya katılanlar, Türkiye ve sultan hakkında da ele alınan hususlar olduğunu belirtmişlerdir. Toplantıya 41 kişi katılmıştır. (Kubatova, 2021, s. 104). Türk-Rus savaşları hakkında, bölgedeki cedit okulları İdil-Ural, Kırım'dan gelen dergi, gazetelerden haberdar oluyorlardı. Çünkü Tokmok, Karakol ve Pişpek şehirlerindeki Müslümanlar; Tercüman, Yıldız, Sibiryay, Aykap, Şura, İdil, Nur, Vakt gazetelerini okuyorlardı. (Aytmanbetova, 1967, s. 267)

Çüy bölgesinin Kök-Moynok istasyonunda Beletskiy adlı bir Rus köylüsüne, Kırgız boyu olan Sarıbağışlardan Kırgız bir kadının: "Sarıbağış boyu, Türkler Rusları yendiği için çok sevinmektedirler demıştır. (Saparaliyev, 2017, s.290). Türklerin Ruslar ve İngilizlere karşı savaş açtığını duyduklarında Kırgız, Nogay, Döngen, Özbek, Kazak ileri gelenleri Osmanlı Devleti'nin zafer kazanması için dua etmişlerdir. (Soltonyev, 1993, s. 90). Tarihçi D. Saparaliyev ise ilk Kırgız tarihçisi Belek Soltonoyev'in Kızıl Kırgız Tarihi adlı kitabında Türklerin 1915'te Çanakkale'de düşman kuvvetlerini mağlup ettiklerini sevinçli bir şekilde anlattığını bildirmektedir. Kasım 1916'da Prjevaş'sk şehrinde yapılan bir mahkeme soruşturması tutanağında, Rus memur K. N. Yasinski'nin ağzından aktarılan: "I. Dünya Savaşı boyunca Kırgızların kalbi Türklerden yana olmuştur" ifadesi bulunmaktadır. (Saparaliyev, 2014, s. 232). Kırgızlar Prjeval'sk ilinin On-Arça yerleşim biriminde kendi

aralarında hacca giden bir kişinin, Mekke'den sultanın verdiği bir mektup getireceğini, bu mektupta Türklerin savaşta Rusları yenmekte olduklarını ve Türklere yardım edilmesi gerektiğini bildirdiğini konuşmuşlardır. (Saparaliyev, 2017, s. 290).

<https://www.abdulvahapkar.com/milli-mucadele-turkistanlilar/>

Kurtuluş Savaşı sürecinde Türkistan Türkleri, maddi ve askeri yardım dışında manevi yardımlarda da bulunmuşlardır. Ozanlar ve şairler, matbuat yoluyla olaylardan haberdar olarak Anadolu'daki kardeşleri için şiirler yazmışlardır. Kazak aydını ve şair Mağcan Cumabay, Kurtuluş Savaşı için "Uzak-taki Kardeşime", Özbeklerden Keza Çolpan da "Tufan" şiirini yazmışlardır. Kırgızlardan İsmayıl Sarıbay Uulu da, Milli Mücadele için bir şiir yazmıştır. 1921'de yazdığı şiiri Anadolu'daki Türklere veya o zamanda okur-yazar olmayan Kırgız halkına ulaşmasa da, Kırgız halkının Türk halkına olan kardeşlik duygusunun bir göstergesidir. Bu ve diğer şiirleri bugün Kırgız Milli İlimler Akademisi el yazmaları fonunda bulunmaktadır. (İsakov ve Kubatova, 2018, s. 129). Şairin bu şiirinin başında Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerin İngilizler tarafından işgal edildiğini bildirerek, Kırgızları uyandırmaya çalışır. Bu yüzden Kırgızların Türklere yardım etmesi gerektiğini, hiçbir şey yapmanın bir Müslüman'ın işi olmadığını belirtir. İstanbul'un Türk'ten ayrıldığını, Amerikalılar ve Ruslar gibi emperyalistlerin Türk'ü önüne kattığını

ifade etmekte ve Kırgızlara “kırlan ve talan edilen kardeşlere -elinden gelirse- destek çık” demektedir. Kırgızların, İngilizlerin buharlı ve ateşli gemiler ile geldiğini bilmediğini, Türk’ün fenerini söndürdüklerini ve bunun için Kırgızların oç alması gerektiğini belirtir. Devamında Türk halkının Anadolu’ya sıkışıp kaldığını, onun için asker başı Enver Paşa’yı kurtarmak için çağrı ve bilim yoluyla düşmana üstün gelebileceğini anlatır. Ardından da Mustafa Kemal Paşa’nın peygamber gibi biri olduğunu bildirerek, onun Türkiye’nin dayandığı yer olduğunu ifade eder. Şiirin son kısımlarında ise yalnız kalan Türklerin her taraftan köpek sürüsü gibi ısırılmaya başladığını söyler. Türklerden doğan gücü gittiğinde kargalar gelip yediğini belirtir. (İsakov ve Kubatova, 2018, s. 129-149). Bu şiir, 1927’de Latin alfabesiyle İsmayil Sarıbay Uulu’nun oğlu Ziyaş Bekten Uulu tarafından kayda geçirilmiştir. 147 satırdan oluşan bu şiire “*Türkü İngiliz İşgal Ettiğinde Söylenen Şiir 1921. Yıl*” ismini vermiştir. Şiirin bazı kısaltılmış kopyaları ise Kiril alfabesiyle yazılmıştır. 2001’de ise Mesut Şen bu Kiril ile yazılan şiiri bulmuş ve Türkiye Türkçesi’ne kazandırmıştır. 2018’de de A. Kubatova ve A. İsakov, el yazmaları fonunda şiirin Latincesini bulmuşlar ve Türkçeye aktarmışlardır. (İsakov ve Kubatova, 2018, s. 129-149). Aşağıda şiirin bazı kısımlarından yapılan alıntılar yer almaktadır:

*Söyleyim Türk’ün durumunu,
Bölüp aldı İngiliz,
Medine, Mekke mülkünü,
Sahte, sahte kahkaha atı,
Sesini çıkarıyorsun gülüp,
Müslümanım diye geçiniyorsun,
Hiçbir şey düşünmeden,
Ekçeme içip gülüyorsun,
Bildiğin hüner aşık oynamak,
Müslüman iş değil,
Kılıç sallamadan yan gelip yatmak.
Elinden geliyorsa çabala.
Uyan Kırgız uykudan,
İstanbul Türk’ten ayrıldın.
Oldular grup, grup
Beyaz ırktan olanlar bir grup,
Amerika, Sarı Rus,
Önüne kattı Türk’ünü,
Yolun bulursan destek çık,
Talan ediyorlar,
Kırlan Türkleri,
Nerden bilsin Kırgızlar...*

1921’den itibaren Türkiye Cumhuriyeti, Türkistan Cedidçilerinin siyasi sığınağı merkezine dönmüştür. Türkistan Millî mücadelesi sürecinin önemli isimlerinden olan Mustafa Çokay, 25 Şubat 1921 tarihinde İstanbul’a gelerek İtilaf devletleri ile görüşmüştür. Çokay, kuruluş sürecinde olan Türkiye Cumhuriyeti’ni de desteklemiştir. (Kara, 2002, s. 186).

Ruslara Esir Düşen Türk Subaylarının Kırgızlar Tarafından Kurtarılması: İttihat ve Terakki yönetimi tarafından kurulan Teşkilat-ı Mahsusa’nın üyelerinden Enver Paşa tarafından 1914’te, Hindistan üzerinden Türkistan’a 5 subay gönderilmiştir. Deniz yoluyla Hindistan’a ulaşıp, oradan da Pamir üzerinden Doğu Türkistan’a geçmeye çalışırlarken kuvvetli bir Rus askeri birliğiyle karşılaşmışlar, Rus hudud muhafızları onları tutuklayıp Büyük Pamir yaylağının Rusların elindeki merkezi olan Pamireski Pust karakoluna götürmüş ve sorgulamışlardır. Bu bölgede Kırgızlar, göçebe oymaklar halinde yaşıyorlardı. Buradaki Kırgızlar ile iyi geçinmek mecburiyetinde olan Çarlık Rusyası, olası bir isyandan çekindiği için Kırgız başbuğlarına muhtariyet tanımıştı. Beş Türk’ün tutuklandığı haberi bütün bölgelere yayıldığı için Rus kumandanı, Kırgız Başbuğu Binbaşı Capar’ı da (Cebbar) bundan haberdar etmiş ve sorguda bulunmaya davet etmişti. (Kutay, 1962, s. 58). Capar Binbaşı, 5 Türk subayını Rusların elinden kurtararak çadırına davet etmiş ve onlara özel bir misafirperverlik göstermiştir. Subaylar, Kaşgar’a gideceklerini belirtmişler ve ilerlemek isteyen subayların Kırgız liderine kılavuz etmesini rica etmişlerdir. Capar Binbaşı oğlunu onlara kılavuzluk etmesi için göndermiş, hatta hava çok soğuk ve karlı olduğu için “yolda bir tehlike olursa oğlum da uğrunuza feda olsun” demiştir. (Adil Hikmet Bey, 1998, s. 97). Onların hepsinin Hoten yoluna çıkarılacağını ve muhafızları Rangöl’e kadar ilerleteceğini söylemiştir. (Kutay, 1962, s. 60). Onlara, yolculukta binmeleri için Pamir’deki Kırgızların sahip olduğu 5 topoz (kunas, yack denilen buzlu, karlı dağlara dayanan inek cinsi) vermiştir. Subaylar biraz ilerledikten sonra Doğu Türkistan ve Pamir hududundaki Taş-Korgon’a varmışlardır. (Abdulkulova, 2017, s. 178). Böylece subayları Rus esaretinden kurtaran Capar Binbaşı, onlara olan kardeşlik duygusunu da göstermiştir. Subaylar, Çiçekçibel isimli bir geçitten geçtikten sonra yine bir Kırgızların yurduna varmışlardır. Orada bir Kırgız çadırına misafir olarak girmişlerdir. Çadıra girdiklerinde onların Osmanlı Türkü olduklarını öğrendiği zaman ev sahibi olan Kırgız, yakacak hiçbir şey bulamamışsa da atının eyerini yakarak çadırı ısıtmış ve çorba yapmıştır. Adil Hikmet Bey, 1998, s. 103). Kendisine verdikleri zahmet için subaylar kendisine para vermişlerse de o bunu kabul etmemiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı-Rusya Harbinde Rusların binlerce Türk askerleri esir düşmüştür. Onların yarısı Nargin Adası’na, diğer yarısı da uçsuz-bucaksız Sibiryaya steplerine sürgün edilmiş ve esir kamplarında tutulmuştur. Çoğunluğu Rusya Türklerinin yardımıyla kamplardan kurtulabilmişlerdir. Bu esirler arasında yer alan Racı Çakıröz, 1917

yılında esir kampından bir Tatar Türkü'nün yardımıyla kaçmış ve Kırgızların yardımı ile Taşkent'e gelerek burada öğretmenlik yapmıştır. Raci Çakıröz ve yanındaki diğer Türk askerleri Türkiye'ye ulaşmak için en emin yolun Türkistan olduğuna karar verdikten sonra Kızılyar (Krasnoyarsk)'dan ayrılarak Ak Mescid'e giden bir Kırgız kervanına katılmışlardır. (Çakıröz, 1990, s. 36) Böylece Türkistan'a kadar ilerleyerek oradaki faaliyetlere katılmışlar ve daha sonra Türkiye'ye dönmüşlerdir. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Çanakkale ve daha sonra da Kurtuluş Savaşı sürecinde Osmanlı topraklarında eğitim gören, hacca gidip savaşlara denk gelen veya Rusya ordusu saflarında Almanlara karşı savaşta esir düşen ve daha sonra Türkiye'ye gönderilen Türkistanlılar da Türk ordularında gönüllü olarak yer almışlar ve savaşlara katılmışlardır. (Andican, 2009, Çağatay Koçar).

Sonuç: Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına ve halkına her zaman yardım elini uzatmıştır. Ayrıca hac ibadeti için Osmanlı topraklarına gelen Türkistan halkına para yardımı sağlamış ve yol tarifini ile barınma meselesinin çözülmesine de destek vermiştir. Osmanlılar son dönemlerde zor duruma düştüklerinde Türkistanlılar da ellerinden gelen yardımı yapmışlardır. Bu yardımların sağlanması hususunda, bölge halkı ve kardeş halk olarak Kırgızların da önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Kırgızlar daha ziyade maddi ve manevi yardımlarında bulunmuştur. İmkân olması durumunda askeri yardım da sağlama düşünceleri vardı. Bazı verilere göre Türk ordusu saflarına katılan Türkistanlılar arasında Kırgızlar da bulunmaktaydı. Bunlar savaş başladığı dönemlerde gönüllü olarak veya hac ve eğitim gibi amaçlarla Osmanlı topraklarına gelmişlerdi. Kırgızlar maddi yardımlarını hem Türkiye'ye gelenler aracılığıyla, hem de yaşadığı topraklarda para toplama yoluyla yapmışlardır. Kırgız topraklarını gezen Türk vatandaşlarıyla karşılaştıkları zaman mutlaka onlara maddi açıdan yardımda bulunmuşlardır. Maddi yardım haricinde manevi ve fikri yardımların da varlığından bahsetmek mümkündür. Kırgızlar, Türkiye'nin savaşlarda galip gelmeleri için dualar etmişlerdir. Türklere yardım etmesi için halkı uyandırmaya çalışan şairler de vardı. Ayrıca Ruslara esir düşen Türk askerlerini ellerinden geldiği kadar gayret göstererek kurtarmaya çalışmışlar ve bu hususta da başarılı olmuşlardır. Sonuç olarak XX. yüzyıl başlarında iki halk birbirlerinin kardeş halk olduğunu, yardımına muhtaç olduğunu ve ortak düşmanlarının kim olduğunu anlamışlar ve ona göre hareket etmişlerdir.

Kaynakça

- Abdukulova R. (2014). Türkistan handıkları menen Osmon Mamleketinin baylanıştı sultandık arhiv dokumentterinde Bişkek. *Manas Yay.*
- Abdukulova, R. (2017). Asya'da Beş Türk Eserine Göre Osmanlı-Kırgız İlişkileri, s. 178, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri. Bursa.
- Adil Hikmet Bey, (1997). Asya'da Beş Türk, İstanbul. *Ötüken yay.*

- Andican A. (2009). Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya, İstanbul.
- Aunasova A. M. (2002). Deyatelnost notsionalnoy intelegentsii Turkestana v pervoy četverti XX veka. Diser. Doç tez. Şimkent.
- Aytmanbetova. D. (1967). Kultura – Kırgızskogo naroda vo vtoy polovine XIX i naçale XX veka. Frunze.
- Buyar, C. (2019). Hicaz Madalyalı Türkistanlı Bahadır. *Yedikita Dergisi*. Sayı. 136. Aralık 2019.
- Çakıröz, R. (1990). Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl, İstanbul.
- Çukubayev, A. (1967). "Klassovaya borba i obşestvennaya mısl v Kırgızii (1900-1917) Furunze.
- Devlet, Nadir. (1999). Rusya Türklerinin Millî Mücadele tarihi, (1905-1917), Ankara, *TTK yay.*
- Hacı Parpi Özgen., (1960). Türkistan'dan Türkiye'ye, Konya.
- Hayitov, Şadman, (2008). Özbek Muhacirliği Tarihi, Taşkent, *Matbuot-Konsalt Naşryeti.*
- İnan A., (1963). "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", Türk Kültürü, sayı 12, Ekim 1963.
- İsakov A., Kubatova, A., (2018). İsmayî Sarıbay Uulu'nun Millî Mücadele İçin Yazdığı Şiiri//Tanrı Dağlarının Anadolu'daki İl Profesör Kızı Gulzira Camankulova. Bildiri kitabı. Ankara.
- Kara, Avdulvahap. (2002). Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi, İstanbul, *Da yay.*
- Koçar, Çağatay. Çukurova'nın Kurtuluşuna İştirak Eden Türkistanlılar, Adana, Ekrem Matbaası.
- Kubatova. A. (2012). Kırgızistan'daki Cadidçilik Kıymılı, Bişkek.
- Kutay, Cemal. (1962). Ana-Vatan'da Son Beş Osmanlı Türkü, 1962, İstanbul, *Tarih Yayınları.*
- Öktem, N. (1968). "Osman Kocaoğlu'nun Ardından" *Türk Kültürü Eylül 1968 sayı 71, s. 878.*
- Pyaskovskiy A.V. (1958). Revollitsiya 1905-1907 gg. V Türkistane. Moskova.
- Razak UUIU, D. (2018). Türk Kurtuluş Savaşına Buhara Yardımları, // 10. Gelecekle İletişim Çalıştayı, Taşkent, 2018, 7-13 Mayıs, s. 237-251.
- Saparaliyev, Döölötbek. (2014) XX. Yüzyılın Başındaki Kırgız-Türk Siyasi İlişkiler Hakkında Osmanlı ve Rus Arşivlerinden Yeni Bilgiler, s. 2297.// XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara (IV. Cilt-VI. Kısım).
- Saparaliyev. D. (2017). "XX. Yüzyıl Başındaki Kırgız-Türk Siyasi İlişkileri Hakkında Rus Arşivlerinden Edinilen Yeni Bilgiler", // I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri. Bursa.
- Saray, Mehmet. (1990). Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul.
- Soltonoyev, B. (1993). Kızıl Kırgız Tarihi, c. 2, Bişkek.
- Zorin, A.N. (1931). Revolitsionnoye dvijeniye v Kırgızii. Frunze.
- Yarkan, İbrahim. *Kocaoğlu Osman, Türk Kültürü, 1968, sayı. 70.*
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İ.TAL. Nu. 326/73. 1321/Z-149: Şura dergisi, 1915. Ala-Too curnalının atayın çıkarılışı. Bişkek, 2000.
- Vosstaniye 1916 goda v Kirgizstane, 1937. SotsEksiz yay.
- Yakın Tarihimiz 3 Mayıs 1962 Cilt I sayı 10 s. 292-293.*

GEÇMİŞ YILLARIN HİKÂYESİ'NİN İDEOLOJİSİ: ESKİ AHİD İLE PARALELLİKLER, SLAVLARIN “TANRI TARAFINDAN SEÇİLMİŞLİĞİ” MESELESİ

Alihan BÜYÜKÇOLAK*

St. Petersburg Devlet Üniversitesi

Bu çalışma, ilk Rus kroniğinde milli bir ideolojinin içkin olup olmadığını tetkik etmekte olup, müstakil Rus devlet teşkilatının oluşum sürecinde Doğu Avrupa'nın bu yeni siyasi kültürünün Rus ruhbanları tarafından geliştirilmiş meşruiyet iddiasını konu edinmektedir. İlk Rus kroniğini teşkil eden *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, aktardığı tarihi hikâyelerin yanında içerdiği tarihi coğrafya verileriyle de Doğu Avrupa tarihinin önemli kaynak metinlerindedir. Rus devlet teşkilatının oluşum sürecinde kaleme alınan kronik, sadece siyasi ve askeri olaylarla sınırlı kalmayıp X ve XI. asır Slav sosyal hayatının meseleleri hakkında da bilgiler içermektedir. Bugün Doğu Slavları olarak tesmiye olunan zümrenin ilk tarihi kroniği olan *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, çağdaşı olan diğer Slav kronikleriyle kıyaslandığında (yani ilk Leh kroniği olan *Gall Anonim Kroniği* ve ilk Çek kroniği olan *Praglı Kozma Kroniği* ile) yazım stili, üslubu ve kaynakları itibarıyla ciddi farklılıklar içermektedir. Zikredilen bu iki kroniğin yazarlarının da ruhban sınıfına mensup olmaları, aynı tahsil ve dünya görüşünü paylaşmış olmalarına rağmen, İlk Rus Kroniği'nin diğer Slav kroniklerinden niçin farklı bir hususiyete sahip olduğu yaptığımız bu çalışmanın araştırma sorusunu teşkil etmektedir.

XVIII. ve XIX. asırlarda Rus ulusal tarih yazımını oldukça meşgul eden Norman Teorisi ve Rus devlet teşkilat tarihinin kökenini İskandinav siyasi kültürüne bağlayan bu teoriye karşı Antinormanistlerin vermiş oldukları ilmi olduğu kadar siyasi de bir arkaplana sahip olan mücadele, ilk Rus kroniğinin meta narrativinin ne olduğu ve eserin ideolojik kurgusunun tahliline dair çalışmaları ikinci plana itmiştir. Kronikteki Eski Ahid'den yapılan alıntılara dikkat çeken ilk çalışma¹, 1916'da Aleksey Şahmatov tarafından kaleme alınmış olmasına rağmen o da alıntıların hangi kutsal kitaplardan yapıldığını göstermek haricinde, bu alıntılarının bir tercih yahut bilinç

dâhilinde yapılıp yapılmadığını sorgulamamıştır. Metin tahlili olarak tesmiye olunan tarih disiplininin Rusya'da kurucusu olarak kabul edilen Şahmatov, 1916'daki çalışmasının gayet uzun giriş kısmında olduğu gibi sonradan neşrettiği hususi bir monografisinde² de bu ilk Rus kroniğinin kaynaklarını uzun uzadıya ve büyük bir titizlikle tetkik etmesine rağmen, bu kroniğin çağdaşı olan diğer Slav kronikleriyle yine herhangi bir kıyaslamasını yapmamaktadır. Filoloji formasyonuna sahip olan Şahmatov, çalışmalarında umumiyetle metin içi olaylarla iştigal etmekte olup, Rus devlet teşkilatının hangi iktisadi ve jeopolitik şartlar dâhilinde doğduğu gibi doğrudan tarihçileri alakadar eden meseleleri de maalesef araştırmalarının kapsamına sokmamıştır. Biz tarihçileri alakadar eden bu mesele, uzun olmamasına rağmen en yetkin bir şekilde E. A. Melnikova tarafından “Doğu Avrupa'nın En Eski Devletleri” başlıklı derleme kitap serisininin 2010 yılı almanakında “Eski Rus Devlet Teşkilatının Ortaya Çıkışının Avrupa Boyutu” başlıklı bir makaleyle³ tetkik edilmiştir. Melnikova, XX. asır boyunca Batılı, Doğulu ve Rus tarihçilerin görüşlerini tahlil ettiği bu çalışmasında, Rus devletinin oluşum sürecinin, Batı Avrupa medeniyetinin çöküş; Doğu ve İskandinav dünyasının da yükselişe geçtiği bir döneme denk geldiğine dikkat çekmekte, yükselişe geçen birbirinden ayrı bu iki dünyanın arasında nehir yolları üzerinden yapılan ticari ilişkilerin, bu yeni Slav siyasi kültürünün oluşumunda en büyük paya sahip olduğu kabulüne varmaktadır.⁴ Fakat XII. asra kadarki Doğu Avrupa etnik haritası göz önünde bulundurulduğunda Fin kökenli, yani Ural dil ailesi grubuna giren kabilelerin Slavlara nazaran daha geniş bir coğrafyaya yayılmış oldukları, ilk Rus devletinin kuruluş sürecinde Slav olma-

* St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Milletler Tarihi ve Teorisi, Milliyetçilik Problemleri Programı, Yüksek Lisans Öğrencisi, alihan.buyukcolak@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Akсарay Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Şahmatov A.A. Povest Vremennih Let. Tom 1. Vvodnaya çast' Tekst. Pri meçaniya. Petrograd: 1916.

² Şahmatov A.A. Povest Vremennih Let i ego istoçniki. TODRL. T. 4. M. L.: 1940.

³ Mel'nikova E. A. “Yevropeyskiy Kontekst vozniknoveniya drevnerusskoy gosudarstvennosti.” Drevneyşiyе gosudarstva Vostoçnoy Yevrops:2010 god. Otv. Red. Ser. E. A. Mel'nikova. Moskva: Institut vseobşey istorii RAN, Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2012, s. 240-269.

⁴ Age. s. 268-269.

yan etnik grupların tarihi coğrafyasını tetkik eden Kuznetsov'un monografisinde tespit olunmuştur.⁵ Dolayısıyla, canlanan nehir ticaretinin jeopolitik şartları değiştirdiği ve Doğu Avrupa'nın kaderinde belirleyici bir role sahip olduğu varsayımını kabul etmemiz dâhilinde Doğu Avrupa'nın Slav olmayan kabilelerinin değişen bu şartlardan daha fazla fayda sağlamaları, devletleşme sürecinde Slavlardan daha avantajlı bir durumda olmaları beklenirdi. Bu minvaldeki olası bir tartışmanın önüne geçmek için Melnikova, İskandinav halklarıyla askeri işbirliği; Bizans İmparatorluğu üzerinden de Hristiyanlığın kabulü gibi milletlerarası ilişkilerde Slavların adaptasyon kabiliyeti daha yüksek bir siyasi kültüre sahip oldukları vurgusunda bulunur. Fakat bu kez de Doğu Avrupa'da her biri farklı bir nehir boyunda yaşayan ve kendi yerel adlarıyla anılan Fin kabileleriyle mukayese edildiklerinde, onlarla aynı yaşam tarzına sahip olan devlet kurucu zümrenin evvela "Slav" ardından da "Rus" etnonimlerini nasıl kabileler üstü ortak bir siyasi kimliğe büründürdükleri meselesini tartışmamıştır. Hâlbuki "Rus" etnoniminin, siyasi bir unvan ile "Rusların Kağanı" şeklinde milletlerarası ilişkilerde diplomatik bir temasta ilk kez 839 yılında geçtiğini gösteren İbn Rüste'nin nakli⁶, henüz "Vareglerin Davet Edilmeleri" öncesinde Slavlar üzerindeki Hazar nüfuzunu en açık bir şekilde ortaya koymakta, Hazar Kağanlığı'nın siyasi kültürünün Rus devlet teşkilatının oluşum sürecinde örnek teşkil ettiğini de gözler önüne sermektedir. Rus devlet teşkilatının oluşumundan sonraki, *Geçmiş Yılların Hikâyesi'nde* zikrolunan ticaret yolları üzerindeki gelir kaynaklarına hâkim olmak amacıyla girilen Hazar karşıtı eylemler ise bir zamanların örnek siyasi kültürünün, zamanla hedef-rakip siyasi kültüre dönüştüğünü gösterir mahiyettedir. Doğu Avrupa'nın nehir ticareti üzerinde oluşan IX-X. asrın yeni siyasi teşkilatının kurucu zümrelerinin niçin Fin kabileleri arasından değil de Slav kabileleri arasından çıktığı, ancak Hazar Kağanlığı'nın siyasi-kültürel mirasıyla izah olunabilirken, İlk Rus Kroniği'nin meta narrativi de bu iddiamızı destekler niteliktedir. Meta narrativ ile kastetmekte olduğumuz, Eski Ahid'deki Yahudi kavmiyle alakalı tarih kurgusunun Rus kronik yazmanlarınca Slav tarihinin yazımında taklit edilmesi meselesi, ilmi literatürde ilk kez kapsamlı bir şekilde Martin Homza'nın bir araştırmasında yankı bulmuştur. Bu meseleyle alakalı Batılı ve Rus tarihçilerin görüşlerini tetkik eden Homza, Orta çağlarda ortak bir Slav anlatı geleneğinin olduğu tezini temellendirmek amacıyla, *Geçmiş Yılların Hikâyesi'ndeki* meta narrativin ilk kez IX. asırda, Slavcaya hâkim olmaları sebebiyle Moymiroviçle-

rin Moravya Knezliğine gönderilen Konstantin Kirill ve ağabeyi Methodious gibi Bizanslı misyonerler tarafından geliştirildiğine işaret etmektedir.⁷ Batı Slavlarından esinlenen bu meta narrativi, şüphesiz siyasi bir meşruiyet vurgusu olarak nitelerken, Rus kroniğinin çağdaşı olan diğer Slav kroniklerinden farklılıklarına ve olası bir Hazar Kağanlığı'nın mirasçılığı meselesine değinmemektedir.

Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin ilk versiyonu, Rahip Nestor tarafından XI. asrın son çeyreğinde kaleme alındıktan sonra çeşitli eklemelerle son haline kavuşana dek sair yazmanlar tarafından en az 3 kez daha edisyondan geçtikten sonra günümüze dek ulaşan geç dönem Rus kronik derlemelerinin içindeki son haline kavuşmuştur.⁸

Son versiyonuyla karşılaştırıldığında hacmi itibarıyla daha mütevazı kalan Nestor Nüşhası, büyük ölçüde Grekçe'den ve Eski Bulgarca'dan IX. ve X. asırlarda Eski Rusçaya tercüme edilmiş sair kaynaklara dayanmakta olup, sözlü tarih anlatılarıyla desteklenmiş bir tercüme derlemesi mahiyetini taşımaktadır ve ideolojik bir amacı olduğunu söyleyebilmemizi mümkün kılacak bir hususiyete sahip değildir.⁹ Fakat Nestor'un ardıllarının yaptıkları eklemeler ve sair müdahaleler ile eser, Eski Ahid'den yapılan çok sayıda alıntılar ile pek çok kez, "knezler tarafından idare olunan Slavlar ile "hâkimler tarafından idare olunan Yahudiler" karşılaştırmasını içermektedir. Yapılan alıntı tercihleri, kronik yazarları tarafından, Slav tarihinin Musa Peygamber öncesi Yahudi tarihiyle büyük benzerlikler içerdiğini göstermek için belirli bir bilinç dâhilinde ve edebi bir yaklaşımla planlanmış oldukları izlenimini vermektedir. Kronikteki anlatıda Slavların tarihi vatani olarak Tuna Nehri boyu gösterilirken, yabancı kavimlerin saldırıları sonucu Slavlar da Yahudi Krallığı'nın çöküşü sonrasında Yahudiler gibi çeşitli ülkelere dağılmak durumunda kalmışlardır.

По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ суть словени по Дунаеви, кде есть нынѣ Угорьская земля и Болгарьская. От тѣхъ словень разидошася по земли и прозвашася имены своими, кде сѣдше на которомъ мѣстѣ. Яко пришедше сѣдоша на	Uzun zamanlar boyunca Slavlar, bugün Ugor ve Bulgar yurtlarının yer aldığı Tuna Boyunda oturdular. Yeryüzünde başka yerlere giden Slavlar, bu Slavlardan ayrılmadılar ve (ayrılanlar) oturup, yurt tuttıkları yerlerin adıyla anılır olmuşlardır. Öyle ki kimileri Morava diye tesmiye edilen
---	---

⁵ Kuznetsov C.K. Russkaya istoričeskaya geografiya: Vipusk 1 Merya, Meşera, Muroma, Ves'. Moskva: Moskovskiy Arheologičeskij institut, 1910. s. 18-21.

⁶ Kalinin T. M. Konovalova İ. G. Petruhin V. Ya. Drevnyaya Rus' v svete zaru-bejnih istočnikov. Hrestomatiya. Tom III: Vostočnyje istočniki. Moskva, 2009. C. 48.

⁷ Homza Martin. "A few words about the identity of the Slavs, yesterday, today and tomorrow." Peterburgskije slavjanskiye i balkanskiye issledovaniya. 2018. №1(23), s. 6-7.

⁸ *Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin* gövdesini teşkil eden Başlangıç Kroniği yani Nestor Nüşhası ve sair nüshaların tahlili ve sınıflandırmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Şahmatov A.A. İstoriya russkogo letopisaniya. Sankt-Peterburg: Nauka, 2003, s. 5-18.

⁹ Vilkul T. L. "Kak sostavitel' Načalnoy Letopisi rabotal c "Hronikoy" Georgiya Amartola." Povest' Vremennih Let k 900-letiyu sozdaniya. Ed. Krivoşeyev Yu.V. Ştikov N.V. Sankt-Peterburg: İzd. Olega Abişko, 2018, s. 85-87; Stro-yevev P. "O Vizantiyskom istočnike Nestora" Trudi i letopisi. Čast' 4. Kniga 1. OİDR. M. 1828, s. 168-170.

<p>рѣцѣ именовѣ Моравѣ, и прозвашася моравѣ, а друзии чешѣ нарекошася. А се ти же словѣне: хорвати бѣли, серпъ и хорутане. Волохомъ бо нашедшимъ на словены на дунайскыи, и сѣдшимъ в нихъ и насилующимъ имъ. Словѣне же ови пришедше и сѣдоша на Вислѣ (...)</p> <p>Такоже и тѣ же словѣне, пришедше, сѣдоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ, а друзии сѣдоша межи Припѣтью и Двиною и нарекошася дреговичи, и инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчкы ради, яже втечетъ въ Двину, именовѣ Полота, от сея прозвашася полочанѣ. Словѣне же сѣдоша около озера Илмера, и прозвашася своимъ именовѣ, и сѣдѣлаша городъ и нарекоша и Новъгородъ. А друзии же сѣдоша на Деснѣ, и по Семи, и по Сулѣ и нарекошася сѣверо. И тако разидеся словенскъ языкъ, тѣмъ же и прозвася словенская грамота.</p>	<p>nehriin kenarina oturmuşlar ve Morava diye anılır olmuşlardır. Kimileri ise Çek adını almıştır. Yine işte şunlar da Slavlardır: Ak Hırvatlar, Sırlar ve Horutanlar. Volohlar, Tuna Slavlarının üzerine saldırdıkları zaman, onların aralarındaki bir yere yerleşmiş ve onlara zulmetmişler. Bunun üzerine bu [zulme uğrayan] Slavlar, gelip Vistül'ün kenarına oturmuşlar (...)</p> <p>Aynı şekilde bu (zulme uğrayan) Slavlardan gelip Dnyeper boyuna oturanlar da olmuş ve Polyanlar diye anılmışlar. Diğerleri ise Drevlyan diye anılır olmuş zira ormanlarda otururlarmış. Pripet ile Dvina arasına oturanlar ise Dregoviçler diye anılmışlardır. Dvina boyunda bir yere oturan başkaları ise Poloçanlar diye anılır olmuşlar. Dvina'ya dökülen çaylardan birinin adı Polota imiş, Poloçan adını işte o çaydan almışlardır. İşte bu (zulme uğrayan) Slavlardan İlmen Gölü kenarına oturanlar ise kendi adlarıyla yani Slav diye anılmışlar ve bir şehir inşa edip onu Novgorod adıyla anmışlar. Diğerleri ise Desna, Seym, Sula boyunda oturmuşlar ve Severyanlar diye anılmışlardır. İşte böyle ayrılmış birbirinden Slav halkı ama onların (ortak) adlarına nispetle yazıları, "Slav yazısı" adını almıştır.</p>
--	---

Knez Svyatoslav'ın seferi sonrasında Hazar Kağanlığı'nın çöküşü geçmesiyle birlikte Hazar-Slav ilişkilerinin köklü bir değişimliğe uğraması da Musa Peygamber'in yetim ve öksüz bir

çocuk olarak Firavun'un sarayına geldikten sonra Yahudilerin başına geçerek Firavun'un egemenliğine son verişiyile karşılaştırılarak aktarılmaktadır.

<p>Се же събысться все: не от своя воля ркоша, но от Божия изволѣнья. Яко и при фараонѣ, цесари егупетьстемъ, егда приведоша Моисѣя пред фараона, и ркоша старци фараони: «Сий хоцеть смирити область Егупетьску»; якоже и бысть: погыбоша егуптянѣ от Моисѣя, а пѣрвѣе бѣша работающе имъ. Тако и си: пѣрвѣе владѣша, а послѣдѣ самѣми владѣют; якоже и бысть: володѣютъ бо козары русьстии князи и до днешняго дне.</p>	<p>Ve onların dedikleri gibi de oldu lakin bu onlar öyle dedi diye değil, Yaradan böyle buyurdu diye oldu. Mısır Çarı Firavun'a da vakt-i zamanında böyle olmuştu. Musa'yı Firavun'un önüne getirdiklerinde de Firavun'un güngörmüş kimseleri şöyle demişti: "Bu, gün gelecek Mısır'a boyun eğdirecektir." Öyle de oldu. Mısırlılar, Musa'nın elinden kahr-u perişan oldular, Yahudiler ise evvel zamanda onların hizmetlerini görürlerdi. Evvel zamanlarda Mısırlılar onlara hükmederlerdi sonrasında ise Yahudiler onlara hükmeder oldu, aynı, Rus Knezlerinin bugün hâlâ Hazarlara hükmediyor oluşları gibi.</p>
---	---

Kronikte 8 kez tekrarlanan "Yeni İnsan" tabiri ise her seferinde Hristiyanlığı kabul etmiş insanlar için kullanılırken Knez Vladimir'in Hristiyanlığı kabulü sonrasında Rus insanı için kullanılmıştır. Kroniğin son edisyonlarında anlatı, Hristiyanlığın kabulü sonrası birleşen Rus knezlerinin, Kuman tehdidini ortadan kaldırmak için düzenledikleri 1111 yılı seferiyle tamamlanmakta olup buradaki Kutsal Kitap alıntısı da dikkatleri üzerine çekmektedir.

<p>В лѣто 6618. Идоша веснѣ на половицѣ Святѣполкъ, и Володимеръ, Давыдъ. И дошедше Воиня, воротилшася. (...) Се же бѣше не огонь, ни столпъ, но видѣ ангельскый: ангель бо сице являеться ово столпомъ огнемъ, ово же пламеномъ. Якоже рече Давидъ: «Творя ангелы своя духы и слугы</p>	<p>6618 (1110) yılı. Svyatopolk, Vladimir ve David, bahar mevsimi [boyunca] Kumanların üzerine yürüdü. Voin [Nehri'ne] dek gidip, sonrasında geriye döndüler. (...) Bu sütunun o ateşi [cehennemden] değildi, melekvari bir alametti bu. Zira melekler böyle görünürler, bazen ateş gibi parıldayan bir sütun ile bazen de doğrudan ateş halinde.</p>
--	---

<p>своя огнь пламянь, и слемн суть повеленьемъ Божымъ, аможе хоцеть Владыка, всихъ Творецъ, ангеломъ и человѣкомъ. Ангель бо приходитъ, кдѣ благая мѣста и молитвении домове, и ту показаютъ нѣчто мало видинья своего, ово бо огнемъ, ово столпомъ, ово инако, яко мощно зрѣти человѣкомъ, а не мощно бо зрѣти человѣкомъ естества ангельскаго видити, аще и Моиси великий не возможе видѣти ангельскаго естества: водяшетъ бо я во дне столпъ облаченъ, а в нощи столпъ огненъ, то се не столпъ водяше ихъ, но ангель Божий идяше предъ нимъ в нощи и во дне. Тако и се явленье которое показываше, емуже быти хотяше, еже бо и бысть на второе лѣто. Не сий ли ангель вожь бы на иноплеменники, супостать бысть, якоже рече: «Ангель предъ тобою предъидеть», и пакы: «Ангель твой буди с тобою?»</p>	<p>Zira her şeyin Sahibi ve Yaraticısı olan Yaradan, Davud'un dediği gibi "Meleklerini esintilere, hizmetkârlarını yanan ateşe büründürerek" onları nereye isterse ilahi takdiriyle oraya sevk eder. Melek[ler], uhrevi yerlere ve ibadet edilen hanelere uğrarlar. İnsanlar onları görsünler diye [zaman zaman] cisme bürünüp kendilerini gösterir gibi olurlar. Zira başka türlü insanlara melekleri kendi tabiatlarıyla görmek işi mümkün değildir. Koca Musa bile melekleri kendi tabiatlarıyla görememiştir. Bundan ötürü gündüzleyn bulutlardan oluşan bir sütun, geceleyn de ateş gibi parıldayan bir sütun ile yol göstermişlerdir ona. Fakat onlara (İsrailoğullarına) yol gösteren o sütunlar değildi, gece ve gündüz onların önünden yürüyen bir melekti. İşte [başımıza gelen] bu alamet de olacak bazı olayların habercisiydi ki ertesi yıl bu olaylar vaki de olmuştur. Öyle ki, "önünüzden bir melek gönderiyorum" ve yine "Meleğim sizinle olsun" sözlerinde denildiği gibi yabancı kabilelerin, düşmanlarımızın üzerine yürüyen [knezlerimize] rehberlik eden melek, yine o melek değil miydi?</p>
--	---

Mısır'dan Çıkış kitabına yapılan alıntıyla, Yahudilerin Musa Peygamber önderliğinde Kızıl Deniz'den geçişleri, Hristiyan dini sayesinde birleşen Rusların Kuman tehdidine son vermek için Don ve Voin Nehirleri boylarında Kuman yerleşimlerini ortadan kaldırmalarıyla karşılaştırılmıştır. Eserin kapanış paragrafını teşkil eden bu karşılaştırma, soru cümlesiyle sona ererek okurunu Rus tarihiyle Yahudi tarihinin benzerliği üzerinde düşünmeye sevk edecek bir edebi üslubla ka-

leme alınmıştır. Dolayısıyla *Geçmiş Yılların Hikayesi*'nin nihai versiyonunu, tarihi bir kaynak olmasının yanında dini öğretiye referans veren bir milli ideolojinin tezahürü olarak da değerlendirmek gerekir.

X. asrın son çeyreği itibariyle artık Hristiyan bir toplum olan Kiev merkezli Rus toplumunun, Yahudi kavmiyle kıyaslanarak Tanrı tarafından seçilmişliği vurgusunun, dönemin siyasi atmosferini bizim için anlaşılabilir kıldığı kanaatindeyim. Burada kastetmek istediğimiz mesele, XI. asır Rus siyasi elitinin en temel rakip devletlerinden olan Hazar Kağanlığı'na karşı bir meşruiyet kaynağı arayışında oluşudur. Bu arayışın haricinde, Kiev merkezli bu yeni siyasi Slav teşkilatının Hazar Kağanlığı'nın dağılışı sonrasında, siyasi eliti Musevi inancına mensup olan bu Türk devletinin Doğu Avrupa tarihinde oynadığı rolü üstlenmek niyetinde olduğu da söylenebilir. Bu kroniğin meta narrativinin, son haline kavuştuğu dönemin, XII. asrın ilk yarısına, yani Hazar Kağanlığı'nın artık Slav voyvodalarınca yıkıldığı tarih aralığına denk düşmesinin de bir tesadüf olmadığı kanaatindeyiz. Bu kroniğin yaptıkları eklemelerle ortak yazarları arasında yer alan yazmanlarından birinin Kiev Büyük Knezi II. Vladimir Monomah olduğu ve onun devrinde yapılan son edisyonun yine bu Büyük Knez tarafından sipariş edilmiş olduğunu hatırlatacak olursak, İlk Rus Kroniği'nin Nestor Nüshası'nda haiz olmayan tarihi ve ideolojik vurgunun da Rus siyasi elitinin yakın çevresinde bir süreç içerisinde geliştirildikten sonra editöryal bir müdahaleyle bu kroniğe aktarıldığı ifade olunabilir.

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA BESLENME ALIŞKANLIKLARI

Efe OKCU*

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş: İnsanoğlu, tarihin en eski devirlerinden itibaren hayatını idame ettirebilmek için nehir kıyılarına ya da akarsulara yakın yerleri yerleşim bölgesi olarak tercih etmiştir.¹ Şüphesiz ki bu olayın en büyük örneklerinden birisi de Dicle (*İdiglat*) ve Fırat (*Purattu*) Nehirleri arasında gelişen Mezopotamya medeniyetidir.² Bir yerleşim alanı olarak Mezopotamya adını ilk kez eski Yunan seyyahları ve tarihçileri kullanmışlardır. Kelimenin kökeni, “mesos” orta ve “potamos” ırmak sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır.³ Mezopotamya coğrafyasında, yaşanılan bölgenin getirmiş olduğu şartlar doğrultusunda tarımsal faaliyetler ile uğraşmaya başlanmıştır. Çeşitli ürünlerin ve baharatların harmanlanarak bir yemek haline getirilmesi de büyük bir olasılıkla Neolitik Çağ’ın başlarında meydana gelmiştir. Bu gelişmeler neticesinde de kendine özgü bir beslenme alışkanlığı ve damak tadı oluşturan toplulukların başında hiç şüphesiz ki Mezopotamyalılar önemli bir yere sahiptir. Eski Mezopotamya mutfağı ve beslenme alışkanlıkları hususunda önemli bilgiler elde edebileceğimiz üç adet çivi yazılı tablet bulunmaktadır. Bu tabletler Yale Üniversitesi koruması altında bulunduğundan dolayı “*Yale Culinary Tablets*” şeklinde ifade edilmektedir. Takribi bir şekilde M.Ö. 1700’lere tarihlenen bu tabletler Akad dilinde yazılmıştır.⁴

Tahıllar: Tahıllar, özellikle bunların içerisinde yer alan arpa ve buğday insanın evcilleştirdiği ilk bitkiler olarak kabul edilmektedir.⁵ Günümüz toplumlarının temellerinin atıldığı Mezopotamya bölgesinden çıkarılan çivi yazılı belgeler ve arkeolojik buluntularda Mezopotamya mutfağının temel besin maddelerinin tahıl ağırlıklı olduğu görülmektedir.⁶ Öyle ki, III. Ur Sülalesi Dönemine ait metinlerde de başlıca tüketilen tarla ürünleri arpa, buğday ve emmer buğdayı şeklinde ifade

edilmiştir.⁷ Çivi yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Mezopotamyalıların askerlere ve işçilere dağıttıkları ürünlerin arasında arpa ilk sırada yer almaktadır. Tayı listelerinde yaygın olarak dağıtılan arpa için de “*ŞE.BA*” terimi kullanılmıştır. Sumerlerde arpa ekiminin oldukça fazla olduğu, metinlerde kayıtlı arpa miktarlarının yüzlerce hatta binlerce litre olarak ifade edilmesinden anlaşılmaktadır. Arpa miktarının fazlalığından dolayı Sumer yerleşimlerinde tahıl tarımının yaygın olduğu ve tarla tarımına geçildiği kolaylıkla söylenebilir. Ayrıca, gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde bulunan arkeobotanik bulgular tahılların kıvartılarak ya da kavularak muhafaza edildiğini göstermektedir.⁸ Yeni Asur devrine ait metinlerde ise sıklıkla karşımıza çıkan Akadça *şe’um*/Sumerce *ŞE*: “arpa”, Akadça *uttatu*, Sumerce *ŞE.BAR*: “buğday/arpa” ve Akadça *hašlatu*, Sumerce *ŞE.HAŞ.LAT*: “Bulgur” ifadeleri; şahitler eşliğinde yapılan mukavelede arpanın ödünç verilmesi ve diğer bir metinde ise kralın ganimetleri arasında arpanın da kaydedilmiş olması bu toplumlarda arpanın tüketimini gözler önüne sermektedir.⁹ Metinlerde arpanın değerli ürünler arasında gösterilerek ödünç verilmesi ya da zenginlik ölçütü kabul edilmesi yani hazineden sayılması Mezopotamya toplumları nazarında tahıl grubu ve özellikle de arpaya verilen önemin farklı bir göstergesidir. Mevcut yazılı ve arkeolojik bilgilerden Mezopotamya toplumlarının tahılları işlemeye yönelik birtakım teknikler geliştirmiş oldukları da anlaşılmaktadır. Onlar, tahılları malt haline getirerek, değirmen taşıyla öğütüp bunun sonucunda irmik ve un elde etmişlerdir. Daha sonra ise bunları elekten geçirip kulanmak üzere inceltmişlerdir. Malttan elde edilen bira ise Mezopotamya’nın milli içkisi durumundadır.¹⁰ Mezopotamyalılar beslenme alışkanlıklarının ana maddesini oluşturan tahıllara farklı metotlar uygulayarak tahılın kabuklu halini süt ya

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, efeokcu98@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa 2019, s. 25.

² Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa 2012, s. 5, 29.

³ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

⁴ Jean Bottero, *Eski Yakınoğlu Sümer’den Kutsal Kitap’a*, (çev. Adan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 74, 75.

⁵ Ahmet Uhri, *Boğaz Derdi Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*, Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 33.

⁶ Esmâ Öz Kiriş, “Çiviyazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında Mezopotamya’da Kral Sofraları ve Şölenler”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 11, No. 1, 2016, s. 113-114.

⁷ Tom Bard Jones, “Ancient Mesopotamian Agriculture”, *Agricultural History*, Vol. 26, No. 2, 1952, s. 48.

⁸ Esmâ Öz Kiriş, “Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Sümer Mutfağına Genel Bir Bakış” *Ortadoğu’ya Bakış*, (ed. Victoria Bilge Yılmaz, Sayim Türkman), Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim ve Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., Ankara 2017, s. 2, 3.

⁹ Hanım Hande Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 34, 2018, s. 35.

¹⁰ Bira ile ilgili ayrıntılı bilgi ‘İçecekler’ başlığı altında verilecektir. Bkz. Bottero, *age*, 2005, s. 69, 70.

da suda pişmiş tahıl lapasından oluşan bir karışım ile karıştırıp çeşitli ekmecekler de üretmişlerdir.¹¹ Bununla birlikte, tahılları öğütürerek elde ettikleri unlardan bulamaç ve hamurlu yiyecekler yapmış; bunları ya hazırladıkları gibi kullanmışlar ya da kurutma veya mayalama teknikleriyle muhafaza edip ihtiyaçları doğrultusunda tüketmişlerdir.¹²

Ekmek yapabilmek için un, akdarı, gernik, arpa ve nohut unu kullanılarak hamur hazırlanmıştır. Daha sonra ise hamurun içerisine yağ, fındık, fıstık ve tatlandırıcılar eklenerek farklı lezzetler elde edilmiştir.¹³ Hazırlanan ekmeğin pişirilmesi için de kilden yapılan silindirik biçimli mutfak gereçlerinden yararlanılmıştır. *Tinnuru* adını verdikleri kilden yapılmış silindirik formlar iyice ısıtıldıktan sonra bunların iç yüzlerine hamur bezeleri yapıştırılarak pişmesi sağlanmıştır. Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi'nde *tannur* (*tandır*) adıyla hala kullanılan fırının kökeninin Mezopotamya toplumlarının kullandığı *tinnuru*'dan geldiğini söylemek kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan, M.Ö. 3. binyılın başlarında Mezopotamya toplumları mayalanmış hamuru ve ekmeği daha yavaş pişirebilmek için nemli bir ortamda yemeklerin pişerken çıkardığı buharı kullanarak "*Kubbeli Fırınları*" icat etmişlerdir.¹⁴ Farklı birçok ekmecek türü arasında kabarmış ekmecek elde edebilmek için de ekşimeyi sağlayan tek hücreli yaban mantarları, ekşi hamur veya bira köpüğü maya olarak kullanılmıştır. Üzerinde çeşitli hayvan figürlerinden doğurgan çıplaklara kadar birçok türün bulunduğu kalıplar sayesinde hayvan motifli baskılı ekmecek yapıyor veya her kalıptan farklı tava ekmecekleri elde ediliyordu.¹⁵ Mezopotamyalıların ekmeği yaparken unun içerisine çeşitli katkıları ilave etmeleri, daha hızlı kabarması için farklı teknikler uygulamaları ve pişirme esnasında kullanılan araç-gereçler konusunda da yenilikçi davranmaları bu toplumların yaşam biçimlerinde ekmeğin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Halk sofralarında pek fazla rastlanılmayan ancak kraliyet sofralarında sunulan yemekler arasında olduğu düşünülen ve "*GUG*" adı verilen pastanın ise daha kaliteli un ve yağdan yapılan bir kek türü olduğu düşünülmektedir.¹⁶

Hayvansal Gıdalar: Mezopotamya mutfağında hayvansal gıdaların tüketiminde ilk sıralarda besi hayvanları ve balık yer almaktadır. Özellikle bu hayvanlar arasında koyun fazlasıyla önemli bir yere sahiptir. Sumer çivi yazılı tabletlerinde 200

kadar koyun türünün olduğu gerçeği bu bilgiyi kanıtlar nite-liktedir.¹⁷ Bunlara ek olarak, keçi ve domuz, etinden yararlanılması için beslenen hayvanlar arasında bulunmaktadır. Mezopotamyalıların sığıra dini bir anlam atfederek yalnızca kurban ritüellerinde kullandıkları düşünülmektedir. Fakat seçkin ve soylu kişilerin tanrılara sunu olarak kullanılan bu sığırlardan tatmış olmaları olasıdır.¹⁸ Evcilleştirdiklerine dair bir kanıtın bulunmadığı geyik, antilop, ceylan ve düz boynuzlu Afrika ceylanı gibi av için kullanılan hayvanların etleri ise zenginler tarafından tüketilmiştir.¹⁹ Çivi yazılı tabletlerde Sumerce *UZU*, Akadça *şiru* şeklinde anlatılan etin, Yeni Asur devrine ait tabletlerde *silqu*: "pişmiş et", *midlu*: "tuzlanmış/salamura edilmiş et", *şumû*: "kızarmış et", *salqu*: "haşlanmış et" şeklinde ifade edildiği görülmektedir.²⁰ Yeni Babil dönemine ait Warka'da bulunan bir belgeden ulaştığımız tarife göre ise kavrulmuş hardal ve karanfil gibi çeşitli baharatlar suda kaynatılıyor ve içerisine iki ölçek (*şeşel*) salatalık eklenerek *SILÀ* adı verilen bir karışım elde ediliyordu. Daha sonra da bu karışım kurutulan çiğ etin içerisine doldurularak tüketiliyordu. Bu da bizlere o dönem içerisinde hayli baharatlı yemeklerin yenildiği ve etin kurutulduktan sonra içerisinin değişik sebzeler ile doldurularak detaylı bir yemek oluşturulduğunu göstermektedir.²¹ Öte yandan, hicivsel kısa bir çivi yazılı metinden yola çıkarak Mezopotamyalıların bir çeşit kıyma diyebileceğimiz ürünle hayvan bağırsaklarını doldurmayı bildiklerini söyleyebiliriz. Bu antik çağ insanların sosisin ilk formunu elde etmiş olmaları da muhtemeldir.²²

Sumerlerin mutfağında başı çeken koyun ve sığır eti olmasına rağmen kümes hayvanlarının da tüketildiğine dair bazı kayıtlar mevcuttur. Çeşitli türden ve birbirinden farklı koyunların yetiştirildiğine dair bilgiler "*hubullu*" tablet serilerinden öğrenilmektedir. Sumerlerin eti, derisi ve hatta yağından faydalandıkları hayvanlar arasında domuzun da mühim bir yeri vardır. III. Ur döneminde özellikle Garšana civarında ele geçen tabletler domuzlar ile ilgili bilgiler içermektedir.²³ Mezopotamya coğrafyasında sıkça rastlanılan birçok yaban kuşunun avlandığı ve sofralarda tüketildiği de bilinmektedir.²⁴ Genellikle tercih edilen ürünler arasında yumurta başta olmak üzere kümes hayvanlarından elde edilen gıdalar da Mezopotamya toplumlarının tükettiği yiyecekler arasında yer almaktadır. Fakat bu ürünler Sumerlere ait metinlerde sık geçmemektedir. Bunun sebebi ise Henri Limet'e göre kuşların ve

¹¹ Phyllis Pray Bober, *Antikçağ ve Ortaçağ'da Sanat, Kültür ve Mutfak*, (çev. Ülkün Tansel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 94, 96.

¹² Bottero, *age*, 2005, s. 70.

¹³ Bober, *age*, 2014, s. 96.

¹⁴ Bottero, *age*, 2005, s. 70.

¹⁵ Bober, *age*, 2014, s. 96.

¹⁶ Eren Yalçın, Melek Yaman, "Yazılı Kaynaklara Göre Sümer Mutfağının Günümüze Yansımaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 67, 2019, s. 539.

¹⁷ Yüksel Arslantaş, "Mezopotamya'nın Faunası ve Florası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elazığ, 29-31, Mayıs, 2009, s. 410.

¹⁸ Ali Güveloğlu, "Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı", Cahit Günbattı'ya Armağan Kitabı, (ed. İfran Albayrak, Hakan Erol, Murat Çayır), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2015, s. 121.

¹⁹ Bober, *age*, 2014, s. 98.

²⁰ Duymuş Floriotti, *agm*, 2018, s. 33, 34.

²¹ Rosemary Ellison, "Methods of Food Preparation in Mesopotamia (c. 3000-600 BC)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1984, Vol. 27, No. 1, s. 95.

²² Jean Bottero, "The Cuisine of Ancient Mesopotamia", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 48, No. 1, 1985, s. 37.

²³ Öz Kiriş, "Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Sümer Mutfağına Genel Bir Bakış", 2017, s. 8, 9.

²⁴ Güveloğlu, *agm*, 2015, s. 121.

kümes hayvanlarının saray veya tapınak kontrolünde olmasındır.²⁵

Mezopotamya toplumları Dicle ve Fırat Nehirlerinin sularının geçtiği kanallarda ve haliçlerde yaşayan başta sazan balığı olmak üzere farklı birçok balık türünü bilmekteydiler. Balıkçılar genellikle avlamak istedikleri balığın boyutuna ve kilosuna göre farklılık gösterecek şekilde ağ, mızrak ya da zıpkın benzeri araç-gereçler kullanıyorlardı.²⁶ Avlanan balıklara isim verilirken de onlara benzeyen bir hayvan adını -domuz balığı, kuzu balığı, rahibe balığı, kırlangıç balığı vs.- kullandıkları görülmektedir. Öte yandan bu antik çağ insanları tatlı ve tuzlu su balıklarına ek olarak kaplumbağa ve kabuklu deniz ürünlerini de tüketiyorlardı.²⁷ Mezopotamyalıların sahip olduğu büyük tapınaklara hizmet veren balıkçılar da bulunmaktadır. Burada çalışan balıkçılar tapınağın istediği türde ve ihtiyacına göre balığı tapınak için hazırlıyorlardı. İstenilen balıkların az rastlanılan türlerinin sayısı belirtilirken sıradan ve ulaşılabilir balık türleri sepetler dolusu teslim ediliyordu.²⁸ Et ve balıkların saklanması konusuna değinmek gerekirse burada yaşayan toplumların bu ürünleri füme haline getirmeyi öğrendikleri söylenebilir. En azından onları tuz içerisinde koruyarak bozulmasını önledikleri bilinmektedir. Bunun yanında bazı balıkları yağ içerisinde saklayarak kokmasını engelliyorlardı. Mezopotamyalılar bu yiyecekleri tüketirken ise *shiqu* olarak adlandırdıkları bir salamura yapıyorlar bunu ya doğrudan yiyorlar ya da balık, kabuklu hayvan veya çekirge turşusuyla birlikte tüketiyorlardı.²⁹ Hayvansal ürünler içerisinde Mezopotamyalıların tükettiği diğer bir ürün ise, peynir ve onun ham maddesini oluşturan süttür. Bottero, incelemiş olduğu çivi yazılı tabletlerden yola çıkarak burada yaşayan insanların yaklaşık 15-20 çeşit “peynir” türünü bildiklerinden bahsetmektedir. Mezopotamyalıların ekşimiş süt elde etmek ve mayalı bir peynir hazırlayabilmek için laktik fermantasyon yöntemlerini bildikleri de söylenebilir.³⁰

Sebzeler, Meyveler ve Tatlandırıcılar: Mezopotamya’da yemeklerin temelini oluşturan sebzeler sarımsak, pırasa ve soğan üçlüsüdür. Ayrıca, baklagillerden acıbakla, mercimek, burçak, bezelye, nohut ve bakla Neolitik Çağ’dan itibaren tüketilen yiyecekler arasında yer almaktadır. Yapraklı sebzelerden ise yeşil salata, lahana, tere, hıyar ve diğer kabakgiller de yiyecek malzemeler arasında geçmektedir.³¹ Tarımsal üretim açısından zengin bir coğrafyada bulunan bu toplumların ye-

meklerinde genellikle sebzeler, çiçek soğanları ve çeşitli mantarlar da bulunmaktadır. Çorbalarda kullanıldığı düşünülen marul, lahana, turp, salatalık, pancar, havuç, fasulye ve bezelye gibi sebzeler de bu antik çağ insanının sofralarında tüketilen besin maddeleri arasında kendine yer bulmaktadır.³² Günümüzde çoğu yemeğin vazgeçilmez unsuru olan soğan, Mezopotamya coğrafyasında da şüphesiz en çok tüketilen sebzeler arasında bulunmakta olup pek çok isimlendirmeye türlerinin bolluğuna dikkat çekilmiştir.³³

Mezopotamya coğrafyasının sahip olduğu iklim şartlarından dolayı en çok yetiştirilen meyve hurmadır. Öyle ki, Proto-Fıratlılardan beri hurma yetiştiriciliğinin yapıldığı görülmektedir. Çünkü *sulumb*: hurma, *uhin*: yaş hurma, *nimbar*: hurma ağacı, *nukarib*: hurma bahçivamı olmak üzere hurmacılıkla ilgili terimler Proto-Fıratça kökenli kelimelerdir.³⁴ Mezopotamyalılar yaşadıkları verimli topraklardan yararlanarak elma, kayısı, incir, kiraz, karpuz, armut, ayva, erik ve nar gibi meyveleri hem üretmiş hem de tüketmişlerdir.³⁵ Bu meyvelerin muhafaza edilme biçimlerine de tabiri caizse kafa yoran Mezopotamyalılar, bazı meyveleri bal içerisine bazılarını ise yağ içerisine koyarak korumayı biliyorlardı.³⁶ Mezopotamya toplumlarında hurma pekmezi tatlandırıcı olarak kullanılan ürünlerin başında yer almaktadır. Dışalım belgelerinde de anlaşılacağı üzere çevre bölgelerden çömlekler dolusu balın (Sum. *LAL/ LAL-MEŞ*; Akd. *dišpu*) satın alındığı öğrenilmektedir.³⁷ Büyük bir ihtimalle *LAL* kelimesi kökeni tam anlamıyla belli olmayan yalnızca balı değil genel anlamda tatlandırıcıları ifade etmek için kullanılan bir terimdir.³⁸ Ayrıca, Mezopotamyalılar farklı coğrafyalardan getirilen çeşitli ballar için “dağ balı”, “kara bal”, “kızıl, kırmızı bal” ve “beyaz bal” şeklinde ifadeler de kullanmışlardır.³⁹ Tatlandırıcı elde edebilmek için çeşitli meyvelerin sularını da kullanan eski Mezopotamyalılar şekerin insan vücudu üzerinde enerjiyi sağlayan bir gıda olduğunu biliyorlardı. Görüldüğü üzere burada yaşamış toplumlar vücudun bu enerji isteğini doğal yollardan karşılamışlardır.⁴⁰

Baharatlar ve Yağlar: Günümüzde neredeyse her yemeğin içerisinde yer alan tuzun (Sum. *MUN*; Akd. *tabtu*) Mezopotamya mutfağında da kullanıldığını görmekteyiz. Sumerlere ait çivi yazılı metinlerde baharatlar ile özdeşleşerek kullanılan tuzun ortalama günlük kullanımının 12-15 gr. arasında olduğu düşünülmektedir.⁴¹ Eski Mezopotamyalılar hazırladıkları yemekler içerisinde katık olarak kullandıkları baharatları

²⁵ Öz Kiriş, “Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Sümer Mutfığına Genel Bir Bakış”, 2017, s. 13.

²⁶ Stephan Bertman, Handbook to Life in Ancient Mesopotamia, Facts on File, New York 2003, s. 247.

²⁷ Bottero, *agm*, 1985, s. 37.

²⁸ Suzan Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 17, 2014, s. 9.

²⁹ Bottero, *age*, 2004, s. 69.

³⁰ Bottero, *age*, 2004, s. 69, 71.

³¹ Bober, *age*, 2014, s. 99.

³² Güveloğlu, *agm*, 2015, s. 121.

³³ Öz Kiriş, “Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Sümer Mutfığına Genel Bir Bakış”, 2017, s. 6.

³⁴ Benno, Landsberger, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, 1994, s. 426.

³⁵ Güveloğlu, *agm*, 2015, s. 122.

³⁶ Bottero, *age*, 2005, s. 69.

³⁷ Bober, *age*, 2014, s. 91, 92.

³⁸ Rosemary Elisson, *agm*, 1984, s. 94.

³⁹ Öz Kiriş, “Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Sümer Mutfığına Genel Bir Bakış”, 2017, s. 6.

⁴⁰ Güveloğlu, *agm*, 2015, s. 122.

⁴¹ E. Yalçın, M. Yaman, *agm*, 2019, s. 537.

çeşitlerine göre ayırmışlardır. Çivi yazılı tabletlerde de gördüğümüz üzere hazırlanan yemeklere farklı lezzetler katması için kullanılan baharatlar arasında kişniş, kimyon, nane, kakule, ardıç üzümü, çemen otu ve hardal bulunmaktadır. Bahsetmiş olduğumuz baharat çeşitlerine ek olarak günümüzde hem Arap hem de Hint mutfaklarında *hing* adıyla kullanılan ve maydonozgillerden bir bitkinin sakızı olan şeytanteresi de (asafetida) kullanılmaktadır. Yemek tariflerine bakıldığı takdirde bir yemeği oluşturan ürünler arasında dört baharatın birden yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca, baharatlarla birlikte bütünlüyci olarak acı badem, nar suyu, dut ya da hurma pekmezi ve sedefotu gibi farklı otlarla yemek senkronize bir şekilde hazırlanmaktaydı.⁴²

İnsanoğlunun sağlığı ve beslenmesi açısından önemli bir yere sahip olan yağların Mezopotamya’da tüketim koşullarına değinecek olursak bu antik çağ insanların hem hayvansal hem de bitkisel yağları birlikte kullanmış olduklarını söyleyebiliriz. Bu coğrafyada sıcak ortamdan dolayı uzun süre dayanamayacak olan tereyağını eritip çöktürerek sıcak iklime dayanıklı olan sadeyağa dönüştürerek kullanıldığı bilinmektedir. Öte yandan, bitkisel yağ elde etmek için keten otu, keten tohumu ve yalancı safrandan yararlanılmıştır.⁴³ İnsanlığın ilk evcilleştirdiği bitkilerden olan susamdan elde edilen yağ M.Ö. 2. binyıldan itibaren Mezopotamya coğrafyasında yaygın olarak üretilmiş ve kullanılmıştır. Sumerlere ait çivi yazılı tabletlerde kesin olmamakla birlikte “*še-gis-i*” kelimesinin susam, “*i-gis*” kelimesinin ise susam yağı için kullanıldığı düşünülmektedir. Tam olarak susam anlamına geldiğini bildiğimiz kelime ise Akadça yazılmış metinlerde geçen “*šamaššammu*” ifadesidir.⁴⁴ Mezopotamya toplumlarında zeytinyağı genellikle bölgenin daha kuzeybatısında bulunan ve Neolitik Çağ’da evcilleştirilmiş zeytinden elde ediliyordu.⁴⁵ Zeytinyağı ilk başlarda sadece aydınlatma amacıyla kandil yapımında kullanılıyorken ilerleyen süreç içerisinde yemeklerde de kullanılmaya başlanmıştır. Çivi yazısının icadından itibaren zeytin ve zeytinyağına ait birçok kayıt elimize kadar ulaşmıştır. Akad belgelerinde, zeytin kelimesinin Akadcada “*zeirtum/zertum*” olarak geçmesi de bunu açıklar niteliktedir.⁴⁶ İçecekler: Eski Mezopotamya coğrafyasının tek başat tarım ürünü olan tahılın nemli koşullar sonucunda ekşiyerek insanın ruhuna neşe katan bir nesneye dönüşmesi bu toplumların “milli içki” olarak nitelendirdikleri birayı ortaya çıkarmıştır. Bu coğrafyada en çok tüketilen ve popüler içki olan biranın tam anlamıyla nasıl yapıldığı aydınlatılamamıştır. Büyük olasılıkla biranın yapımı çimlendirilmiş arpadan elde edilen tahıl maltı ile ilişkilidir. Sumerlerde bira yapımında görevli

olan *Ninskasi* adında bir tanrıça bulunmaktadır. Bu isim görünüşe göre mesleğiyle pek alakalı olarak “ağzı dolduran hanımefendi” anlamına gelmektedir. Ninskasi’nin doğuşu “köpüklü tatlı sudan” olmuşsa da onun ilk aşkı hiç şüphesiz ki bira idi. Bu tanrıçayı övmek adına yazılan bir ilahide biranın içerisine mayalanmayı hızlandırmak için çeşitli güzel kokulu bitkiler ve tatlandırıcı olarak bal -büyük olasılıkla hurma pekmezine bu ismi vermişlerdir.- ilave ediyorlardı. Buna ek olarak söz etmiş olduğumuz ilahiden bira yapımının bir kadın uğraşı olduğu kanısı çıkarılabilmektedir.⁴⁷ Bir meyhanenin açılışı için bestelendiği düşünülen ve Mezopotamya toplumlarına ait bilinen tek şarkı örneği olarak karşımıza çıkan “içki şarkısı” biraya ithafen yazılmıştır. Bahsedilen şarkının son mısraları şu şekildedir: “*Söyleyeyim meyhaneciye, sakiye / Sırayla herkese bolca bira versin! / Bu ne mutluluktur, bu ne zevktir / İçmek onu tadına vara vara! / Bu güzel içkiyi içmek doyasıya / Sevinç ve mutlulukla!*”⁴⁸ Sumer çivi yazılı belgelerinde *KAŠ/KAŠ.ŠE*; Akad belgelerinde ise *šiqaru*⁴⁹ şeklinde ifade edilen biranın “koyu bira”, “açık bira”, “kızıl bira”, “beyaz bira”, “kokulu bira”, “balla tatlandırılmış bira”, “sulandırılmış bira” ve “katı bira” gibi pek çok çeşidinin olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Bahsetmiş olduğumuz bu bira çeşitlerine ek olarak Yeni Asur dönemine ait kayıtlarda bira ile ilgili olarak *hammurtu*: “bir bira çeşidi”, *alappanu*: “tatlı bira”, *anamu*: “bir bira çeşidi”, *billatu*: “ikinci kalite bira”, *mihhu*: “bir çeşit bira” gibi farklı birçok terimin yer aldığını görmekteyiz.⁵¹ Tarihteki ilk yazılı belgelere Mezopotamya toplumları sayesinde ulaşabildiğimizden dolayı biranın nasıl tüketildiğine dair bilgileri de onlardan öğrenmekteyiz. Bira içenlerin tasvir edildiği çizimleri göz önünde bulundurursak genellikle bir kamış yardımıyla içildiğini söylenebilir. Bunun en temel sebebi ise üretilen biranın içerisinde haddinden fazla posa, saman ve kılçık kalıntılarının bulunmasıdır. Bundan dolayıdır ki, filtreden geçmemiş yani süzülmemiş biranın içerisinde midede hazmedilmesi zor olan maddeler yer alıyordu. Eski Mezopotamya silindir mühürlerinden gördüğümüz gibi bunların mideye gitmesini engellemek için bira tüketimi sırasında uçları süzgeçli kamışlar kullanılıyordu. Bu kamışlar sayesinde birçok kişi aynı kaptan kamışlarla bira içebiliyordu.⁵² Mezopotamyalıların tükettiği diğer bir içecek ise genellikle toplum nezdinde soylu olarak kabul edilen insanların içebildiği şarap idi. Bu coğrafyada her ne kadar milli içki olarak bira kabul edilse de içecekler arasında şarabında önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. M.Ö. 2. binyılda bağcılık Yukarı Mezopotamya’ya ve Akdeniz’in doğusuna yerleşmiş vaziyettedir. Özellikle Fırat Nehri üzerinde bulunan Mari yerleşmesine ait

⁴² Bober, *age*, 2014, s. 100, 101.

⁴³ Güveloğlu, *agm*, 2015, s. 121.

⁴⁴ Uhri, *age*, 2011, s. 366.

⁴⁵ Bober, *age*, 2014, s. 104.

⁴⁶ Uhri, *age*, 2011, s. 401.

⁴⁷ Samuel Noah Kramer, *Sümerler Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, (çev. Özcan Buze), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 150, 151.

⁴⁸ Bottero, *age*, 2005, s. 90.

⁴⁹ Ahmet Ünal, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarında Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 158.

⁵⁰ Bottero, *age*, 2005, s. 90.

⁵¹ Duymuş Florioti, *agm*, 2018, s. 38.

⁵² Ünal, *age*, 2007, s. 160-162.

arşiv kayıtlarında batı ve kuzey bölgelerden dışarıyla sağlanan şarapların yeniden dağıtıldığına dair bilgiler elimize ulaşmıştır.⁵³ Eski Mezopotamya’da şarap Sumerce *GEŠTIN*, Akadça *karānum* şeklinde ifade edilmiş olup bazı metinlerde şarabın *miz’u* ve *habburu* gibi farklı terimlerle ifade edildiği de görülmektedir. Çivi yazılı kayıtlarda “şarap evi” anlamına gelen *È.GEŠTIN* ibaresinin bulunması günümüzde olduğu gibi bu dönemde yaşayan antik çağ insanının sahip olduğu koşullarda dahi bir mahzen anlayışını benimsediklerinin göstergesidir. Ayrıca, Asur kayıtlarında saray mutfağında şarap üretimi konusunda görev yapan *rab karāni/rab kūtāti* adıyla anılıp “şarapçı başı” anlamına gelen bir meslek grubunun varlığından söz edilmektedir.⁵⁴ Daha önce ‘Hayvansal Gıdalar’ başlığı altında bahsetmiş olduğumuz süt, Akadça *šizbu* şeklinde ifade edilmesine ek olarak, Yeni Asur devrine ait metinlerde “*emmek*” anlamında da kullanılmıştır. Sözü edilen bu terimin özellikle “süt emen bebeği/çocuğu” ifade ettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁵⁵ Ayrıca, tanrılara sunulan kurbanlar arasında da süttten bahsedilmektedir. Örneğin Gök-yüzü ile ilişkilendirilen ve Mezopotamya tanrı panteonunda en eski yere sahip olan Tanrı An’a sunulan içecekler sekiz çeşit idi. Bu içecekler tanrıya on sekiz altın kapla sunulurdu. Sabahları takdim edilenler arasında bir mermer kap içerisinde süt ve günlük otuz ekmeğin yer almaktadır.⁵⁶

Pişirme Teknikleri, Kullanılan Materyaller ve Mutfak Personelleri: Eski Mezopotamyalılar ateşi kullanmaya başladıkları andan itibaren ondan iyi bir şekilde istifade etmişlerdir. Besinlerin tüketilebilecek hale gelmesini sağlarken basitçe sadece aleve ya da köze tutmamış aksine daha meşakkatli ve uğraş verici işlemlere tabii tutarak ateşi sofistike kullanmışlardır. Daha sonra ise yemeğin ısısını ayarlamak için sıcak kül veya köz üzerine yerleştirilen çömlek kırıkları gibi ara malzemelerden faydalanmışlardır. Yemek tariflerinde karşımıza çıkan sıvı ortamda dolaysız bir biçimde pişirilen yemeklerin kesin olmamak kaydıyla yağ veya genellikle su kullanılarak farklı pişirme kaplarında yapıldığı görülmektedir. Bu tür pişirme tekniklerini icra edebilmek adına bu coğrafyanın insanı başlıca iki tür kap kullanmıştır. İlk kap örneği, büyük bir ihtimalle fazla miktarda su ile yemeği kaynatarak pişirmek için kullanılan ve tercihen seramikten yapılan *dıqaru* adı verilen bir tür “tencere” idi. Diğeri ise yiyeceği az suyla ve kısık ateşte pişirmek için kullanılan bronz madenin işlenmesiyle oluşturulan *ruqqu* adı verilen bir tür “kazan” göreviyle kullanılan pişirme kabıydı.⁵⁷ Eski Mezopotamyalıların ateşi etkin bir biçimde kullanmalarına paralel olarak gelişen yemeklerinde çeşitli araç-gereçlerden yararlanmaları ve farklı pişirme metotları geliştirmeleri bu antik çağ toplumunun zengin bir mutfak

kültürü başta olmak üzere etkin bir beslenme alışkanlığı oluşturmasını sağlayan en önemli etkenlerin başında yer almaktadır. Yemeklerin yapılışı ve kullanılan materyallere değindikten sonra bir yemeği adeta sanat eseri gibi işleyen ustaların isimlendirilmesinden bahsetmeliyiz. Elbette ki sanat eseri olarak bahsetmemizin bir sebebi var: Mezopotamyalıların bir yemeği hazırlarken tüm koşulları göz önünde bulundurarak ona estetik bir değer katma uğraşı içerisinde oldukları aşikârdır. Bundan dolayıdır ki Akadça *mubannû*, “güzelleştirici” adını verdikleri bir mutfak sorumlusu bulunmaktaydı. Sümerlerde ise özgün olan *muḫaldim* adının *nuḫatimmi* olarak Akadçalaştırılmış bir ifadeyle net bir şekilde kestirememize rağmen aşçıbaşını ifade ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁸ Yeni Asur sarayında ise yeme-içmeden sorumlu mutfak çalışanları olarak düşünebileceğimiz: *Rab muḫatimmu*: baş aşçı, *Rab karkadinni*: baş pastacı, *Rab āpie*: baş fırıncı/ekmekçi, *Rab sirāsê*: baş biracı, *Rab şāḫiti*: baş yağ yapıcı, *Rab šamni*: baş yağcı, *Rab karāni*: baş şarapçı, *Rab zamri*: baş meyveci, *Rab raqqūti*: baş baharatçı, *Rab karmi / Rab karmāni*: baş tahılçı unvanlarına sahip bir zümre bulunmaktadır.⁵⁹

Sonuç: Mezopotamyalıların beslenme alışkanlıklarında tahıllar önemli bir yere sahiptir. Özellikle de arpa ve buğday insanlığın evcilleştirdiği ilk bitkiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulgular, Mezopotamyalıların tahılları işlemeye yönelik teknikler geliştirmiş olduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Bu tekniklerin kullanılmasıyla beraber ortaya çıkarılan ekmeğin de coğrafyanın insanı tarafından birçok çeşidi yapılarak tüketilmiştir. İnsanın protein ihtiyacının yapı taşı olan hayvansal gıdalardan da koyun, sığır ve kümes hayvanları tüketilen besinler arasında bulunmaktadır. Tarımsal üretimin yaygın bir şekilde yapıldığı Mezopotamya bölgesinde sarımsak, pırasa ve soğan üçlüsü yapılan çoğu yemekte kullanılmakta olup bunlara ek olarak, pek çok sebzenin çeşitli türlerinin de yetiştirildiği aşikârdır. Hazırlanan yemeklere lezzet katması için de kimyon, kişniş, kakule, ardiç üzümü, çemenotu ve hardal gibi baharatlar kullanılmakta idi. Yapılan bu yemeklerin muhafaza edilmesi mevzu bahis olduğu zaman da coğrafyanın insanının ürünleri hemen tüketmediği takdirde çeşitli teknikler neticesinde salamura ederek bozulmasını engellemeye yönelik yöntemler geliştirmiş olduğu bilinmektedir. Öte yandan, Mezopotamyalıların milli içkisi konumunda bulunan biranın insanlara keyif veren bir içecek olarak sıklıkla tüketildiği çivi yazılı kaynaklardan öğrenilmektedir. Eskiçağlardan itibaren değerli içkiler arasında yer alan şarap da bu coğrafyada önemli bir yere sahiptir. Mezopotamya toplumları, yemek pişirme hususu üzerinde de ciddi bir şekilde durarak bu işi ehli

⁵³ Bober, *age*, 2014, s. 92.

⁵⁴ Duymuş Florioti, *agm*, 2018, s. 39.

⁵⁵ Duymuş Florioti, *agm*, 2018, s. 37.

⁵⁶ Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, 2014, s. 5.

⁵⁷ Bottero, *age*, 2005, s. 70.

⁵⁸ Bottero, *age*, 2005, s. 72.

⁵⁹ Duymuş Florioti, *agm*, s. 30.

olan ustalara yani aşçılara bırakmışlardır. Bu mutfak personellerinin görevlerini icra ediyorken farklı pişirme materyalleri ve teknikleri kullanarak baharatlarla birlikte bir sanat eseri niteliği taşıyan ürünler hazırladıkları ortadadır. Mezopotamyalıların, dönemin şartları içerisinde yiyecek ve içecek alanında muhteşem bir gelişim gösterdikleri gibi günümüz toplumlarının beslenme alışkanlıklarını doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkiledikleri görülmektedir.

*

Amforalar, Bodrum Kalesi Müzesi (N. Aygün Arşivi)

Tahıl, zeytinyağı ve muhtelif içecekler gibi gıdaların saklanması veya taşınması için daha ziyade amfora adı ile bilinen çömlekler kullanılmaktaydı. Amfora Çeşitleri:

Sivri Dipli Amfora: Genelde ticaret için kullanılan amfora tipidir. Sivri dipli olması sayesinde taşıma araçlarında yer-mekan tasarrufu sağlamıştır. Nolan Amforası: Dışa açılan bir ağız kısmı ve yukarı uzayan kulpları ile karakteristiktir. Nikothenes Amforası: Nikosthenes tarafından 530 tarihinde üretilmeye başlanan bu amfora türü esas olarak

Etrüsk kökenlidir ve oradan ticaret vasıtasıyla Yunanlar tarafından tanınmış ve sevilmiştir. Dışa açılan çok belirgin bir ağız ve geniş kulpları bulunur ayrıca kaidesi dışa açılır. Ayla-Axum amforaları ise antik Kızıldeniz ticaretinde kullanılmış olup Etiyopya kökenli olduğu bilinmektedir.

Etrüsk kökenlidir ve oradan ticaret vasıtasıyla Yunanlar tarafından tanınmış ve sevilmiştir. Dışa açılan çok belirgin bir ağız ve geniş kulpları bulunur ayrıca kaidesi dışa açılır. Ayla-Axum amforaları ise antik Kızıldeniz ticaretinde kullanılmış olup Etiyopya kökenli olduğu bilinmektedir.

Etrüsk kökenlidir ve oradan ticaret vasıtasıyla Yunanlar tarafından tanınmış ve sevilmiştir. Dışa açılan çok belirgin bir ağız ve geniş kulpları bulunur ayrıca kaidesi dışa açılır. Ayla-Axum amforaları ise antik Kızıldeniz ticaretinde kullanılmış olup Etiyopya kökenli olduğu bilinmektedir.

20. YÜZYILDA ALTERNATİF BİR ASKERÎ KUVVET: HİTLERJUGEND TEŞKİLATI

Zeynep ERBAŞ*

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Savaş organizasyonunun bünyesinde barındırdığı anarşizm ve dinamizm, kendi içerisinde doğal bir evrim sirkülasyonunu meydana getirmiştir. Harp türlerinin doğurganlığı, talimnameler ile sınırları çizilemeyen, mütevazı sayılamayacak adaptasyon ve kurgulama yeteneğine dayanmıştır. Mevcut dönemin politik, iktisadi, teknoloji ve dini gelişmeleri, harbin yeni bir kimlik kazanmasında itici bir güç olmuştur. İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) dönemine kadar siper harbi, savaş ve muharebelerin geleneksel biçimi olmuş; aynı zamanda ordu ve sivil arasında bariz bir sınır oluşturarak sivil yerleşim alanlarından uzak kalınmıştır. Durağan, uzun zamanlı ve birey bazlı yapısının savaşın dinamik yapısını karşılamadığı, teknolojinin orduya entegre edilmesiyle yaşanan teknik devrim ile anlaşılmalıdır. Askerî teknik devrim, savaş endüstrisini beslemiş; savaş endüstrisi ise iktidar ve asker kanallarının ego dürtüsünü besleyerek militarizmi silah sistemlerine kategorize etmiştir.

Topyekün ve hegemonik savaş stratejilerinin hâkim olduğu 20. yüzyıl harp modeli, beraberinde mekanize ordu anlayışını getirmiştir. İki dünya savaşı arası dönemde etkinliğini arttıran savaş endüstrisinin ürünleri, yalnızca askerler tarafından kullanılması amacıyla değil sivilin de kullanımı için üretilmiştir. Bunun nedeni, savaş eyleminin arazisi kırsal bölgeden yerleşim alanlarına doğru genişlemesi ve insan gücüne ihtiyacın artmış olmasıydı. Bu insan gücünün hem mental hem fiziksel olarak her türlü savaş koşullarına hazır olması gerekiyordu. Psikolojik kazanımı eksik bir iradenin, sıcak temas anında beklenen performansı göstermesi oransal olarak düşüktür. Bu nedenle militarist eğitimde ilk öğretilen şey psikoloji ve askerî motivasyon değeridir. Ordu kavramıyla bağdaşmış olan biz duygusunu kazanmış bir askerinin devleti ve ailesi (ast ve üst personeller) için yapacağı ilk şey feda dürtüsüyle hareket etmektir. Fedakârlık dürtüsü ve bizin oluşturduğu aidiyet bağı ile öğrenilen eğitimler, bireyin muharebe esnasında ve sonrasında tek başına bir askerî kuvveti karşılayacağı iradeyi ortaya çıkartmaktadır. İktidar ve karargâh arasındaki ilişki, bu ince ayrıntı üzerine kurulmuştur.

Adolf Hitler tarafından İkinci Dünya Savaşı'nın tetiklenmesi, silahlanma yarışı kadar askerî eğitim programlarını da etkilemiştir. Dönemin yeni teknolojileri arasında gösterilen tank, bombardıman uçakları, denizaltı gibi platformların kullanımı için Versailles Antlaşması ile hizmet dışı bırakılan Prusya Ekolu'ne sadık Alman kurmaylarını eğitmek yerine genç, dinamik ve feda yeteneğine sahip Alman gençliğinden yararlanmak istenmiştir. İnsan gücünün kontrol altına alınarak bilinçli kullanım sergilenmesi ise gönüllü rıza ve çaresizlik dürtüleri beslenerek sağlanmıştır. Alman askerî sınıfı, pedagojik olarak bireyin küçük yaşta edindiği davranış modellerinin bünyedeki kalıcılığı üzerinde durarak, kurumsal personel alımı ve eğitimin yanında farklı kanallar üzerinden de asker temini yapmak için seçenekler oluşturmuştur. Feda ve fedakârlık, rıza, duygunun köreltilmesi ve bireysel mantığın kaybı bileşenlerinden oluşan yeni Alman askerî eğitim sistemi, yetişmiş personel için değil Alman çocukları için hazırlanmıştır.

Kabul edilen kaniya göre, personel eğitiminin askerî okullarda başladığı ve arazide devam ettiği yönünde olmaktadır. Fakat yayınlanan basılı metinler, resmi askerî evraklar ve dönem tanıklarının söylemleri göz önüne alındığında askerî eğitimin 1933 yılında resmi okulda değil, Hitlerjugend (Hitler Gençliği Teşkilatı) bünyesinde 1922 yılında başladığı sonucuna varılmıştır. Teşkilat bu hali ile orduyu besleyen paramiliter bir askerî organizasyon özelliği taşımıştır. Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'ne (NSDAP) üyelik başvurusu kabul edilmeden Gustav Lenk, fikirleri nedeniyle parti yetkilileri tarafından benimsenmiş ve gençliği askerî bir tabanda birleştirmesi için kurulacak olan teşkilatın liderliğini üstlenmesi için teklif sunulmuştur.¹ Teklifin kabulü sonrası, teşkilatın misyon, vizyon ve programlanması için çalışmalarına başlanmıştır: Bireylerin kabul yaş sınırı 10-18 yaş olarak belirlenmiş; kendi içerisinde de 10-14 yaş erkekler Deutscher Jungvolk (Alman Erkek Birliği), 14-18 yaş Hitlerjugend birliğine ayrılmış olup tek tip üniforma, birliğe ait marşlar², bayrak, sancak ve eğitim kitapları basılmıştır. Üniforma için açık ve koyu kahverengi,

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek lisans Öğrencisi, zynp.erbas53@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

Teşekkür: Bu çalışmayı hazırlamaya teşvik eden, bilgi ve desteğini esirgemeyen, çok kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Selcen ÖZYURT ULUTAŞ'a teşekkürlerim bir borç bilirim.

¹ Tom Cockle ve Ronald Volstad (2004), Hitler Youth and the 12.SS-Panzer-Division: Hitlerjugend 1933-1945, Concord Publications Company, s. 3.

² Von Der Reidsjugendführung (1939), Unter Eiederburh, Zentralverlag der N.S.D.A.P" adlı kitap, Hitlerjugend'in askerî marşlarının yer aldığı müzik kitabıdır.

sarı tonları kullanılırken; mavi ve beyaz renklerde mevsime göre kullanılmıştır. Buna rağmen eğitimin kritik noktası, fiziksel ve militarist eğitime önem verilmiş olmasıdır. Kampların yerleşkesi için kentlerden uzak kırsal arazi, ova ve sulak alanlar seçilmiştir. Yaz aylarında daha yoğun olmakla beraber, belirli birkaç ay boyunca uygulanan çadır programları eğitimin ana merkezi olmuştur. Bu kamplar, okulların kapanmasının ardından yaz dönemini değerlendirme amacıyla gönderilen öğretici aktiviteler programı olarak gösterilmiş fakat askerî eğitimin ilk öğrenildiği mini kışla statüsünde yapılandırılmıştır. Çocuk oyunları pravanı altında tek er muharebe eğitimine tabi tutulan çocuklara silah kullanımı, paylayıcı yapımı ve imha, kara, hava ve deniz araçlarının kullanımı, yakın dövüş, sızma ve istihbarat toplama gibi eğitimleri verilmiştir. Çadır programları dışında iki önemli resmi kurum olan Adolf Hitler Okulları (AHS) ve Ordenburg (Ordu Kaleleri), mimari yapısıyla kışlaya yakın şekilde tasarlanmış ve dönemin diğer okullarına göre daha kaliteli bir eğitim sunmuştur.³ Bu iki okuldaki eğitim müfredatı, pozitif bilimler ile askerî doktrinlerin ortak paydada birleşiminden oluşmaktadır. Örneğin, sabah dersleri coğrafya ve mühendislik üzerine olurken öğleden sonraki dersler arazide coğrafyanın askerî açıdan kullanımının öğrenilmesi için mini tatbikatlar yapılması yönünde programlanmıştır. Üst ve alt personele olan itaatin kazandırılması için *Die Uniformen der Braunhemden*⁴ adlı kitap basılmıştır. Kitabın ilk bölümlerinde teşkilatın rütbe, kıyafet yönetmeliği, amblem ve rozet bilgileri yer alırken diğer bölümlerde Werhmact (Alman Silahlı Kuvvetleri) astsubay ve subaylarının rütbe ve kıyafet yönetmeliğine dair bilgiler verilmiştir. Teşkilatın eğitim prensibi, en iyi eğitimin arazide öğrenileceği inancı üzerine kuruludur. Bu sebeple eğitim disiplin, itaatkârlık, analitik zeka ve katı bir kondisyon üzerine hesaplanmıştır. İtaatkârlık ve feda kavramının yanında analitik zekanın olması çelişki değildir aksine her bir askerinin general adayı statüsünde olduğu gerçeği, gerektiğinde insiyatif kullanma yeteneği için gereklidir. İtaat ve feda duygularının üzerinde durulmadan, teşkilatta görev alan askerlerin anılarını anlamakta objektif kalmayı zorlaştıracaktır. Basılı askerî kitaplarda ölüm duygusu, mitsel ve epik bir şekilde tahlil edilerek kutsallaştırılmıştır. 1940'ta yayınlanan eğitim metninde yer alan “*Ölüm, fedakârlık yapmaya istekli bir gencin edebi sembolüdür*”⁵ ifadesi, kimlik arayışındaki genç bir birey için kabul edilebilir bir anlayış olmuştur. Anavatan için ölümün güzellemesi marşlarına da yansımıştır:⁶

“Bir gün intikam günü gelecek, bir gün özgür olacağız.”

Çalışan Almanya uyan, zincirlerini ikiye kır.

O zaman pankartlar asılsın ki düşmanlarımız görsün, birlik olursak kazanırız.

Hitler'e sadık, ölüme sadık! Hitler bizi kurtaracak.”

Bu dürtünün ortaya çıkmasının HJ liderlerinin rolü de büyük olmuştur. Gustov Memminger, yaklaşan savaşın ve ideal yaşamın sorumluluğunun gençlikte olduğunu söylerken, teşkilatın askerî yapıda olmasında büyük payı olan Arthur Axmann bu sorumluluğun idealist ve eyleme hazır olan gençlikte var olmasını savunmuştur.⁷ Süper aryan gücü ve sınırsız fedakârlık yapmak, 8 yıl boyunca 10-18 yaş aralığı her Alman gencine öğretilmiş bir alışkanlık örneğidir. Teşkilatta eğitim gören eski SS subayı Herbert Hartmann, arazi eğitimlerini çocuk düzeyinde oyunlarla öğretildiğini anlatmaktadır:⁸ “*Savaş başladığında diğer takımın pazu bandını koparmanız gerekiyordu, ödül onlardı. Bunları sayıyorduk, hangi takım daha çok pazu bandı kopardıysa savaşı kazanmış oluyordu. Biz çocuklar için son derece eğlenceliydi. ... Suda ve karada taarruz ve savunma dersleri veriliyordu. Pazu bantlarını almak için göğüs göğüse muharebe eğitimi veriliyordu. Zayıf ve yeteneksizler baskı altına alınıyordu; güçlü, sportif ve yetenekli olmak zorundalardı.*” Ordu yapısının temel eğitimi olan piyade eğitimi Hermann'ın belirttiği gibi kampta da verilmiştir. Atış eğitimi, kıta yürüyüşleri, teçhizatlı ve teçhizat-sız engelli koşu parkuru, bomba kullanımı gibi eğitimler rekabetçi oyunlarla verilmiştir. Eski SS subayı Alfons Rujner'in; “*Farkında değildik ama gelecek savaş için askerî olarak hazırlanıyorduk*”⁹ ifadesi, askerî eğitimin 1933 yılı sonrası açılan resmi askerî okullardan önce verilmeye başlandığının bir kanıtıdır. 14 yaşını dolduran bireyler kamplardan ayrılarak 16 haftalık, esas piyade eğitimine tabi tutulmuştur. Temel piyade eğitimini başarılı olarak tamamlayamayan birey, diğer okullara gitme hakkına sahip değildi. Yetenek ve azimlerine göre motor, hava, deniz ve piyade sınıflarına yerleştirilmiştir. Burada tüfek, tank, top ve obüs, pike bombardımanı, planör, gemi ve denizaltı platformları öğretilirken; sevk ve idare, istihkâm, ikmal ve lojistik sınıfları için de personel eğitilmiştir. Bu sayede ordu personellerinin eğitimine katılmadan önce piyade, tankçı, topçu, pilot gibi sınıf personel sınıflandırılması tamamlanmaktadır. 16 yaşına gelen bireyler ise 4 aylık ayrı bir eğitime başlatılmıştır. Bu yaşa kadar gördükleri eğitimciler HJ liderleri olup, 16 yaşından sonraki eğitimler ordu mensupları tarafından verilmiştir. Harita okuma, sabah ve gece sızması, strateji geliştirme, provakasyon, taarruz ve sa-

³ Murad Karasoy (2018). Teorik ve Pratik Yönleri İle Almanya'da Nasyonal Sosyalist Eğitim Politikalarının İncelenmesi. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dallarını Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı. İstanbul. s. 188.

⁴ Freiherr von Eelfing (1934), Die Uniformen der Braunhemden, Zentralverlag der N.S.D.A.P., Münyden.

⁵ Der Jungmadeldienrf (1940), Gerausgegeben von der Reichsjugendführung, Berlin.

⁶ Unter Eiderbuch (1939), Zentralverlag der N.S.D.A.P., Münyden, s. 9.

⁷ Gustav Memminger (1942), Hitlerjugend, Carl Röhrig-Verlag. Kom-Ges., München, s. 8.

⁸ David Korn-Brzoza, Hitler Youth: The Child Army Documentary, Episode-1, Viasat History, 2017.

⁹ a.g.e. 2017.

vunma çeşitleri ayrıntılı olarak öğretilmiştir. Kamptaki eğitimlerden daha ayrıntılı ve taktik odaklı olması beraberinde ödül-ceza sistemini de getirmiştir. Alman ceza anlayışı daha fazla talim üzerine kurulmuştur. Engelli koşu, suda dalış, silah bakımı ve temizliği gibi eğitimler sıkça rastlanılan ceza türleriydi.¹⁰

Eğitimde öğretilen bir başka şey ise erkekliğin savaşarak kanıtlanabileceği üzerineydi. Bilinçaltına yerleştirilen ölüme olan sadakati SS subayı Hans Werk; “*Ülkemiz için savaşmamız öğretildi. Bunu çok ciddiye aldık, yapmak istiyorduk. Deliliğe gömülmüştük; uyuşturulmuştuk, gözümüz kör olmuştu*”¹¹ sözleriyle açıklamıştır. 18 yaşını dolduran bireyler, resmi olarak Wehrmacht bünyesinde savaşacak kaliteli bir Alman erkeği statüsüne gelerek kendilerine tanımlanan sınıflara atanmıştır. 1939 yılında savaşa katılan ordu mensuplarının bir bölümü HJ Teşkilatı’nda eğitim alan askerlerden oluşurken, 1942 yılı sonrasında savaşan personellerin neredeyse hepsi teşkilatta yetişmiş Alman askeri idi. Polonya Muharebesi başta olmak üzere Baltık Cephesi, Batı Cephesi, Doğu Cephesi ve Kuzey Afrika Cephesi dâhil olmak üzere 1945’e kadar hizmette bulunmuşlardır. Blitzkrieg Doktrini gereği en fazla buldukları sınıflar piyade ve tank birimleridir. İnsan gücünün bu denli fazla olma nedeni 1936 yılında çıkarılan gençlik teşkilatları yasasıyla birliğe katılımın zorunlu tutulmasıydı. 1933 yılındaki üye sayısı 100 bin, 1937’de 5.4 milyon, 1940 yılı ise 7.2 milyon olarak belirtilmiştir.¹² 1942 sonrası çoklu cephe harbinde bulunan Wehrmacht, bilhassa Sovyetler Cephesi’nde yaşadığı yetişmiş askerî personel kaybından dolayı teşkilata daha fazla ağırlık vermiştir. Kaybedilen personel teşkilat tarafından karşılanması eğitimlerin de değişmesine neden olmuştur. Örneğin, temel piyade eğitimi 3 hafta gibi bir zamana indirgenerek, 3 haftanın sonunda cephe hattına gönderilme emri yayınlanmıştır. Bu karar katı Alman eğitiminin sarsılmasına neden olmuştur. Piyade eğitiminin kısa süreli olması yeterli muharebe eğitiminin kazandırılması anlamına gelmektedir. Panik ve korku duyguları, motivasyon değerinin ortaya çıkardığı feda-itaat-sadakat üçlemesinin yerini alarak, savaş psikolojisinin yarattığı panik ile bilgisizlikle birleşmesi savaşın kaybedilmesinde önemli ayrıntılardan birisi olmuştur. Kararın bir diğer sonucu ise orduya katılanların yaş sınırındaki değişimdir. Bilhassa savaşın Almanya topraklarında devam etmesiyle 10 yaşında bir Alman askeri görmek mümkün olmuştur. Alfred Check, madalya töreninde başarı nişanı alırken 12 yaşında bir Alman askeri idi.¹³

Karar sonrası yapılan alımlarda en sık rastlanılan durum, emre itaatsizlik ve cesareten gelen askerî davranışlar hari-

cinde yapılan etik dışı davranışlardır. Sivil yerleşimleri yakmak, bölge halkını rahatsız etmek ve keyfi öldürmek, eğitim zayıflatılmasının artması, askerlikten kaçmak suçları savaşmaktan daha çok ilgilenilen problemler arasındaydı. Bu problemleri ortaya çıkaran en ünlü birlik 12. Panzer Tümeni, yalnızca HJ üyelerinden oluşturulmuştu. Eski SS subayı Wilhelm Küpper bu tümen için; “*Bir çılgınlığa kapılmışlardı; Hitler’e biat ediyorlardı, o yüzden her şeyi yapıyorlardı. Müttefikler 12. Panzer Tümeni’ne “bebek tümen” demişti. Pervasız, barbar ve saldırganlardı. Ölmekten korkmuyorlar, saldırıyorlardı*”¹⁴ ifadelerini kullanmıştır. Savaş suçu işlemek küçük yaşta askerler için kamplardaki bir oyun olarak algılanıyordu. Bu algının dağılması konusunda etkisiz kalan Alman kurmay sınıfı, kalıcı bir çözüm bulamamıştır. Bu iki etken 1922 yılında savaşı başlatan güç iken 1945 yılında savaşın kaybedilmesindeki gözden kaçan ayrıntı olmuştur. Savaşın kaybedilme nedenleri arasında gösterilen Alman savaş endüstrisinin yetersizliğinden kaynaklanan silah sistemlerinin kalitesizliği, kurmay sınıf ile iktidar arasındaki anlaşmazlık, iklim şartları gibi durumların yanında Wehrmacht’i oluşturan askerî kritiğine değinilmemiştir. Savaş envanterinde etkili bir silah sistemi programına sahip olunmasının yanında, bu sistemleri kullanabilecek yetişmiş eğitilmiş personele de sahip olunması gerekmektedir. Silah sistemi ve eğitilmiş personel arasındaki denge, pek çok durumda muharebenin gidişatını tayin etmekte belirleyici bir unsurdur. 1942 sonrası etkinliğini kaybeden en önemli şey, ordunun personel ihtiyacını karşılayan paramiliter HJ Teşkilatı’nın eğitim sistemindeki değişiklik olmuştur. Teşkilat Almanya’nın İşgali sürecinde meskûn mahal çatışmalarında yer almış, bunun yanı sıra sivil savunma faaliyetlerinde bulunarak vatandaşların gıda, barınma, sağlık ve temizlik ihtiyaçları karşılamışlardır. Savaş sonrasında, savaş suçlusu olarak görülmedi fakat liderleri yargılanarak hapis cezası verildi. Almanya’daki okul, kargah ve kışlalarda HJ materyalleri toplanarak kullanımı yasaklanmıştır. Kuruluşunun ardından 100. yılını dolduran HJ Teşkilatı, askerî eğitim anlayışı, metot ve projeleri, teşkilat yapısıyla bir izci kulübünün, militarist propaganda ve disiplinin etkin kullanımı ile bir dünya savaşında öncü kuvvet olabilecek kadar şekillenebileceğini göstermiştir.

¹⁰ Chris McNab (2016), Hitler’in Ordusu: Nazi Savaş Makinesinin Tarihi 1939-1945, (çev. Okan Doğan), Timaş Yayınları, İstanbul, s. 40.

¹¹ David Korn-Brzoza, Hitler Youth: The Child Army Documentary / Episode-2, 2017.

¹² United States Holocaust Memorial Museum, *Hitlerjugend*, (Erişim: 13.10.2022, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/hitler-youth-2>)

¹³ a.g.e. 2017.

¹⁴ a.g.e. 2017.

DELHİ TÜRK SULTANLIĞINDA LEKNEVTİ

Enes Fırat ÖNEL*

İnönü Üniversitesi

Şehirlerin sahip oldukları kültürel kimlikler, üzerlerinde hüküm süren devletlerin tarihleri ile şekillenmektedir. Tarihini en erken devirlerinden itibaren birçok devlete ve medeniyete ev sahipliği yapan Asya'nın güneyindeki Hindistan coğrafyası ise, bu anlamda oldukça zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Muhtelif kültürleri bünyesinde barındırması, sahip olduğu zenginliklerin sürekli arzulan birer ihtiyaç konumunda olması¹, Hindistan'ı büyük savaşların sahnesi konumuna getirir de bu durum günümüze değin varlığını devam ettiren kadim kültürlerin ve şehirlerin vücut bulmasını sağlamıştır. Hindistan'ın çeşitli milletlerle yoğrulmuş siyasi tarihi, başkent olma kimliğini bünyesinde barındıran Delhi, Lahor, Agra, Pencap gibi şehirlerin tarihleriyle iç içe geçmiştir. Söz konusu şehirlerin Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısında bulunması, Hindistan'a yapılan seferlerin genellikle kuzeybatı doğrultusundan gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda, merkez olarak seçilmelerindeki birer siyasi karar olarak görülebilir ancak Hindistan'ın doğu sınırındaki Bengal'in Leknevti şehri, hem Hindistan'daki yöneticiler hem de Bengal üzerinde farklı bir konumu bulunmaktadır.

Leknevti'nin siyasi yapısına değinmeden önce şehrin isminin etimolojik geçmişi üzerinde durmak gereklidir. Zira bu bölgeye verilen isimlerin eskiçağdan itibaren özellikle üzerinde kurulan siyasi hâkimiyetlere bağlı olarak şekillendiği görülmektedir. Şehrin tarihini ve dolayısıyla isim tarihini, ismini aldığı Gauda krallığıyla (M. Ö IV. yüzyıl) başlatmak mümkündür. "Gauda" teriminin ülke veya şehir adı olarak kullanımı

ya da birkaç şehri kümülatif bir şekilde niteleyen bölge adı olarak kullanımları karşımıza çıkmaktadır. Gauda kelimesinin, bölgedeki şeker üretiminin fazla olmasından ve şeker ticaretinin yapılmasından dolayı bu anlama gelen "guda" kelimesinden türediği düşünülmektedir.² Hatta öyle ki Cunningham³, Gauda'nın kuzey bölgelerinin tüm şekerlerin toplandığı büyük pazarlara sahip olduğuna değinmektedir.⁴ Söz konusu Gauda terimi, İngilizce'ye Gaur⁵ şeklinde çevrilirken daha yaygın bir şekilde bu haliyle kullanılmaya başlanmıştır. Bu cümleden yola çıkarak şehrin ismi Gaur, Sena Hanedanlığı dönemine geldiğinde Laksmānāsena'ya ithafen "Lakmanavati", "Lakhnauti" olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁶ Ayrıca Leknevti kelimesinin Sanskritçe'de "yerleşim yeri" anlamına geldiği görüşü de bulunmaktadır.⁷ Müslüman tüccarların bölgeye gelişleri ve ardından İslam fethinin gerçekleştiği XIII. yüzyılın başlarında Leknevti ismi, özellikle İslâm müellifleri tarafından daha sık kullanıldığı şekliyle "Bengal" ya da "Bangala" halini almıştır.⁸ Gauda bölgesinin kesin sınırlarını çizmek her ne kadar güç olsa da bugün Navadwip (Nadia bölgesinde), Şantipur (Nadia bölgesinde), Maulapattana (Hugli bölgesinde) ve Kantakapattana (Bardhaman bölgesinde) bölgelerini kapsayan bir coğrafi konumdan bahsetmek mümkündür.⁹

Gaur şehrinin şeker üretilen ve şeker ticareti yapılan bir şehir olmasından öte belki de toprakları üzerinde hak sahibi olan tüm devletler tarafından ayrı bir öneminin olmasının sebeplerinden biri de pamuklu kumaşlarıydı. Gaur en eski zamanlardan beri çok ince pamuklu kumaşlarıyla ünlenmiş, hatta

* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, enesfiratonel@hotmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Hindistan coğrafyasına yapılan seferler, özellikle Türk-İslam komutanları tarafından dini gaye etrafında birleşse de, XVI. ve XVII. yüzyıl ile birlikte sömürgeciliğin en açık tezahürü olarak kullanılan Hindistan baharat, değerli kumaşlar başta olmak üzere Avrupa'yı besleyecek temel ihtiyaçların kaynağı olarak görülmüştür. Geniş bilgi için bkz., John F. Richards, *Bâbü'r Türk İmparatorluğu*, (nşr. Yasin Tekin), İstanbul 2021, s. 248 vd.

² G. E. Lambourn, "Malda", *Bengal District Gazetteers*, Calcutta 1918, s. 14.

³ Hindistan ordusunda askeri mühendislik alayında da görev yapan Alexander Cunningham, Hindistan arkeolojisi başta olmak üzere Hindistan'ın Eskiçağ Tarihi üzerine kaleme aldığı eserlerle bu alanda önem arz etmektedir. Alexander Cunningham üzerine geniş bilgi için bkz., Abu Imam, *Sir Alexander Cunningham and The Beginnings of Indian Archaeology*, Doktora Tezi, London, s. 1 vd.

⁴ Alexander Cunningham, *Report of A Tour in Bihar and Bengal in 1879-1880 from Patna to Sunargaon XV*, Calcutta 1882, s. 41.

⁵ Gauda terimi XVI. yüzyıl Avrupalı seyyahları tarafından İngilizce'de Gaur şeklinde kullanılmıştır.

⁶ R. D. Banerji, *Prehistoric Ancient and Hindu India*, Calcutta 1934, s. 268.

⁷ Azmi Özcan, "Leknevti", *DİA/II*, Ankara 2019, s. 154; Tabakât-ı Nasrî'nin Raverty tarafından yapılan İngilizce tercümesinin dipnotunda, Laksmānāsena'ya ithafen verilen Lakman ibaresine eklenen "vati" ekinin "yerleşim yeri, ikamet edilen yer" anlamına geldiği dolayısıyla ibarenin "Laksmān'ın şehri"

gibi bir anlama taşıdığı belirtilmektedir. Bkz., Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasrî I*, (İng. nşr. Raverty), New Delhi 1970, s. 548.

⁸ Bengal ya da Bangala olarak telaffuz edilen isim, Vanga Krallığına ithafen türediği düşünülmekle beraber "Bang" ve Sanskritçe'deki "-al" ekinin birleşimiyle "Yüksek Bang" anlamına geldiği düşünülmektedir. Ancak bu yükseklikten kastın söz konusu coğrafyanın tepelik kesimlerinde oluşan ovalarda tarım amaçlı oluşturulan yüksek yapıları vurguladığı göz ardı edilmemelidir. Bkz., Ghulam Husain, *Riyazu's Salatin A History of Berngal*, Calcutta 1902, s. 20.

⁹ Durgadas Majumdar, "Nadia", *West Bengal District Gazetteers*, Calcutta 1978, s. 35; D. Sircar'a göre; Gauda adı Panini'nin eserlerinde doğuda bir şehir olarak geçerken, Kautilya'nın *Arsthasastrasında* ise Pundra ve Vanga ile birlikte zikredilmektedir. Bkz., D. C. Sircar, *Studies in The Geography of Ancient and...*, s. 111 vd.; Ayrıca Isanavarman, 554 tarihli Haraha yazıtında Gaudalardan "Deniz kıyısında yaşayanlar" olarak bahsetmektedir. Bkz., Hirānanda Sastri, *Haraha Inscription of The Reign of Isanavarman*, *Epigraphica Indica XIV*, Calcutta 1917, s. 120; Gurgi yazıtında ise "Gaudaların efendisi denizin sulu kalesinde yatmaktadır" ibaresi geçmektedir. Bkz., R. D. Banerji, "The Gurgi Inscription of Prabodhasiva", *Epigraphica Indica XXII*, Calcutta 1934, s. 135.

bin sekiz yüz yıldan daha uzun bir süre önce bu ipekli kumaşlar Avrupa'ya, Roma şehrine götürülmekteydi. Söz konusu kumaşların Avrupa'da çok değer gördüğü, bundan dolayı Romalılar tarafından bu pamuğa "Karpas" denildiği belirtilmektedir.¹⁰ Bu noktadan yola çıkarak Gaur şehrini başkent kılacak kadar önem arz eden noktaları; tarımsal bir kimliğinin bulunması, civarında Sonargaon gibi önemli limanlar vasıtasıyla ihracat potansiyelinin varlığı ve Laksmansena tarafından özellikle Gaur'un muhtemelen Pala yöneticilerinden arda kalan servete ev sahipliği yapması gibi hususlardır. Gaur'da, XIV. yüzyıla kadar, Gupta İmparatorluğu, Pala, Sena Hanedanlıkları ve sonrasında Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı Leknevti Kalaçları hüküm sürmüştü, tüm bu hâkimiyetlerde Gaur şehri, hâkim olan devletin en önemli iki şehrinden biri hatta çoğu zaman baş şehri konumunda bulunmuştur. Gaur, Bengal'in eskiçağ ismi Pundravardhana sınırları içinde düşünülmüş, söz konusu bölgenin en önemli şehirlerinden olmasına rağmen bugün orman ve bataklıklar arasında kalmıştır.¹¹ VI. yüzyılın sonlarına kadar Gaur'da herhangi bir bağımsız yönetici yokken bölgede bilinen ilk bağımsız kral VII. yüzyıldaki Sasanka idi.¹² Şehrin tam anlamıyla yönetici bir kimlik kazanması ise muhtemelen Pala hanedanlığı döneminde sağlanırken¹³ Senalar, Leknevti şehrinin İslam fethinden önceki son Hindu yöneticileriydi. Deopur yazıtında Ballalasesa'nın babası Vijayasena'nın batının krallarını alt edebilmek için deniz seferine çıktığından, Kamrup, Kalinga ve Gauda krallarını yendiğinden bahsedilmektedir.¹⁴ Bengal'de kulinizmi¹⁵ yerleştiren ve bunun yanında Gaur şehri için önemli bir şahsiyet

olan Ballalasesa'nın adaletsiz ve baskıcı yönetiminden dolayı¹⁶ çok sayıda tüccar Sonargaon'dan ayrılarak Gaur şehrine gelmiştir.¹⁷

Leknevti şehri¹⁸ 1203'te Muhammed Bahtiyar Kalaç önderliğinde, Sena hanedanlığının son ihtişamlı yöneticisi Laksmansena'nın Nadia'da mağlup edilmesi neticesinde Türk İslam yönetimiyle tanışmıştır. Muhammed Bahtiyar Kalaç, Laksmansena'yı Nadia'da yenmesine, başkenti olarak bu şehri seçme şansının olmasına rağmen yönetim merkezini Leknevti'ye taşımıştır.¹⁹ Şemseddin İlyas Şah dönemine kadar Leknevti ve Bengal isimleri iki farklı bölgeyi temsil etmekteydi. Örneğin Baranî eserinde Şemseddin İltutmüş'un Leknevti ve Sonargaon'u kılıçtan geçirerek elde ettiğini aktarırken söz konusu iki bölgeyi farklı olarak ele almıştır.²⁰ Bu durum Leknevtinin ve Sonargaon'un, o dönem için Bengal'in sınırları içerisinde yer aldığını göstermektedir. Sonargaon ve Leknevti'nin farklı iki bölge olarak ele alınması Leknevti ile Bengal ayrımının yapılması noktasında açık bir örnektir. Muhammed Bahtiyar Kalaç tarafından Nadia'nın fethi ve Leknevti'nin başkent yapılması, 1227'ye kadar sürecek Leknevti Kalaçları döneminin başlangıcı olmuştur. Muhammed Bahtiyar Kalaç, fetihten sonra Leknevti şehrinde cami, türbe ve hankahlar inşa etmesine rağmen bu eserler günümüze dek ulaşmamıştır.²¹ Leknevti'ye hâkim konuma ulaşılması, Bengal ötesindeki daha doğuya yapılacak seferler konusunda bir üs olarak kullanılmasını da sağlamıştır.²² 1203 yılındaki Bahtiyar Kalaç'ın fethiyle, 1227'de Şemseddin İltutmüş tarafından Leknevti'ye düzenlenen ve Leknevti Kalaçlarının idaresini sona erdiren iki sefer arasında Leknevti'de Muhammed

¹⁰ J. C. Marshman, *Outline of The History of Bengal*, Calcutta 1841, s. 2.

¹¹ Benoyachandra Sen, *Some Historical Aspects of The Inscriptions of Bengal*, Calcutta 1942, s. 118; Kadim şehir Gaur'un ne yazık ki günümüze ulaşan kalıntıları sınırlı olsa da XVII. yüzyılda Avrupalı seyyah ve Bengal'deki Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk İngiliz valisi William Hedges, Gaur sarayı için Avrupa'da ve hatta İstanbul'da gördüğü saraylardan daha büyük ve daha güzel olduğunu belirtmesi kalıntı olarak görülen bir şehri betimlemek ve değerini belirtmek için kullanılabilecek en kıymetli ifadelerdendir. Bkz., Henry Yule, *The Diary of William Hedges during His Agency in Bengal; as well as on His Voyage Out and Return Overland (1681-1687)* I, London 1887, s. 88.

¹² B. Prabha Das, *The Political History of Bengal to The Rise of The Pala Dynasty*, Doktora Tezi, London 1965, s. 208; B. Cowell- F. W. Thomas, *The Harsa-carita of Bana*, London 1897, s. X; Sasanka, Bengal tarihi için önem arz etmektedir. Onun söz konusu şehrin dışına çıkarak farklı bölgelere de hâkim olması bir Bengal kralının bu anlamdaki ilk başarısıdır. Sasanka'nın, başlarda Guptalar'a bilhassa Mahasena Gupta'ya bağlı vassal bir kral olduğu görüşü bulursa da kesinliği net değildir. Ancak net olarak bilinen bir şey var ki Sasanka, 606 yılından biraz zaman önce Karnasuvarna merkezli Gauda'nın ilk kralı olmasıdır. Bu anlamda onun krallığını Kuzey ve Batı Bengal olarak sınırlamak mümkündür. Sasanka hususunda daha geniş bilgi için Bkz., Majumdar, *History of Ancient Bengal*, Calcutta 1971, s. 56vd.; Ancak Sasanka'dan sonra Gaur'daki kulinizmi ortam, silahlanmanın artması beraberinde otorite boşluğunu getirmiştir. Bkz., K. P. Jayaswal, *An Imperial History of India*, Lahor 1934, s. 50-51.

¹³ G. E. Lambourn, *Malda...*, s. 14.

¹⁴ Nani Gopal Majumdar, *Inscriptions of Bengal III, Rajshahi 1929*, s. 43.

¹⁵ Genel olarak bir klanı veya soyu temsil eden Kula terimi, sosyal ve dini açıdan üstünlüğü savunan bir gelenektir. Kulinizm'in Bengal'de ortaya çıkışında Kral Ballalasesa ve Adisura'nın pay sahibi olduğu belirtilmektedir. Bkz., Jhunu Bagchi, *The History and Culture of The Palas of Bengal and Bihar*, New Delhi 1993, s. 74vd.

¹⁶ Bengal'in siyasi anlamda Türk-İslam idaresi tarafından fethinden önce özellikle kofzeze açılan kesimlerinde Müslüman tüccarların aktif olduğu görülmektedir. Müslüman tüccarlar vasıtasıyla hem ticari hem dini anlamda Bengal bölgesine aşinalık sağlanırken Baba Âdem'in başı çektiği Süfiler ile Bengal'de İslamiyetin temelleri atılmıştır. Söz konusu Şeyh ve Süfiler, Bengal'in

Türk-İslam idaresi altına girmesinde dolaylı olarak önemli rol oynarken fetih gerçekleşmesinde de bölge halkı üzerinde bıraktıkları etki anlamında payları çok büyüktür. Şeyh Baba Âdem'in müridlerinden birinin Hindular için kutsal sayılan inegi kesmesinden ötürü Baba Âdem ve dönemin Sena kralı Ballalasesa arasında çatışma çıkmış ve netice olarak Baba Âdem, Enamul Haq'a göre 1119'da şehit edilmiştir. Bkz., Enamul Haq, *"The Sufi Movement in India"*, *Indian Culture I*, Calcutta 1935, s. 297.

¹⁷ Paul Deussen, "Bengal: Its Castes and Curses", *The Calcutta Review*, Vol C, January 1895, s. 164; Bu bilgi üzerinden düşünülmesi gereken iki husus vardır. Birincisi Gaur'da bu göç ile kayda değer bir tüccar sınıfının oluşması ki bu durum, Gaur'un zenginliğini artırıp ileriki dönemde gerçekleşecek İslam fetihleri veya Gaur şehrinin başkent seçilmesi için de bir sebep olmuştur olabilir. Diğer husus ise daha sonraları Ballalasesa'nın yerine geçecek olan Laksmansena'nın Bengal halkı tarafından daha çok destek bulduğu ve Sena hanedanlığının tahtına oturmak için uygun bir zemin hazırladığıdır. Öyle ki tüccarlar Ballalasesa baskısından kurtulmak için Gaur'a gelmeleri bunun bir kanıtı niteliğindedir.

¹⁸ Nisar Ahmad'a göre Ortaçağ'da Assam'dan Bengal'e kadar olan ticarete üç rota bulunmakta olup bunların ikisi kara yolu, biri deniz yoludur. Söz konusu iki karayolu ile yapılan ticaretin güzergâhlarından biri Brahmaputra'nın kuzeyi, Goalpara ve Kamrup bölgesi vasıtasıyla Tezpur'dan Leknevti'ye kadar giden yoldur. Ayrıca Leknevti yine Kamrup aracılığıyla Tibet'le de bağlantı içerisindeydi. Leknevti'nin Tezpur, Tibet ve Çin olmak üzere üç bölgeye yönelik yaygın bir rotanın ayak noktası olduğu söylenmektedir. Bkz., Nisar Ahmad, *"Assam-Bengal Trade in The Medieval Period A Numismatic Perspective"*, *Journal of The Economic and Social History of The Orient XXXIII*, 1990, S. 2, s. 176 vd.

¹⁹ Cüzcâni, *Tabakât-ı Nasirî I...*, s. 558-559.

²⁰ Baranî, *Tarih-i Firûz Şâhi*, Calcutta 1862, s. 93.

²¹ Cüzcâni, *Tabakât-ı Nasirî I...*, s. 560.

²² Enver Konukçu, *"Hindistan'daki Kalaçların Başkentleri"*, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 25-28 Haziran 2007*, Ankara 2008, s. 147.

Bahtiyar Kalaç, Ali Merdan Kalaç son olarak Gıyaseddin İvaz Kalaç'ın idaresi görülmektedir. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın vefatından sonra bölgede Kalaç emirleri arasında altı yıl süren mücadele dönemi başlamış netice olarak Gıyaseddin İvaz Kalaç 1208-1210 arası ve 1212'de tekrar idareyi ele almak suretiyle iki kez yöneticilik vazifesini elde etmiştir. İvaz'ın iki idaresi arasındaki süreçte ise Ali Merdan Kalaç'ın hâkimiyeti görülmektedir. Ali Merdan Kalaç'ın sert ve despot bir yönetim sürdüğü belirtilirken bu dönem özellikle halkın yoksul kesiminin daha zor dönemden geçtiği bir süreç olarak aktarılmaktadır.²³ Öte yandan Ali Merdan Kalaç döneminde Leknevti'de dil ve din anlamında da çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu dönemin en ünlü din adamlarından olan Kadı Rükneddin Muhammed Semerkandî, Bhojar Brahmin'in yardımıyla Sanskritçe başta olmak üzere bölgeye has diller üzerine çalışmış, bunun neticesi olarak birçok Brahmin, İslâm öğretilerinden etkilenmiştir.²⁴ Ayrıca Cüzcânî ve Nizâm ed-din Ahmed; Ali Merdan Kalaç'ın kendi adına para bastırıldığını da aktarmaktadırlar.²⁵ Gıyaseddin İvaz Kalaç, Leknevti Kalaçlarının bölgedeki son idarecisi olmasının yanında şehrin dezavantajlı coğrafi konumundan dolayı Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin su baskınlarına karşı büyük bir set inşa ettirmiştir.²⁶ On günlük bir yolculukla geçilebilen bu set, şehrin hem tarım potansiyelini artırmak hem de siyasi açıdan yönetimi kolaylaştırmak amacı taşıdığı düşünülmektedir.²⁷ Öyle ki Ravenshaw, Gıyaseddin İvaz Kalaç'ın inşa ettirdiği setin, askeri avantaj sağlamanın yanında komşu ülkelerle ilişki kurma bağlamında da önemli olduğunu aktarmaktadır.²⁸ Bu amacın başarıya ulaştığı düşünülebilir. Zira genel anlamda Bengal'de tarım ekonomisinin artış göstermesiyle Müslüman nüfusun iskânı artış göstermiş, buna paralel olarak çok sayıda brahman halkın da Bengal'e geldiği görülmektedir.²⁹ Tarımın artışı buna bağlı olarak gerçekleşen nüfus artışı, Leknevti'nin siyasi statüsünü de yükseltmiş olarak görülebilir. Cüzcânî'nin aktardığına göre Leknevti'de ticaret, bir dönem için deniz kabukları ile gerçekleşmiş, Gıyaseddin İvaz Kalaç'ın inşa ettirdiği setten bir müddet sonra şehir, gümüş para basma merkezi haline gelmiştir.³⁰ Öyleyse denilebilir ki Leknevti'de artan tarımsal faaliyet, bununla bağlantılı olarak aldığı göç neticesinde artan nüfus, şehrin önemini ve ekonomik statüsünü artıran unsurlar olmuştur. Gıyaseddin İvaz Kalaç döneminde, Leknevtinin elde ettiği maddi zenginliğin yanında, şehrin envanterine, askeri hususta önem arz eden çok sayıda fil de

dâhil edilmiştir.³¹ Leknevti'nin Muhammed Bahtiyar Kalaç ile başlayan Ali Merdan Kalaç ile devam eden süreç düşünüldüğünde en refah dönemini Gıyaseddin İvaz Kalaç idaresi altında yaşadığı söylenebilir. Su baskınlarının önüne geçmek için inşa ettirdiği set, şehirde İslamiyet'in daha kalıcı bir şekilde yerleşmesi için bina edilen kervansaraylar, camii ve okullar haricinde halka adil bir şekilde davranmış, halk arasında dinsel statü ayrımını gözetmemiştir.³² Kervansarayların, bulunduğu şehrin ticaret hacmini arttırma, şehrin ürünlerinin pazarlanması ile maddi açıdan gelir elde etmesini sağladığı kabul edilmektedir. Leknevti'nin su baskınları ve mevsimsel afetlerden yana dezavantajlı bir konumda olduğu düşünülürse Gıyaseddin'in İvaz Kalaç'ın izlediği kervansaray inşası başta olmak üzere şehir planlamasının, bölgeyi kalkındırma amacı taşıdığı yorumu çıkarılabilir. Jadunath Sarkar'a göre; Muhammed Bahtiyar Kalaç ile Gıyaseddin İvaz Kalaç arasındaki yaklaşık yirmi beş yıllık dönem, Leknevti için idari açıdan Delhi Sarayının ve devlet teşkilatının bir kopyası niteliğinde olmuştur.³³

Gıyaseddin İvaz Kalaç'ın Leknevti idaresi Şemseddin İltutmuş tarafından sona erdirilmiştir. Kaynaklar Şemseddin İltutmuş'un hangi amaç doğrultusunda Leknevti'ye yöneldiğini belirtmese de Cüzcânî bu noktada birden fazla sebebin olduğunu söylemektedir.³⁴ 1203'te Muhammed Bahtiyar Kalaç ile başlayan Leknevti Kalaçları dönemi, 1227'de Şemseddin İltutmuş'un düzenlediği iki sefer sonucunda Gıyaseddin İvaz Kalaç'ın öldürülmesi ile neticelenmiştir.³⁵ Bengal'e hakim olan Şemseddin İltutmuş, kendi adına para bastırdıktan sonra bu bölgeye oğlu Nasıreddin Mahmud'u atayıp Delhi'ye geri döndü.³⁶ Böylece Leknevti ve dahi Bengal, bariz bir şekilde Delhi Türk Sultanlığına bağlanmış ancak ilerleyen süreçte Leknevti'nin isyana meyilli tehditkâr mizacı kaybolmayarak devam etmiştir. Leknevti içerisindeki isyanlar Delhi merkezine yönelik gerçekleşirken pek tabiidir ki Leknevti'ye yönelik taciz kalkışmaları da meydana gelmiştir. Bu taciz nitelikli hareketlerin en dikkat çeken Orissa Racası Narasimhadeva tarafından 1244-1245'te gerçekleştirilmiştir. Melik Tuğrul-i Tuğan Han dönemine (1244-1246) rastlayan söz konusu hareket Leknevti hakimi Melik Tuğrul'u zor duruma uğratmış ve Delhi'den yardım istenmiştir. Dönemin Delhi Sultanı Alaeddin Mesud Şah tarafından bu isteğe mukabil Kadı

²³ Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I..., s. 580.

²⁴ Saghir Hasan El-Ma'sûmî, "Bengal's Contribution to Islamic Learning", *Islamic Studies*, Vol VI, S. 2, June 1967, s. 158.

²⁵ Nizameddin Ahmed, Tabakât-ı Ekberî I, Calcutta 1927, s. 57; Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I..., s. 578.

²⁶ Enver Konukçu, "Halaciler", *DİA/XV*, İstanbul 1997, s. 227.

²⁷ A. Wink, *Al-Hind The Making, Al-Hind The Making of The Indo-Islamic World II*, Leiden 1997 s. 261.

²⁸ J. H. Ravenshaw, *Gaur: Its Ruin...*, s. 95.

²⁹ Elliot-Dowson, *History of India As Told By Its Own Historians II*, London 1869, s. 317; Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I..., s. 583 vd.; S. Jadunath Sarkar, *The History of Bengal I*, Delhi 2003, s. 69.

³⁰ Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I, s. 556; Ayrıca bölgede deniz kabukları vasıtasıyla ticaret yapıldığı Elliot ve Dowson tarafından kısaltılan *Silsile-i Tevarih*'te de geçtiği aktarılmaktadır. Bkz; Elliot-Dowson, *History of India As Told By Its Own Historians I*, Aligarh 1952, s. 5.

³¹ Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I, s. 587.

³² Charles Stewart, *History of Bengal*, s. 57.

³³ S. Jadunath Sarkar, *The History of Bengal II*, s. 42.

³⁴ Ancak bu noktada Cüzcânî, Şemseddin İltutmuş'un Leknevti'ye yönelme sebebi üzerinde herhangi bir çıkarımda bulunmamıştır. Bkz., Cüzcânî, Tabakât-ı Nasırî I, s. 590.

³⁵ Nizâm ed-din Ahmed, Tabakât-ı Ekberî I, s. 66.

³⁶ Briggs, J., *History of Rise of The Mahomedan Power in India I*, Calcutta 1908, s. 208-209.

<https://muslimsofindia.com/category/states/karnataka/>

Celaledin Kâşânî görevlendirilmiş, bu sayede raca ordusu bastırılmıştır.³⁷ Raca Narasimhadeva tarafından Leknevti üzerine gerçekleştirilen akının ilki püskürtülmüş ancak ertesi sene ikinci kez baskın düzenlenmiştir. Bu baskın ise yine aynı şekilde Delhi'den gönderilen Melik Tamer Han Kiran vasıtasıyla 30 Mart 1245'te bastırılmıştır.³⁸ Charles Stewart'a göre; Melik Tamer Han, bu isyanı püskürtmekle kalmamış aynı zamanda içinde bulunduğu Leknevti şehrinin görünüşünden büyülenerek bu bölgede kalma talebini Delhi sarayına bildirmiş ve nitekim Leknevti, Melik Tamer'e bırakılmak koşuluyla Melik Tuğrul şehirden ayrılp Oudh bölgesine tayin edilmiştir.³⁹ Charles Stewart tarafından aktarılan Melik Tamer Han'ın şehrin zenginliği ve ihtişamından büyülenmesi meselesi önemlidir. Raca tarafından şehre yapılan akının temel sebebi de bu husus olabilir. Bir diğer deyişle Raca Narasimhadeva başta olmak üzere Leknevti üzerine yapılan akınların büyük bir bölümü şehrin sahip olduğu zenginlikler üzerinde

hâkimiyet kurma gayesi taşımaktadır. Leknevti'nin zenginliğinden kasıt, kuşkusuz maddi olarak Laksmanasena döneminden kalma bir hazineye dayanmaktadır. Coğrafi açıdan değerlendirildiğinde ise Ganj ve Brahmaputra nehirleriyle bu iki nehre bağlı akarsuların taşıdığı alüvyal toprakların Leknevti'ye ulaşması, toprak verimliliği açısından bölgeyi önemli bir konuma yükseltmektedir.⁴⁰ Raca Narasimhadeva'nın taciz niteliğindeki saldırılarının bastırılmasından sonra 1279'a kadar Leknevti şehri kimi zaman yerel kimi zaman Delhi'den sevk edilen idareciler tarafından hükmolunan bir şehir mahiyetine bürünmüştür. Mugisuddin unvanını kullanan Tuğrul Han ise Delhi Sultanına isyan etmiş, bu isyan dönemin Sultanı Gıyaseddin Balaban'ı hayli meşgul etmiştir. Delhi merkezi tarafından gönderilen ilk ordu, Emin Han Melik Alptigin ve Cemaleddin Kendâzi önderliğinde Mugisuddin Tuğrul'a karşı koyamayınca bu kez 1280'de Melik Turmadi emrinde

³⁷ Cüzcanî, Tabakât-ı Nâsırî I..., s. 738vd.

³⁸ M. Aziz Ahmet, Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 205.

³⁹ Charles Stewart, The History..., s. 62-63.

⁴⁰ Bu özellik bilhassa Babürlüler döneminde Avrupalıların da Hindistan'daki politikası doğrultusunda Bengal'in tarım ve ticaret kapsamında çarpıcı bir büyüme ile karşılaşmasına ortam hazırlamıştır. Avrupalıların Hindistan'da kurdukları şirketler vasıtasıyla kendi ülkelerine taşıdıkları zirai ve tekstil ürünlerinin ticaretinde ana merkez Bengal ve sahip olduğu limanlar olarak

görülmektedir. Bengal köylüleri dut yetiştiriciliği ve ipek böcekçiliği tekniklerini hızla öğrenirken bölge, dünyanın önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuştur. Öte yandan sulu pirinç ekimi için kayda değer sulak arazilere sahip olan Bengal, özellikle XVII. yüzyıla gelindiğinde ihracat aracılığıyla ekonomik büyümenin gözle görülür yaşandığı bir bölge olmuştur. Geniş bilgi için bkz., John F. Richards, Babür Türk İmparatorluğu, (nşr. Yasin Tekin), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 241 vd.

birleştirilen bir ordu Delhi'den sevk edilmiştir.⁴¹ Her iki ordunun da başarısızlığı bizzat Gıyâseddin Balaban'ın, oğlu Nasıreddin Buğra Han ile isyanı bastırmak için hareket etmesine sebep olmuştur. Nitekim isyanı bastıran Gıyâseddin Balaban, oğlu Nasıreddin Buğra Han'ı Leknevti'ye vali tayin etmiştir.⁴² Bu husus esasında hem Balaban'ın sağlık açısından yaşadığı sorunları perçinleyecek, hem de Delhi otoritesini sarsacak hadiselerin başlangıcıydı. Nasıreddin Buğra Han'ın Leknevti sevgisi, bulduğu her fırsatta söz konusu şehre geri dönmesine sebep olurken Delhi otoritesinin zayıflığını da beraberinde getirmekteydi. Onu, Leknevti'ye çeken unsurlar kuşkusuz şehrin ihtişamından kaynaklanmakta ve Nasıreddin Buğra Han'ın zevke, sefaya düşkün bir kişi olmasından gelmekteydi. Babasının vefatının ardından oğlu Muizeddin Keykubat'ı Delhi tahtına oturtup kendisinin Leknevti'de kalması, şehre olan sevgisini gösterir niteliktedir. Ancak Muizeddin Keykubat, Melik Nizameddin'in kıskırtmalarına maruz kalmış, netice olarak aynı kişi tarafından zehirlenmiştir.⁴³ Muizeddin Keykubat'ın ölümü üzerine Nasıreddin'in ne kadar süre daha yaşadığı bilinmezken, Rükneddin Keykavus'un Leknevti tahtına geçmeden önce Nasıreddin'in vefat ettiği düşünülmektedir.⁴⁴ Nasıreddin Buğra Han'ın Leknevti'deki idaresini yönetmekten çok idare etme çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.⁴⁵ Muizeddin Keykubat'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra Delhi tahtında Kalaçlar Devri başlayacaktır. Mugisuddin Tuğrul'un isyanı ve sonrasında gelişen sürecin kuşkusuz Delhi sarayının Leknevti bölgesine olan otoritesi noktasında zayıflık teşkil ettiği hissedilmektedir. Rükneddin Keykavus'un Bengal idarecisi olduğu dönemde 1291 yılına tekabül eden süreçte Leknevti bölgesinde basılan gümüş paralara rastlanmıştır. Söz konusu yazıtta "*Bu gümüş para, h. 690'da (m. 1291) Banga'nın toprak vergisi olarak Leknevti'de basılmıştır.*" ibaresinin yer alması⁴⁶ hem Leknevti'nin para basma hüviyetine sahip olan bir şehir olması hem de şehrin yöneticilerinin artık bağımsız güdülerle hareket ettiğinin göstergesidir. Nitekim bu süreçten sonra devam eden Leknevti'ye hâkim olma çabaları, Delhi idaresi açısından devletin doğu kısmında istikrarsız bir ortam sağlamıştır. Otoriter gücün Bengal'e yansıtılamaması ve söz konusu istikrarsızlık, 1339'dan başlayarak Fahreddin Mübarek Şah, Hacı İlyas ve Alaeddin Ali Mübarek Şah'ın mücadelesine sahne olmuştur. İlk etapta Fahreddin Mübarek Şah ve Alaeddin Ali

Mübarek arasında vuku bulan güç yarışı, Hacı İlyas'ın önce Satgaon'da ardından Leknevti'de nüfuzunu artırmasıyla lehine sonuçlanmıştır.⁴⁷ Bengal'in Hacı İlyas tarafından bağımsız bir hüviyete bürünmesiyle başlayan Bengal'deki İlyasşahiler dönemi, söz konusu bölgenin siyasi tarihinde başka bir merhalenin açılmasını sağlamıştır.

Sonuç: Dünyanın en büyük kara parçasına sahip olan Asya'nın güneyinde yer alan ve o dönem için bir çatı isim olarak bugünkü Pakistan, Bangladeş topraklarını da kapsayan Hindistan, çok kültürlü bir yapıyla beraber coğrafi açıdan da önemli bir mirasa sahiptir. Hindistan'ın doğusunda yer alan Bengal'in Leknevti bölgesi de bu mirasın kadim unsurlarından biri konumundadır. Tarihi kaynak ve buluntularda Leknevti ilk olarak Gauda ismiyle karşımıza çıkmakta, İngilizce'de Gaur olarak da kullanılan ve bu haliyle daha çok telaffuz edilen kadim şehir Gaur'un, XVII. yüzyıla ait eserlerde dahi kalıntı olarak nitelendirilmesi şehrin taşıdığı tarihsel birikim kapsamında önemlidir. Bengal'in Türk İslam idaresi öncesindeki son Hindu hâkimleri Senalar döneminde Gaur ismi Laksmanasena'ya ithafen Leknevti olarak dönüşüm geçirmiştir. XIII. yüzyılda Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fetihle Türk-İslam hükmü altına giren Leknevti'nin, bu dönemden itibaren İslam ve Türklüğün bölgede yayılması için bir takım düzenlemelere maruz kaldığı görülmektedir. Sena hanedanlığından miras kalan zenginlik, uzun yıllar boyunca Leknevti'nin Raca Narasimadeva başta olmak üzere çok sayıda idareci tarafından istila ve isyan teşebbüsleriyle yüzleşmiştir. Delhi Türk Sultanlığında Gıyâseddin Balaban dönemine denk gelen Mugisuddin Tuğrul'un isyanı, destek aldığı sosyal sınıflar bağlamında düşünüldüğünde Delhi tahtının otoritesini bozan bir vaka özelliği taşımaktadır. Kadim bir şehir mahiyetinde tarih boyunca önemini koruyan Leknevti şehri, Delhi Türk Sultanlığı başta olmak üzere devletleri sürekli olarak tehdit eden bir kimliğe sahip olmuştur. Hindistan'ın batı tarafında Gücerat, doğu tarafında Bengal'in üstlendiği bu isyan meyilli yapı, Hindistan'da kurulan devletlerin en çetin problemlerinin arasında görülmektedir. Tüm bunlara rağmen Leknevti şehri, Bengal bölgesinde Türk İslam hâkimiyetinin yayılması noktasında mihenk taşı olmuştur.

⁴¹ İsemi, Futûhu's Sâlätin or Shah Namah-ı Hind of Isami II, (ed. Agha Mahdi Husain), Asia Publishing House, Aligarh 1977, s. 292

⁴² Bu husus esasında hem Balaban'ın sağlık açısından yaşadığı sorunları perçinleyecek hem de Delhi merkezi otoritesini sarsacak sorunların başlangıcıydı. Balaban'ın büyük oğlu Muhammed, Moğollar'a karşı verdiği mücadelede ölüncü Balaban, diğer oğlu Nasıreddin Buğra'yı Delhi merkezine çağırmıştır. Bkz., Ghulam Husain, Riyazu's, s. 86.

⁴³ Charles Stewart, History of, s. 78.

⁴⁴ S. Jadunath Sarkar, The History of Bengal II, s. 74; Bu dönemde Delhi'den atanan Nasıreddin Bahadır Han'ın Bengal'in doğu bölgesini başkent Sonargaon olacak şekilde yönetmek için atandığı görüşü savunulmaktadır. Bkz., Charles Stewart, The History of Bengal, s. 79.

⁴⁵ S. Jadunath Sarkar, The History of Bengal II, s. 74

⁴⁶ H. E. Stapleton, "Contributions to The History and Ethnology of North-Eastern India", Journal of The Asiatic Society of Bengal XVIII, Calcutta 1923, s. 410.

⁴⁷ Fahreddin Mübarek Şah, Alaeddin Ali Mübarek ve Hacı İlyas arasındaki mücadele hakkında daha geniş bilgi için bkz., S. Jadunath Sarkar, The History of Bengal II..., s. 90 vd.

STALİN DÖNEMİ GULAG KAMPLARINDA YAŞAM

Elif KARPUZ*

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Sovyet Rusya tarihinin siyasi boyutundan ziyade sosyal yapısında izler bırakmış olan GULAG kamplarının niteliksel olarak ele alınacağı bu çalışmada amaç; Stalin dönemiyle özdeşleştirilen ve Rusya'nın hızla sanayileştiği dönemde göz ardı edilen uygulamalardan biri olan GULAG kamplarına dikkat çekmektir. Pek çok filme ve edebî esere konu olmuş bu kamplarda tutukluların bir günlük kamp yaşantısındaki zorluklar, kaynaklar ışığında çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Giriş: Hapishaneler tarih boyunca devletlerin; kanunlara aykırı durum ve davranışlar içinde bulunmuş vatandaşları tam bir özgürlük mahrumiyeti ile gözetim altında tutarak discipline olmasını sağlamak amacıyla kurduğu cezalandırma birimleridir. Fransız teorist ve tarihçi Michel Foucault'un "Hapishanelerin Doğuşu" adlı çalışmasının önsözünde, eserin çevirmeni Mehmet Ali Kılıçbay hapishaneleri "insanların insanlara egemen olmak için geliştirdikleri yöntemler, bireysel veya ortaklaşa olarak çekilen ve çektirilen azaplar, iktidarların bireyleri gözetim altında tutmaya yönelik olarak oluşturdukları mekanizmalar, disiplinler" olarak tanımlamaktadır. Kamplar ise işlevsel olarak daha farklı yapılar olmakla birlikte bir bakıma hapishanelerin de içinde olduğu dört gruptan oluşmaktadır. Bunlar; mülteci kampları, gözaltı kampları, toplama kampları ve çalıştırma kamplarıdır. Kategori olarak GULAG kamplarının da içinde bulunduğu çalıştırma kamplarının amacı her ne kadar sadece "siyasî suçların cezalandırılması"na indirgenmiş olsa da aslında suçuna bakılmaksızın ülke içindeki istenmeyen grupların gönderildiği zorunlu çalıştırma birimleri olarak karşımıza çıkar. Genellikle siyasî muhalif yahut etnik köken bakımından farklılık arz eden grupların ve savaş esirlerinin ağır koşullarda çalıştırılarak imhası bu kamplar için asıl amaçtır. Diğer taraftan söz konusu kampların bir diğer işlevi ise hangi sebeple hüküm giymiş olursa olsun mahkûmun emeğinden ve işgücünden faydalanılarak ekonomiye katkısını sağlamaktır. Rusya'da çalışma kamplarının ilk ortaya çıkışı GULAG kısaltmasıyla, 17. yüzyılda Çarlık tarafından Sibirya'da kurulmuş zorunlu hizmet birimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1918 yılına gelindiğinde ise Lenin, güven duymadığı SSCB vatandaşlarını şehirlerin dışına kurulmuş olan kamplara göndermiş ve bu sayede halktan uzaklaştırılan bu kişilerin her türlü zararlı eylem ve söylemlerinin önü kesilmiştir. Kampların sayısının Josef

Stalin döneminde en yüksek seviyelere ulaştığı görülür. GULAG Kampları özellikle Stalin dönemindeki yaşam koşulları bakımından ele alındığında, tarihsel süreç içerisinde en çok ön plâna çıkmış olan ve Nazi Almanya'sı tarafından uygulanan Auschwitz toplama ve imha kamplarını aratmayan bir yapıda olduğu görülmektedir. Zaman zaman Auschwitz kamplarından daha dramatik sahneler yaşanmış olmasına rağmen Gulag Kamplarının bilinmemesinin nedeni; mahkûmların tutuklanması, tutukluluk sürecindeki uygulamalar, sürgün edilmesi ve kamplara tasfiyesine kadar geçen tüm süreçlerin gizli tutulmuş olmasıdır. Sovyet hükümetinin kalkınmasında perde arkası olarak bırakılan GULAG kampları gerçeği ilk olarak Rusya'nın kuzeyinde bulunan liman şehri Kem'den, bir İngiliz yük gemisiyle Avrupa'ya kaçmayı başaran bir GULAG mahkûmunun anlattıkları ile ortaya çıkmıştır. Bu gerçekliğin Batı'da yankı bularak yayılmaya başlaması üzerine Bolşevik hükümeti, devletin aklanması amacıyla Lenin ile ilişkilerinin iyi olmasıyla bilinen yazar Maksim Gorki'yi Haziran 1929'da Solovetsk kampına göndermiş, GULAG kampları gerçeklerinin örtbas edilmesi için olumlu yazılar yazmasını istemiştir. Kamplardaki son derece acımasız koşulların, işkenceler ve idamların ayrıntılı olarak ilk defa gün yüzüne çıkması ise; Stalin ve Sovyet rejimi hakkındaki olumsuz yazıları nedeniyle anti-Sovyet ilân edilerek uzun yıllar GULAG'larda mahkûm edilmiş Aleksander Soljenitsin'in 1973 yılında Fransa'da yayınlanan "Gulag Takımadaları 1918-1956 (Arhipelag Gulag)" isimli eseri ile olmuştur. İzleyen yıllarda üç cilde tamamladığı eserinde Soljenitsin'in vurguladığı gerçekler her ne kadar "zulüm altında ölenlere" ithaf ettiği acı deneyimler olsa da eser, Stalin'i, uygulamalarını ve dönemi hicvettiği traji-komik ifadelerle dikkat çekmektedir. Onun bu eserini diğerlerinden ayırarak farklı ve ölümsüz kılan, yalnızca dünyaya duyurmaya çalıştığı gerçekleri tüm açıklığıyla anlatması değil; kullandığı bu iğneleyici üslubudur.

GULAG gerçeğinin belge, bulgu ve fotoğraflarla desteklenerek ilk kez dünya kamuoyuna duyurulması, Amerikalı gazeteci Anne Applebaum'un 2003 yılında yayınlanan derinlikli çalışması Gulag: A History ile olmuştur. Applebaum'un titizlikle hazırladığı ve pek çok ödüle layık görülen bu çalışma geniş yankı bulmuş ve Gulag kampları hakkında başvuru bir başyapıt haline gelmiştir. Gulag Kamplarının fonksiyonu, Sovyet rejimine karşı olanları bedensel ve psikolojik çeşitli

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, elif.karpuz1995@gmail.com. Bu bildiri, 20 Ekim 2022 tarihinde Aksaray

Üniversitesi, Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen IX. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

baskı ve işkencelerle cezalandırarak mahkûmların işgücünden faydalanmak ve bu şekilde zorunlu emeği sanayideki dönüşüm için kullanmaktır. Endüstrinin çeşitli kollarında bu işgücünden faydalanılmıştır. Sovyetler Birliği'ndeki tüm sanayi bölgelerinde, 1923-1960 yılları arasında sayısı 500'ü geçmiş olan kampların sanayileşme ve ekonomik büyümede etkisi araştırmacılar tarafından yoğunlaşan konudur. Diğer taraftan GULAG sistemi ile istenilen ekonomik etki Almanya'daki kampların sınaî yükselişteki etkisi kadar olmamıştır. Aksine Stalin'in halefleri, bu sistemin ve bu yatırımın istenilen etkisinin aksi şekilde bir geriye gidiş olduğunu kabul etmişlerdir. Henüz çok yakın bir tarihte ortaya çıkmış olan bu Sovyet Rusya gerçeği hakkında yapılan sınırlı çalışmalar, hayatta kalmayı başaran mahkûmların yıllar sonra kaleme aldıkları hatıralarına yahut mahkûm tanıklarının röportajlarına dayandırılırken, araştırmacılar rakamsal veriler ile NKVD (İçişleri Komitesi) ve KGB arşivlerinin verilerinin çelişmesi nedeniyle arşivleri güvenilir bulmamaktadır. Stalin dönemi (1924-1953) ile yıllık büyüme hızının oldukça yüksek seviyelere çıktığı, modern sanayi kuruluşlarının gerekli tüm kadrosunun yetiştirildiği bir dönemde göz ardı edilmiş milyonlarca Sovyet insanının trajedisi şeklinde yorumlanmaktadır.

Kampların Kuruluşu ve İşlevi: Büyük Ekim Devrimi ve Sovyet Rejim: Gulag Kamplarını yalnızca Sovyetler Birliği tarihinin bir parçası olarak tanımlamak ve ele almak doğru bir yaklaşım olmamakla birlikte gelişim sürecini etkileyen pek çok unsur söz konusudur. Rus İmparatorluğu'ndan çıkmış olsa da Devrim'den sonra Bolşevizmin etkileriyle şekillenerek iki dünya savaşı arası dönem atmosferinin de izlerini taşır. Tüm dünyanın yaşadığı çalkantılı ve zor dönemlerin özellikle İkinci Dünya Savaşı ile dünyada artan mezalimin izleri hem Nazi hem Sovyet kamplarındaki acımasızlığın temelini oluşturur. Aynı zamanda kamp yaşantısındaki tüm açlık, ölüm, şiddet, zorbalık, acımasız ve dayanılmaz koşullar esasen kanlı İhtilâl ve sonrasında iç savaşın oluşturduğu kaos ortamıyla doğrudan bağlantılıdır. Devrim arifesi Rusya'sı da birçok bakımdan henüz orta çağ düzeyinde, içi boşalmış geleneksel ve dinsel bir otokrasinin yönettiği cehalet ve sefalet içinde bir toplum idi. 1789 Fransız İhtilâli ile Fransa'da ortaya çıkan liberal akım tüm dünya için yeni bir dönemin başlangıcını ihtiva etmişken, Rusya'da da kendini yeni fikir akımlarının ortaya çıkması şeklinde gösterdi. Nitekim Rus devleti kuruluşundan beri birkaç istisna dışında, tam anlamıyla keyfi ve zorba bir otokrasiden başka bir rejim görmemiş ve tanınamıştı.¹ Özellikle Rus aydınları tarafından benimsenen bu yeni fikir akımlarının etkisiyle halkta da siyasal düzene olan memnuniyetsizlikler artarak devam ederken, açlık ve topraksızlık

problemleri aydınlar tarafından sosyal düzende birtakım ıslahatlar yapılması gerekliliği şeklinde ele alınmaya başladı. Devrimsel düşüncelerin gelişmesi ise; toprakla uğraşmayı ve alım-satımını yapmayı bırakmalarına neden olarak köylüyü küstüren ve köylünün aleyhine olan ekonomik durumun etkisiyle hız kazandı. 1800'lerden itibaren sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan işçi sınıfının durumu da köylü sınıftan farklı değildi. Maaşların yetersizliği, kötü çalışma koşulları ve sağlık problemleri grevleri beraberinde getirmiş, işçi sınıfı 1880'den sonra çareyi çoğu defa grevlerde aramıştır. Ülkenin tamamına yayılmış olan bu olumsuz hava ileride yaşanacak büyük devrimin çekirdek zeminini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Devrim ve sonuçları tüm yönleriyle günümüze kadar pek çok akademik çalışmanın ana konusu olmuştur.² Romanov Hanedanlığı'nın son çarı II. Nikolay Rusya'nın 1904-1905 yıllarındaki savaş potansiyelini ve toplumun ruh halini yanlış değerlendirmişti ve Rus-Japon savaşını kaybetmişti, bu da 1905 devrimine yol açmıştı.³ Japon-Rus Savaşı (1904-1905) yenilgisinin getirdiği gerginlik ardından başarısız 1905 Devrimi, Birinci Dünya Savaşı'nda verilen kayıplar ile hem içeride hem dışarıda dökülen kanlar 1917'ye gelindiğinde Ekim Devrimi'nin başarılı olmasındaki aşamalarıdır. 1917 Şubat Devriminden sonra çarın tahttan feragat etmesi ile Temmuz ayında kurulan ilk Geçici Hükümetin lideri Aleksandr Kerenski'dir. Ekim Devrimi'nin tüm başarısı ithaf edilen "Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)", daha sonra da "Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik)" adını alan örgütün geçmişi, dokuz kişinin Mart 1898'de toplanıp "Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi"ni kurdukları küçük kongreye kadar uzanır. Çalışmalarını sürgünde yürüten bu gruba, Vladimir İlyiç Ulyanov, dergilerde yayınlanan yazılarında kullandığı son mahlasıyla ve dünyanın bildiği adıyla Lenin, 1900lerin başında katılmıştır. Üyelerin aktif şekilde devrimci bildiriler dağıtmaları, çıkardıkları dergi ve gazetelerle basın yoluyla devrimci ruhu körüklemeleri ve 1903'te Brüksel'de bir parti kongresi toplanmasıyla siyasî örgütlenme tamamlanmış oldu. Bu tarihten yirmi yıl kadar sonra Lenin parti geçmişi hakkında "Bolşevizm, siyasal düşünce akımı ve siyasal parti, 1903'ten beri mevcuttur." ifadelerini kullanmıştır.⁴ Şubat Devrimi'nden sonra parti içerisinde henüz tam bir otorite sağlamayan Lenin'in darbe ile iktidarı ele alma isteği parti içinde destek almasa da 25 Ekim'de Lenin liderliğinde darbe gerçekleştirildi. Kışlık Saray basan Bolşevikler Geçici Hükümet bakanlarını tutukladılar ve birkaç saat içinde Lenin, Sovyet Rusya adını verdiği ülkenin lideri olmuştu.⁵ Yeni kurulan devletin kamuoyu desteğinin az olması nedeniyle ve iktidarı

¹ Marcel Liebman, *Rus Devrimi- Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017, s. 16.

² Alexander Rabinowitch, *Bolşevikler İktidara Geliyor, Petrograd'da 1917 Devrimi*, Çev. Levent Konyar, İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s. 15.

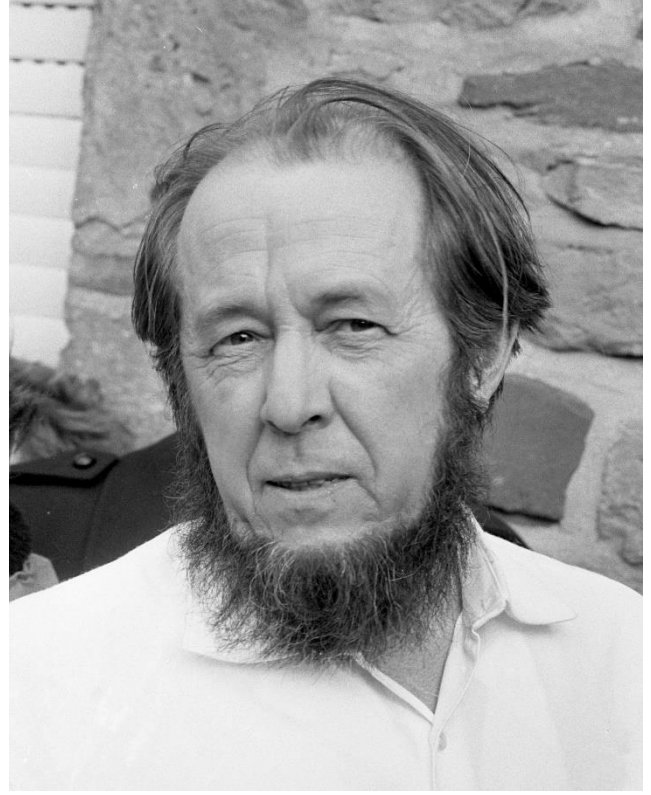
³ Solomon Volkov, *Romanov Hanedanı, 1613'ten Devrime Rus Kültür Tarihi*, Çev. Sabri Gürses, İstanbul: Alfa-Araştırma, 2020, s. 344.

⁴ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, Çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 19.

⁵ Anne Applebaum, *Gulag*, Çev. Ufuk Demirbaş, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2008, 4.

kaybetmemek için aydınlar ve siyasiler içindeki tüm muhaliflere bir savaş başlatıldı, 1921'e kadar barış için kanlı bir iç savaş devam etti. Rejimi ve paralelinde doğal olarak kendi iktidarlarını korumaya çalışan Sovyet liderlerini, hem "demir perde" ülke olmanın bir gereği olarak diğer ülkelerle sınırlı etkileşim, hem de halka karşı katı uygulamalarıyla ayakta kalabilmişlerdir.⁶ Amerikalı gazeteci yazar John Reed, devrimi günbegün ayrıntılarıyla ele aldığı *Dünyayı Sarsan On Gün* adlı çalışmasında şu ifadeleri kullanmaktadır; "*Büyük Rusya çözülmeye halindedir. Bu durum 1905'te başlamış, Şubat Devrimi de çökmeye hızlandırmıştı. Yeni düzenin taslağını çizmesine çizmişti ama yalnızca eski rejimin dökülmeye yüz tutan iskeletini ayakta tutmayı bilmişti. Nasıl üfleyerek duman dağıtılsa, Bolşevikler de bir gecede bu iskeleti söküp atmış, ufalayvermişti. Eski Rusya artık yoktu. İnsan toplumu, ilkel erime noktasına gelmiş ve sınıf mücadelesinin üzerinde amansızca devam ettiği kaynayan alevden deniz, yavaş yavaş soğuyarak yeni yıldızların oluşturduğu ince bir kabukla örtülüyordu.*"⁷ Aynı zamanda büyük bir devrimle iktidara gelen devrimci bir partinin, yıkıcılıktan yöneticiliğe geçişiyle toplumun sanattan dine her yöne ıslah girişimi, otokrasiden kalma burjuvaziyle ve geleneksel olanla savaştan ibaret kaldı. Bolşevikler komünist ütopyanın inşasını görenekle ve alışkanlıkla sürekli bir kavga olarak tasarlamaktaydı.⁸ Kampların işlevi işte ilk olarak bu noktada önem kazanır. Çarlık döneminden kalma düşman olarak görülen gelenekselci burjuva ile eski rejimin taraftarı ve temsilcilerinin cezalandırılmasıydı. 30 Ağustos 1918'den sonra NKVD'nin (İç İşleri Halk Komiserliği) çıkardığı talimattan: "Bütün sağ sosyalist-devrimciler tutuklanacak, burjuva sınıftan ve subaylardan yeter miktardan rehine toplattırılacak" deniyordu.⁹

Gulag'ın Kökenleri ve Sovyet Cezalandırma Sistemi: 17. yüzyıldan itibaren gelişmeye ve genişlemeye başlayan Çarlık Rusya'sı, bir Avrupa devleti olmak için özellikle ekonomi alanında pek çok yatırım yaptı. Bu yatırımların en önemlisi hammadde kaynakları bakımından oldukça zengin olan Sibirya'nın istihdama açılmasıdır. Bunun sağlanabilmesi bakımından kampların ilk örneği olarak Sibirya'da kurulan sürgün ve kamp sisteminin geliştirildi. Çar Korkunç İvan (1531-1584)'ın geliştirdiği sürgün sistemi ile başlayan süreç Rusya ceza sisteminin en önemli unsuru ve silahı oldu.¹⁰ Zorunlu çalışma kamplarının kurulması ise Çar I. Petro (Deli Petro)'nun geliştirdiği "katorga" sistemidir. Bu sistemle kamp mahkûmu işçiler bataklıkları kurutmak, liman ve gemi yapımında çalışmak, kalelerin inşasında çalışmak ve kanal açmak gibi ağır işçiliklerde kullanılıyordu. Çarlık dönemi çalıştırma kampları

https://tr.wikipedia.org/wiki/Aleksandr_Soljenitsin

ile Sovyet çalıştırma kampları arasında benzerlik bir bakıma amaç ve sistemin aynı olmasıdır fakat izlenen yollar farklıdır. Ayrıca Çarlık kamplarında 1913'de 32.757 mahkûmun yalnızca 5000 kadarı siyasî mahkûmdu¹¹ ve bu durum Sovyet kamplarında tersi vaziyette idi. Siyasî muhalifleri tasfiye etmede kullanılan ideolojik siyasî yöntem genelde "halk düşmanı" kavramı idi ve bu kavram Sovyetler Birliği kurulduğu günden itibaren mevcut bir yöntemdi.¹² 1928 Sovyet Ceza Kanunu'nun 58. maddesi gereğince "karşı devrimci ve anti-Sovyet olmak" suçuna binaen tutuklama ve Sovyetler Birliği'nin geniş coğrafyasına yayılmış Gulag'lara gönderme en çok başvurulan yöntem olmuştur. Fakat tutuklamalarda anti-Sovyet olmanın ve "terör" kavramının anlamları genişletilmiştir. Soljenitsin Gulag Takımadaları'nda "*...Olmuş bir şey yüzünden kimseye hapis veya ölüm cezasını vermezlerdi. Bir şeyin olmaması için cezayı keserlerdi. Haliyle bizim tutsaklara kesilen ceza, sözde yurda ihanetten değil de, köydeşleri yanında Avrupa'yı göz önüne getirmemeleri içindi*" ve "*...Terörün anlamı çok genişti: Değil valinin kupa arabası altına*

⁶ *Liderlerin Sovyeti Devrimden Perestrojkaya*, Editör Ayla Kaşoğlu, İstanbul: Çeviribilim Yayınları, s. 8.

⁷ John Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün*, Çev. Deniz Bakır, İstanbul: Ceylan Yayınları, s.175.

⁸ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar, Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 49.

⁹ Aleksandr Soljenitsin, *Gulag Takım Adaları*, Çev. Selim Taygan, İstanbul: Nebioğlu Yayımevi, 1974, s. 37.

¹⁰ Necip Hablemitoğlu, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, Ankara: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, s.17.

¹¹ Hablemitoğlu, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, 20.

¹² Nurbek Khairmukhanmedov, "Stalin Dönemindeki Siyasî Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları", *Bilgi*, Sayı 41 (2007): 157.

*bomba koymak, fakat şahsi hasmın suratına yumruk indirmek bile (...) terrördü*¹³ gibi daha pek çok ifadelerle bu konuya geniş yer vermiştir.

Sovyetlerin ilk kampı ülkenin geniş topraklarının kuzeyinde yer alan Solovets (Solovki) kampıdır. Ülkenin merkezinden oldukça uzaktaki bu ücra bu topraklarını istihdama açıp sanayi bölgesi yaparak üretimin devamlılığını sağlamak temel amaçtır. Ayrıca Solovets, mahkûmların iş gücü üzerinden büyük gelirler elde etmenin öğrenildiği ilk kamptır.¹⁴ Gulag kamplarının prototipi olan Solovets hayatta kalan mahkûmların hatıralarında da ilk kamp olarak geçer. Soljenitsın'ın kampları takımadalarına benzetmesi tesadüf ve yanlış olmamakla birlikte Solvest'te kurulan kamplar zincirleme şekilde adeta takımadalar gibi genişletilerek büyümüştür. Bu kamplar için eski binalar ve kullanılmayan kiliseler kullanılmıştır. Cezalandırma yöntemi olarak zorunlu çalışma sisteminin kullanılması düşüncesi 1918 yılında ortaya çıkmış olmasına rağmen, 1945'te kamp sisteminin tarihçesi konulu bir konferansta dönemin kamp yönetimi başkanı Nasedkin kamp sisteminin 1920'de Solovets'te ortaya çıktığını ve 1926'da sistematikleştirildiğini ifade eder.¹⁵ Bu ifadenin nedeni, kamp sisteminin oturmasının zaman almış olmasıdır. İlk kamplarda sistemsiz ve her kampın koşullarının birbirinden farklı işletildiği görülmektedir. Çarlık cezaevi ve kamp geçmişine bakıldığında daha önce de belirtildiği gibi benzer fakat daha iyi koşulların olduğu görülür. Ayrıca çarlık dönemi kamplarda kaçışın cezası ağır olmamakla birlikte Sovyet kamplarında kaçmaya teşebbüsün cezası ölüm cezasına kadar varabilmektedir.

Tutuklama: Sovyet Hükümeti'nin cezalandırma kavramı kişinin ne yaptığı değil kim olduğuyla ilgiliydi. Eski rejimin kalıntısı görülerek suçlu atfedilenler için İhtilâl mahkemeleri kuruldu. Bunun yanı sıra toplum içerisinde günlük yaşantıdaki en basit olaylarda bile haksız tutuklama ve mahkûm edilmeler giderek artmaya başladı. Örneğin tramvaya biletsiz binen kişi topluma karşı geldiği düşünülerek siyasî suçlu olarak mahkûm edilebilirdi.¹⁶ Soljenitsın Gulag Takımadaları eserinde genişçe yer verdiği tutuklama süreci için "Tutuklama-ansızın oluşmuş bir hal değişikliğidir"¹⁷ şeklinde niteler ve tutuklanan kişinin hiçbir şey anlamadan ve "neden" sorusuna hiçbir zaman yanıt bulamadan apar topar götürüldüğünü örneklerle anlatır. Geleneksel tutuklamalarda gece yarısı evinden apar topar götürülen tutuklunun ailesi biraz yiyecek ve bir kat çamaşır vermek istediğinde görevliler kesin ve net bir şekilde hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını söyler. Tutuklandığının ertesi günü ya da birkaç saat sonra güvenlik kuvvetleri gelir kapıyı kırarak içeri girer, tutuklunun eşyalarını ortaya yığar ve hatta eşyalarını çizmelerinin altında ezer. Kişisel eşyalara

yapılanların yanı sıra görevlilerin sınır tanımamasına en iyi örnek, tren makinisti İnoşin götürülürken, odanın ortasında biraz önce ölmüş çocuğunun cenazesini tabut içinden çıkarıp tabutu aramış olmalarıdır.¹⁸ Artarak devam eden bu durum, devrim ve devrimin vaat ettiği özgürlük, eşitlik gibi olguların yerine bu haksız tutuklamaların yaşanmasıyla kısa sürede Sovyet halkının hayal kırıklığına uğramasına neden oldu. Devrimden kısa süre sonra cezaevlerinin giderek artan doluluk oranına ve tükenen gıda stoklarına çözüm bulma yollarına gidildi. Eski kiliseler, saraylar, barakalar, eski ve boş evlerin bodrum katları tutuklular için kullanılmaya başlandı. Cezaevlerinin durumu hakkında bir gazete raporunda 1000 kişiyi istihdam etmek üzere tasarlanmış Moskova'daki Butirka Cezaevi'nin 2500 kişiyi barındırdığını yazar, bir başka gazetede "yüzlerce insanı sistemsiz tutuklayıp, onlarla ne yapacaklarını bilmiyorlar" şeklinde yazar.¹⁹ Kamplarla ilgili çıkarılan kararname devrimden sonraki ilk birkaç yıl içerisinde hızla artarak devam etmiş ve ülkenin her yerine dağılan sistemsiz kamplara her geçen gün yüzlerce insan getirilmiştir. Sancılı tutuklama ve sürecinden sonra, sorgu aşamasında da, her türlü tehdit, şantaj, uykusuz bırakma serbestti ve sanıktan istenilen itirafı duymak için hangi orta çağ yöntemine başvurmak sorgu yargıcının seçme şansına bırakılmış bir durumdu. Her sorgu yargıçlığından istenen şey, belli zaman içinde ve belli sayıda suçlarını kabul etmiş ada tavşanlarının teslimi idi.²⁰ Her ne kadar başvuru yöntemleri acımasızca olsa da buradaki durum Batı'daki hapisanelerden ya da özellikle Çin'in uyguladığı soruşturma yöntemlerinden farklı değildi. Kısacası tüm bu süreçler Gulaglar için bir alıştırma niteliğindedir. Ayrıca mahkûma laf arasında sürekli olarak yüksek amaç uğruna başvurulacak her yöntemin geçerli olduğu ve sanığın ölümünden sorgu yargıcının ya da doktorun sorumlu olmayacağı tekrar edilirdi. Diğer taraftan yapılan işkence yöntemleri için genelde vücutta iz bırakılmayacak yöntemlerin, örneğin çıkmış göz, koparılmış uzuv, kırılmış kemik yahut vücutta çürükler olmayacak şekilde seçilmesine dikkat edilirdi. Bu nedenle en çok başvuru yöntem uykusuz bırakma idi. Bazen de bazı sorgu yargıçlarının tam tersi şekilde davranarak ve dostane bir tavırla, sanığın direnmemesi ve suçlamayı kabul ettiğini taahhüt etmesi için tutuklunun kampa gittiğinde çok iyi şartlara kavuşacağı söyleyerek kandırma yöntemine başvurulurdu.

Kampa Getiriliş: Mahkûmların sevk edildiği trenlerde durum kampa vardıklarındaki yaşayacaklarının bir fragmanı gibiydi. Vagonlar çok kalabalıktı ve çok iyi korunurdu. Dikenli tellerle çevrilmiş olmakla birlikte mahkûmların kaçmaması için vagonların dışına tahtalar çakılırdı. Bunların yanı sıra her an

¹³ Soljenitsın, *Gulag Takımadaları*, 60.

¹⁴ Duygu Özakin, "Kötülüğün Sradanlığı: Aleksandr Soljenitsın'ın Sovyet Çalışma Kampı İzlenimlerini Hannah Arendt'in Kavramlarıyla Okumak", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 (Haziran 2019): 433.

¹⁵ Applebaum, *Gulag*, 20.

¹⁶ Applebaum, *Gulag*, 6.

¹⁷ Soljenitsın, *Gulag Takımadaları*, 16.

¹⁸ Soljenitsın, *Gulag Takımadaları*, 17.

¹⁹ Applebaum, *Gulag*, 7.

²⁰ Soljenitsın, *Gulag Takımadaları*, 96.

gözetlenen mahkûmların tuvalet ihtiyacı da tam bir sıkıntı olmakla beraber tren ihtiyaç görülmesi için günde bir kez çoğu zamanda hiç durdurulmazdı. Bazı vagonların zeminlerinde delik olsa da bu delikler çoğu zaman dolar ve bu durumda mahkûmlar yine kendini tutamaz ve zaten havasız olan vagonların içinde, çoğu zaman üstlerine ve diğer mahkûmların gözleri önünde utanarak vagonun bir köşesine ihtiyaçlarını giderirlerdi. 1930'ların başında sürgün edilmiş bir mahkûm, birbirlerinin önünde işlemek zorunda kalmaktan dolayı insanların "müthiş biçimde utanç" duyduklarını ve kendisinin de "annesinin etekleri arkasında" yapabildiğine minnettar olduğunu anlatır.²¹ Tuvalet sorununun yanı sıra açlık ve susuzluk en büyük sıkıntıydı. Genellikle bir ay sürecek olan yolculuk için verilen ekmeğin toplamda hemen hemen yalnızca iki kilogramdı ve bunlar küçük küçük parçalar halinde verilir. Ekmekle birlikte verilen ve kamplarda da yiyecekleri tek yemek olan tuzlu balıktı ve mahkûmları susatan bu balığın verilmesi tamamen bilinçli idi. Çoğu zaman mahkûmlara su yazın bile nadiren verilir. Eski bir mahkûm, yirmi sekiz günlük yolculukta yalnızca üç kez su verildiğini ve trenin ara sıra cesetleri indirmek için durduğunu anlatır.²² Tüm bu dayanılmaz koşulların yanı sıra Stolipin vagonunda götürülen Ginzburg, diğer perondaki normal yolcuların kendilerini gördüğünde şaşkınlıkla "Troçkistler... gerçek, yaşayan Troçkistler" dediğini yazar. Akabinde iki küçük oğlunun elinden tutmuş bir kadının yanlarından geçtiğinde "...az kalsın haset ve kıskançlıktan ölecektim. Demek hâlâ çocuklarının ellerini tutmalarına izin verilen insanlar vardı dünyada?"²³ sözleriyle yaşadıkları bedensel acıların yanı sıra bu ötekileştirilmenin ve aile ve normal hayat hasretiyle psikolojilerinin durumunu en acı şekilde ifade etmiştir. Trenlerin yanı sıra sevkîyat için kullanılan gemi ve teknelerde de durum aynıydı. Gemi ve teknelerin kendisi de bu amaç için dizayn edildiğinden normalde olması gerektiğinden daha farklı yapılardaydı. Gemilerde toplu tecavüz sahneleri, gemiye bindikleri anda insanların kusmaya başlaması ve daha kalabalık olduğu için sıkışık vaziyette ayakta durmak zorunda kaldıkları sahneler hayatta kalan mahkûmların kolektif hatıralarında benzer şekillerde anlatılır. Ginzburg bu konuda *Anafora Doğru* çalışmasında düşecek yer olmadığı için ayakta kalabildiğini yazar. Bu sancılı tren, gemi, tekne ve geçiş kampları sürecinin ardından hayatta kalabilmiş mahkûmları her birinin kapısında gökkuşağı şeklindeki tahta pankart üzerinde "*Emek, SSCB'de Şeref, Şan, Cesaret ve Kahramanlık Meselesidir!*"²⁴ ve benzeri sloganlar yazan kamp girişleri bekler. Gerçeklikle çelişen, adeta

dalga geçerek mahkûmların daha girişte demoralize olmalarına neden olan bu ve benzeri sloganların en dikkat çekenini ise, Nazi toplama kampı Auschwitz kampının girişindeki son derece ironik olan "*Arbeit macht frei*" yani "*çalışmak özgür kılar*"²⁵ ile benzer tezatlıktaki "*Çalışarak Özgürlük!*" sloganıdır.

Stalin Dönemi Kamplarda Yaşam: Ayla Kaşoğlu, "Kamp Gerçeğinden Edebiyata: İlk Çember, İvan Denisoviç'in Bir Günü, Gulag Takımadaları" adlı çalışmasında Stalin dönemi kampları hakkında; "*Tarihçilere göre bazıları kamp sistemini Stalin'in siyasi iktidarını pekiştirmesinin bir yolu olarak görürken, bazıları ise burjuvazi ve kulaklar gibi sınıfları ya da devlet için tehlikeli sayılan ulusal ve etnik grupları tecrit etmenin ve cezalandırmanın bir aracı olarak gördüğünü*" belirtir.²⁶ Her iki durum da kampların işletiliş sebepleri arasında yer almakla beraber zorunlu çalışma kamplarının kökeninin 17. yüzyıla dayandığını unutmamak gerekir. Yine aynı şekilde kamp koşullarının acımasız oluşunda Sovyetler Birliği'nin ve tüm dünyanın içinde bulunduğu dönemin şartlarıyla paralel olduğunu unutmamak gerekir. Sovyet topraklarındaki tüm kampların ortak özelliği kamp koşullarının dayanılmaz soğuk hava ve soğuğa karşın ince kamp giysileri, sağlık, gıda, temizlik, anlamlarında son derece yetersiz oluşu ve ağır işlerde çalıştırılma idi. Tifüs gibi salgın hastalıklar ile iskorbüt gibi gıda yetersizliğinden kaynaklanan hastalıkların yanı sıra gardiyan ve diğer tüm kamp görevlilerinin keyfi uygulamaları da cabasıydı. Stalin, 1937-1938 yılları arasında uyguladığı hapsetme, bastırma, zapt etmeyi harekete geçirmek için SSCB NKVD'nin 30 Temmuz 1937 tarih ve 00447 sayılı yazısıyla Repressiya dönemini başlattı.²⁷ Stalin döneminde "Siyasî baskı" anlamına gelen bu Repressiya uygulamasının ortaya çıkardığı ölümcül şartlardan mucizevi bir şekilde hayatta kalmayı başaran tanıkların neredeyse epik bir tarzda kaleme aldıkları öz yaşam öyküleri²⁸ bize bugün, kamplarda yaşanan zorluklar hakkında ışık tutar.

Çalışma Hayatı ve Günlük Yaşamdaki Her Türlü Zorluklar: Mahkûmların günlerinin büyük kısmını oluşturan çalışma düzeni, kampa getirildikleri ilk günden fiziksel özellikleri ve kabiliyetlerine göre belirlenmekteydi. Birinci ve ikinci sınıf sakatlar, her işte çalışabilecek olanlar ve diğerleri şeklindeki gruplandırma ile birlikte kampa getirildiğinde zayıf ve çalışmayacak durumda olanların öldürüldüğü de bilinen bir gerçekliktir. Kamp hayatının ilk günlerinde seçilme işlemi sırasındaki süreç mahkûmun kaderini tayin ederdi. Kampa getiriliş yollarında vagonların, gemilerin ve geçiş kamplarının

²¹ Applebaum, *Gulag*, 163.

²² Applebaum, *Gulag*, 163.

²³ Eugenia Ginzburg, *Anafora Doğru*, Çev. Gün Zileli, İstanbul: Pencere Yayınları, 1996, s. 162.

²⁴ İbrahim Direk, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 48 (Güz 2019): 31.

²⁵ Emre Tekin, "Siyasal Mekân Olarak Kamp: Egemenlik ve İstisna Hali", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020), s. 34.

²⁶ Nuray Dönmez, "Aleksandr Soljenitsin'in İvan Denisoviç'in Bir Günü Eserinde Kişilik Çatışması", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21 (2020): 838.

²⁷ Hikmet Demirci, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 127/ Sayı 251 (Mart-Nisan 2021): 253-254.

²⁸ Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 29.

durumunun pislik içinde aç ve susuzlukla geçmiş olmasıyla insanların kırıldığı bir noktada kimi zaman ana kampa varış kurtuluş olarak görülürdü. Mahkûm sayısı ve işin yoğunluğuna göre 20-30 ile 50-100 kişilik çalışma kollarına ayrılırdı.²⁹ Sabah saat beşte uyandırılan mahkûmlar dayanılmaz soğukta uzun dakikalar hatta saatler süren sayımın ardından -ki sayım kısmı çok önemlidir ve titizlikle yapılması gerekir-kiyafet kontrolünden geçirilirdi. Sonra genelde kamp merkezine uzak olan çalışma alanına gruplar halinde yürüyerek gider, karnı doymamış ve uykusunu alamamış şekilde işbaşı yapardı. Bir günün yalnızca bu kısma kadarki süreci bile kamp yaşantısının zorluğunun özeti mahiyetindedir. Konu hakkında yazılmış eserlerden en önemlileri arasında Aleksandr Soljenitsın'ın kendi anılarından yola çıkarak kaleme aldığı 1962 yılında yayınlanan *İvan Denisoviç'in Bir Günü* adlı romanıdır. Bu roman dönemi yansıtan ve Stalinist baskıyı işleyen ilk edebî eserdir. Ana kahraman, saf ve masum bir portesi çizilmiş İvan Denisoviç'in kamp yaşantısından bir günlük kesintisi ele alınmıştır. Eserde mahkûmların hapis süresinin keyfi şekilde uzatılması hakkında "*Bir zamanlar şanslı bir dönem vardı, herkese on yıl veriyorlardı. 1949'dan sonra kimsenin gözüne bakmadan bastırıldılar yirmi beşer yıl. İnsan nalları göğe dikmeden on yılı tüketebilirdi ama yirmi beş yıla can mı dayanır?*"³⁰ ifadeleriyle anlatılırken ayrıca hükümlülük süresi bitenlerin diğer bir emre kadar belirsiz süre içeride tutulduklarından bahseder. Mahkûmların aç kalmamak için çalışmak zorunda kaldıkları, "çalışmazlarsa açlıktan ölüp kalacaklarını" yazan Soljenitsın, verilen öğünlerin de hiçbir zaman emrolunan ölçülerde olmadığını bunun nedeninin de aşçıların, dağıtıcıların ve diğer mutfak çalışanlarının çaldığını yazar. Kazan'da gazetecilik yaptığı sırada 1937 yılında on sekiz yıl mahkûmiyete çarptırılan Eugenia Semyonovya Ginzburg'un otobiyografik tarzda yazdığı *Anafora Doğru* adlı eserinde açlık bazen öyle bir noktaya ulaşır ki mahkûmların birbirlerini öldürüp etini yediği bile görülürdü. Hikâyeye göre açlıktan gözü dönmüş mahkûm gece geç vakte arkadaşının vücudundan kestiği parçaları kaynatarak yer. Bu sahne şu sözlerle tasvir edilmiştir; "*Kulesh'in kulübesindekiler, son zamanlarda onun demir sobanın üzerinde bir şeyler pişirdiğini fark etmişler. Sobadan haşlanmış et kokusuna benzer bir koku geliyormuş. Kuşkuları doğru çıkmıştı: gece geç vakit herkes uyuduktan sonra, Kulesh, arkadaşının etinin suyunu kaynatıyordu. Arkadaşları eti nereden bulduğunu sormuşlar. Altın madeninde çalışıp birkaç krona bir geyik eti parçası aldığını söylemiş. Kulübe arkadaşları ona nefretle bakmışlar: bize bir kaşık vermiyorsun demek, seni sıçan! Olayın ash ise şöyledir: Kulesh, kamp ateşinde ısınan Senturasshivilli'nin yanına gider ve ensesine balta ile vurarak öldürür. Sonra ölünün elbiselerini çıkarır*

ve ateşte yakar. Ardından cesedi uygun bir şekilde parçalara ayırır ve karlı arazide çeşitli yerlere gömer, gizlediği her parçanın üstüne özel bir işaret koyar. Daha bir gün önce ölünün butunu, iki kısa kütüğün işaret amacıyla çaprazlamasına konduğu bir kar yığınının içinde bulmuşlardı."³¹ Kazak yazar S. Sagıntay'ın *Jalnavız* adlı hikâyesinde ise KARLAG kampında yöneticilerin iki mahkûmu insan eti yemeye zorladığı anlatılır.³² Her ne kadar bu bir edebî kurgu olsa da 1951 yılında 25 yıl hapis ve 5 yıl sürgün cezasına çarptırılan ve Stalin'in ölümüyle serbest bırakılan Şükruallah Yusufoglu'nun otobiyografik eseri *Kefensiz Gömülenler*'de de benzer sahnelere yer verilmiştir. "Mezbaha için bir kuzu"³³ olarak görülen mahkûmları bekleyen kamplar eğer şehrin içinde yer alıyorsa dikenli teller veya çit yerine duvar ile örtülüydü ve silahlı gardiyanlar yüksek gözetleme kulübelerinden sürekli izlenmekteydi. Çitin yarım mil uzaklığında gezen mahkûmlara gözetleme kulübesindeki görevliler tarafından uyarılmaksızın ateş açılırdı. Ayrıca özel bakıcılar tarafından firar teşebbüsüne karşı eğitilmiş korkutucu köpekler etrafı gezerek zincirli olmalarına rağmen korku saçardı. Sabahları en erken üç buçuk en geç beşte gün, titizlikle yapılan ve uzun saatler süren sayım ile başlardı. Sayımdaki herhangi bir aksaklık baştan alınarak dayanılmaz soğuk yahut sıcak altında mahkûmların yine bir o kadar daha saatlerce beklemesi demektir. Sayım işleminden sonra her sabah mahkûmların tek kıyafeti olan ince gömleklerin altına sivil herhangi bir şey giyip giymedikleri kontrol edilirdi. Oysa mahkûm daha kampa geldiği ilk gün kişisel tüm eşyası alınırdı. Bununla birlikte mahkûmun aileleri tarafından gönderilen paketler içerisinden kıyafet çıktığında da bunları kamp görevlileri kendileri için mahkûmun elinden alırlardı. Çalışma saatleri içerisinde mahkûm eğer zindan cezasına çarptırılacak bir suç işlediyse gün içerisinde normal görevini yine yerine getirmek zorundaydı, zindana gece atılırdı. Zindana çıplak girmek zorunluluğu vardı ve bu da tabii çoğu zaman soğuktan ölüm demektir. Soğuk kadar rutubetin de son derece yoğun olduğu zindanlarda kurallara göre sıcaklığın 15 derecenin altında olmaması gerekirken bu kural çoğu zaman ihlâl edilmekteydi. Bunların yanı sıra mahkûmlar arasında da çeşitli sıkıntılar yaşandığı hatta cinayetler işlendiği tüm hatıralarda ve eserlerde anlatılan bir diğer gerçekliktir. Kendi canilerini oluşturmuş kamplarda, tüm hapishanelerde olduğu gibi yıllardır kampta kalanlar ile yeni gelenler arasında çok büyük farklar olmakla birlikte sistemin kendi içinde bir rütbe sistemi oluşmuştu. Kendi mafyasını ve kendi hiyerarşi sistemini kurmuş kamp sistemi içinde suçlunun işlediği suç da hapishanedeki rütbesini belirlerdi, hırsızlık gibi büyük suçlar işleyenler üst mertebededir. Aynı zamanda eski suçlulara göre yeni gelen "normal" insanların davranışları garip gelebilirdi. 1938-1942 yılları arasında Gulag'larda kalmış Rus gazeteci

²⁹ Hablemitoğlu, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, 123.

³⁰ Aleksandr Soljenitsın, *İvan Denisoviç'in Bir Günü*, Çev. Mehmet Özgül, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 59.

³¹ Eugenia Ginzburg, *Anaforun İçinde*, Çev. Gün Zileli, İstanbul: Pencere Yayınları, 1996, s. 155-156.

³² Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 37.

³³ Applebaum, *Gulag*, 178.

Lev Razgon kamp hatıralarını kaleme aldığı “*True Stories*” isimli çalışmasında bu konuda; “*Her biri kendine ait pek çok kuralı, âdeti, demir gibi bir disiplini olan ve bunlara karşı gelirse cezanın katı olduğu kastlara ve topluluklara ayrılmışlardı; en iyi durumda kişi o gruptan atılır, en kötüsünde ise öldürülürdü.*”³⁴ Kalınan odalarda hiçbir zaman odanın kapasitesi kadarı aynı odaya kapatılmamış, dört kişilik odalara dahi yirmiden fazla kişi sıkıştırılmıştır. Sovyet savaş muhabiri ve yazar Vasili Grossman *Her Şey Geçip Gider* isimli romanında ömrünün otuz yılını Gulag’da geçirmiş ana kahraman İvan Grigoryeviç’in anılarını anlatır. Grossman’ın, sivil hayata geçtiğinde Stalin sonrası Rusya’ya ayak uydurmaya çalışan ana kahramanın dilinden hapishaneleri, kamplarda acı çeken kadınları, Stalin’in baskılarını anlattığı bu çalışmasında kamplardaki yer sıkıntısı hakkında Butırka hapishanelerini şöyle tasvir eder; “*1937’lerde koğuşlar dolup taşıyordu, onlarca tutuklunun kalması gereken yerde yüzlercesi kalıyordu. Temmuz ve Ağustos sıcağında terden sırsıklam, sersemlemiş insanlar ranzalarda birbirlerine iyice sokulmuş halde yatıyorlardı. ... Lazımlık teknesine insanların üstüne basılarak gidiliyordu. Yeni gelenler bu teknenin hemen yanında yatıyorlardı. ... Bu korkunç boğucu havada ve sıkışıklıkta uyunan uyku, baygınlığa, tifüslü bir hastanın sayıklamasına benziyordu.*”³⁵ Eski mahkûmların anlattıkları hatıralarında her konuda olduğu gibi bu konuda da benzer sahneler anlatılır. Tüm kötü, pis ve hastalık yuvası kamplarda ayrıca çoğu zaman sebepsiz uygulanan psikolojik ve fizikî işkenceler mahkûmların bir günlük serüveninin en dayanılmaz ve kamp yaşantısının en acımasız yönü olarak karşımıza çıkar. Ülke içerisindeki tüm kamplarda hemen hemen tüm hatıralarda ve kolektif hafızada en çok kullanılan işkenceler olarak; Bir Rus yemeği olan ve sürekli verilen tuzlu ringa balığı arkasından susuz bırakmak, Aç bırakılan mahkûmun yöneticinin odasına çağırılarak masaya dizilen yemekleri izlettirmek, Gündüz düşük voltajda verilen ışıktandırmanın gece mahkûmların dinlenmesini engellemek için voltajını artırmak, Tuvalet ihtiyacını kesinlikle kapıyı açık bırakmak dahi bir psikolojik işkence yöntemi idi. Bunların yanı sıra fizikî her türlü şiddet, tecavüz hatta toplu tecavüzler, kadınların özellikle özel günlerinde karınca tepelerine elleri kolları bağlı ve özel bölgeleri açık şekilde bırakmak, mahkûmu yüzüstü yatırarak el ve ayaklarını birbirine bağlayıp yuvarlanmasını sağlayan ve “tekerlek” adı verilen yöntem, mahkûmu korkutucu köpeklere yem olarak atmak ve daha birçok akıl sınırlarını zorlayan işkence yöntemleri uygulanırdı. Bunun yanı sıra normalde teoride mahkûmların şikâyet hakkı bulunsa da bu pratikte asla işlemez, aksine herhangi bir şikâyet yine mahkûmun kendi aleyhine olur ve infaza kadar varan sonucuna katlanmak zorunda kalırdı. Cezaları biten mahkûmların durumu ve sivil

hayata alışma süreçleri oldukça zordu. Ayrıca kamplardan kurtulsa da konuşmayacaklardı. Kamplardakiler tahliye edildikten sonra yirmi beş yıl boyunca bu kamplar hakkında kimseye bilgi vermeyeceklerine dair bir evrak imzaladılar. Kamplarda yaşananlar sır olarak kalmalı, saklanmalıydı.³⁶ Kampdan döndüklerinde tuhaf alışkanlıklar ve saplantılarla evlerine dönmüştür. Yelena Çerkesova, Temnikovski kampında randımanını azami düzeye çıkarmak ve her türlü gereksiz efordan kaçınmak için edindiği bir alışkanlık sonucunda evde yürürken dahi adımlarını saymaktadır.³⁷

Sonuç: Ülkelerin, suçluları toplumun bütününden çekip ayırmak ve cezalarını çekmelerini sağlamak amacıyla oluşturduğu hapishane sisteminin Stalin yönetimi sırasında bilinen adı olan GULAG kampları suçluların cezalandırılmasının ötesinde Sovyet toplumunun bütününde denetim sağlama amacını taşımıştır. Kamplarda çoğu zaman asılsız suçlarla mahkûm edilenlerin maruz kaldığı şiddet, açlık ve ağır yaşam şartları ile GULAG kampları Sovyet toplumunun 20.yüzyılda yaşadığı en acı felâketlerden biri olarak kabul edilmektedir. Stalin’in 1953’te ölümünden sonra kampların varlığı ve sürdürülmesi tartışılmış ve nihayetinde ortadan kaldırılmıştır. Temeli Çarlık Rusya’sına dayanan bu kamplar, yalnız 1929’dan 1953’e kadar geçen sürede 18 milyon kadar Sovyet insanının kaderi olmuştur.

³⁴ Applebaum, *Gulag*, 280.

³⁵ Vasili Grossman, *Her Şey Geçip Gider*, Çev. Ayşe Hachasanoğlu, İstanbul: Can Yayınları, 2013, s. 169.

³⁶ Demirci, “Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk”, 253.

³⁷ Nurettin Çakır, “Gulag Kamplarında Göz ardi Edilen Bir Unsur Olarak Kadın”, *Turkish Studies* 13/12 (Bahar 2018): 108.

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR